TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 3405

HAREZM TÜRKÇESİ VE GRAMERİ

Prof. Dr. Necmettin HACIEMİNOĞLU

ANKARA — 1997

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 3405

HAREZM TÜRKÇESİ VE GRAMERİ

Prof. Dr. Necmettin HACIEMİNOĞLU

ANKARA–1997

ÖNSÖZ

Harezm Türkçesi, XIII. yüz yıldan başlayarak, Harezm ve Siriderya'nın aşağı kesimlerinde Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının etkisi ile Karahanlı Türkçesi'nden teşekkül eden Orta-Asya Türkçesi edebiyat dilinin bir merhalesidir. Aynı coğrafî sahada XV. yüz yıldan itibaren Çağatay Türkçesi'nin hakim olduğunu görmekteyiz.

Ayrıca Harezm Türkçesi, sadece bu sahada değil Altınordu'nun merkezi Saray'da ve diğer kültür merkezlerinde de kullanılmıştır. Bu yüzden bu Türkçe'ye Altınordu Türkçesi de denilmiştir.

Çalışmamızı "Harezm Türkçesi" olarak seçmemizdeki amaç, bu devrenin ve sahanın Karahanlı Türkçesi'nden Çağatay Türkçesi'ne "geçiş dili" hüviyetini taşımasındandır. Bunun yanında Harezm Türkçesi , Oğuz-Kâşgar, Kıpçak-Kanklı gibi Türk şivelerinin karışımı olması hasebiyle önemli bir yer teşkil etmektedir.

Çalışmamızı "Harezm Türkçesi ve Grameri" olarak adlandırdık. Bunun sebebi, hem Harezm Türkçesi hakkında ilgileneceklere geniş bir bilgi vermek; hem de bu sahanın gramerini taradığımız eserlerden hareketle ortaya koymaktır.

Bunu ortaya koyarken, daha önce yayınladığımız"Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri "adlı çalışmamızı esas aldık. Orada ele alınan konuları saha eserlerinin diğerlerinden örneklerle zenginleştirdik. Böylece Harezm Türkçesi ve Grameri adlı çalışma ortaya çıktı.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm "Harezm Türkçesi Ses Özellikleri; II. Bölüm Harezm Türkçesi Şekil Özellikleri adını taşımaktadır.Bibliyografya kısmında ise kaynaklar bulunmaktadır. Eserde örneklerin karşısındaki kısaltmalar ilgili kaynağı, sayılar ise sayfa ve satır numaralarını ifade etmektedir.

Türk dünyasının kucaklaştığı bu dönemde ortak kültür değerlerimizin dil hususiyetlerini ortaya koyan Harezm Türkçesi ve Grameri adlı bu çalışma aynı zamanda bir ekip çalışmasının güzel örneğidir.

Eseri başından sonuna kadar elden geçiren, yazılmasında bizzat emek çeken asistanım Yrd. Doç. Dr. Cevdet Şanlı'ya, kaynakları tarayarak oradan örnekleri çıkarmama yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Vahit Türk'e, Yrd. Doç. Dr. Emin Kalay'a, Arş. Gör. A. Mine Yeşiloğlu'na, Arş. Gör. Çağrı ve Nursel Özdarendeli'ye, eserin daktilo edilmesine yardımcı olan Arş. Gör. Ömer Yaraşır'a, Arş. Gör. Murat Ceritoğlu'na, Arş. Gör. Fatih Günay'a ve bütün arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Prof. Dr. Necmettin HACIEMİNOĞLU

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

TÜRKİSTAN'DA ve HÂRİZM'DE TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI

Türkistan Tarihinde Hârizm'in Önemi

Ceyhun'un aşağı mecrâsında verimli bir deltadan ibaret olan bu kıta -sonraki ismiyle Hîve- daha çok eski zamanlardan beri, Orta Asya'nın medenî ve siyasî tarihinde ayrı bir ehemmiyete sahiptir.Daha İslâmiyet'ten evvel, burada "Arî" cinsten olan ve İranlılar'la ırken yakın bir akrabalıkları bulunan Hârizmliler otururlardı.O zamanlardan başlayarak, İslâmiyet'ten sonra da bura hükümdarları Hârizmşah lakabını taşımışlardır. Hârizmli El - Bîrûnî'nin verdiği bilgiye göre, burada İran asıllı eski bir hars vardı ki M.S. VIII. yüzyıla kadar pek kuvvetli olan bu harsı Hârizm Zerdüştleri XI. yüzyıla kadar saklayabildiler. Burada âteşperestlerden başta Melekit mezhebinde Hıristiyanlar da vardı. Eski siyasî birliği muhafaza eden Hârizm İslâm istilâsını takip eden hicrî II. yüzyılda siyaseten parçalandı. "Ürgenc: Cürcaniye" de Hârizmşahlar'dan ayrı diğer bir hükümdar sülâlasi daha türedi. Lâkin H.385'te Ürgenc emiri Me'mûn b. Muhammed o eski birliği kendi lehine kurarak "Hârizmşah" lakabını aldı. Me'mûn-ı Sâni'den sonra "Sultan Mahmud-ı Gaznevî" burayı zaptederek, Hârizmşahlığı, emirlerinden Altuntaş'a verdi. H. 432'de bu sülâlenin düşmesiyle Cend emiri Şâh Melik bir aralık Hârizmşah oldu ise de, Selçuklular tarafından kovuldu. Nihayet Selçuklular zamanında -ismen onlara bağlı olan- Kutbüddin Mehmed ve oğlu Atsız ile en büyük ve mühim Hârizmşahlar sülâlesi başladı. Sultan Sencer'in ölümünden sonra başı boş kalan Hârizmşahlar 590'da Tuğrul-ı Selçukî'nin Tekeş tarafından katli üzerine Selçuklu İmparatorluğu makamına geçmişlerdi. 607'de Mehmed'in Gürhan'a galebesiyle bu devlet Karahıtaylar'ın tâbiiyetinden kurtularak Seyhun'un sağ sahilinden Dicle havalisine kadar büyük bir İslâm İmparatorluğu halini aldı. Asya tarihinde ilk ve son defa olarak Hârizm'in böyle bir imparatorluk şeklinde gelişmesi, memleketin iktisadî gelişmesiyle uygun oldu. Onun coğrafî mevkiinin de bir neticesi olan bu iktisadî münasebetleri siyasî emelleri için bir alet olarak kullanmak isteyen Sultan Muhammed Hârizmşah" nihayet Cengiz Han'la savaşarak imparatorluğun ani çöküşüne bizzat şâhit olmuştur.

Hârizm'de İlmî ve Edebî Gelişme

Hârizm'i bir Türk memleketi haline getiren son Hârizmşahlar devrinde gerek bu sahada gerek medeniyetçe buraya bağlı olan Aşağı Seyhun şehirlerinde -iktisadî ilerleme ile uygun olarak- büyük bir ilmî ve edebî gelişmeye şâhit oluyoruz. Anlaşılıyor ki daha bu sahanın Türkleşmesinden evvel burada yüksek bir derecede bulunan İslâmî hars seviyesi Türk istilâsından sonra da hiç bir suretle düşmemiş, aksine yükselmiştir. O sırada

Hârizm'in her tarafında medreseler mevcut olduğu gibi pek kıymetli âlimlerin idaresi altında tedrisat yapılıyor, Hârizmliler'den cidden büyük âlimler yetişiyordu: Bu devre ait bir çok yazar ve kitap isimleri saymamak için sadece Zemahşerî ve Şehristânî gibi bütün İslâm âleminde şöhret kazanmış bazı tanınmış isimleri vermeği kâfi görüyoruz.

Hârizm'de ayrıca umumi kütüphanelerin mevcudiyetini, Arapça ve Farsça divanlar tertip edenlere pek çok rast gelindiğini de ilâve edelim. Hârizm'deki fikrî ilerleyişin derecesini daha iyi anlatabilmek için bilhassa tamamiyle "rasyonalist" bir "kelâm" mesleği olan Mu'tezile mezhebinin burada daha M.XI. yüzyıldan başlayarak geniş çapta yayıldığını ve dinî münâzaraların her türlü taassub ve ifrattan uzak bir itidal ve müsâmaha ile yapıldığını söylemek bile kâfi derecede mânalıdır. Hârizmşahlar, diğer bütün İslam hükümdarlarını taklit ederek âlimlere büyük hürmet ve riayet gösteriyorlar, maddî yardımlarda bulunuyorlardı. Celâleddin Hârizmşah'ın sonradan Tebriz'de bir Ramazan esnasında otuz gün muntazam huzur dersleri tertip ettirmesi, Türkan Hatun'un güzel yazı yazması gibi bir takım hadiseler bizzat Hârizmşahlar ailesinin de fikren yüksek bir seviyede olduklarına delildir. Hakikatte Hârizmşahlar devri Acem edebiyatı için de bir inkişaf zamanı olmuş, Reşîdüddin Vatvât, Seyf Esferengî, Seyyid Zülfikar Şirvânî gibi bir takım şairlerin kasidelerinden ve edebî eserlerinden başka onlara ait bazı tarihî kitaplar da yazılmıştır. Meselâ, Mecdüddin Mehmedü'l Pâizîü'n Nesevî'nin Hârizmşahlar vak'alarını hikâye eden "Şâhinşâh-nâme" adlı manzûm bir eser yazdığı 600'de onunla Nesa şehrinde görüşmüş olan Avfî'nin ifadesinden anlaşılmaktadır. Bunun gibi Nesevî'nin Moğol İstilâsı hakkında gördüklerine ve işittiklerine ve mâlûmatına dayanarak yazdığı "Siyretü's Sultan Celâleddin" adlı Arapça tarih de bu devir için çok kıymtli bir mahsuldür.Türk idaresi altında böyle ilmî ve edebî bir gelişmeye şâhit olan büyük ve medenî Hârizm şehirlerinde acaba Türkçe nasıl bir talihe erişti ? Türk diliyle bir takım eserler yazıldı mı ? Bu mühim suale cevap vermek için, ilkin Hârizm'in nasıl Türkleştiğini ve Türk dilinin Hârizmşahlar sarayındaki mevkiini öğrenmek mecburiyetindeyiz.

Hârizm'de Türkçe

Coğrafî mevkii icaplarından olarak, eskiden beri bozkırlardaki göçebe kavimlerle iktisadî münasebetlerde bulunan Hârizm sahası etnolojik teşkilâtı itibariyle de bu coğrafî vaziyetin tesirinden kurtulamazdı. İşte bu "bozkırlar" tamamiyle Türk kavimleri tarafından işgal olunduktan sonra, Hârizm'de Türk unsurunun yavaş yavaş kuvvetlenmeye başladığını görüyoruz. İslâm medeniyetinin temsil edici baskısı altında, İslâmiyet'i kabul ederek Müslüman ülkelerine gelen kuvvetli Türk kitleleri, bilhassa Selçuk İmparatorluğu zamanında, Hârizm'in İran asıllı simasını Türkleştirmek hususunda çok büyük bir gayret gösterdiler. Bu sahanın eski medeniyet dili olan Hârizm lehçesi, kuvvetli ve medenî an'anelerin tesiri ile epey uzun bir müddet Türkçe'nin ve İran'dan gelen Fârisî'nin tesirlerine mukavemet etti. Esasen İranî olmakla beraber diğer İran lehçelerinden epeyce farklı olan Hârizm lehçesinin, henüz H.V.(M.XI.) yüzyılda bile sade konuşma değil, hatta yazı lisanı olarak da kullanıldığını tarihçi Beyhakî söylüyor. Bu lehçenin bilhassa Yukarı Hârizm sahasında H.VII.(M.XIII.) yüzyıl ortalarında -hatta bazı âlimlere göre belki de VIII. yüzyılın

ilk yarısında bile- hâlâ yaşamakta olduğunu biliyoruz. Halbuki, H.IV. yüzyılda Mâverâünnehr'in ova kısmında ve Zerefşan havzasında konuşulan -yine İran asıllı- Soğd lehçesi, İran'dan gelen çok sayıdaki Fars muhacirlerinin tesiri ile bir buçuk yüzyıl sonra mevkiini tamamiyle Fârisî'ye terk etmiş, Yedi-Su havalisindeki kuvvetli Soğd kolonileri ise -V. yüzyılın son yarışında Soğdca'yı büsbütün unutmakla beraber - iyiden iyiye Türkleşmeye başlamıştı; bunlarla mukayese edilince Hârizm sahasının mahallî harsı muhafazadaki kuvvetini eski medenî an'anelere dayandırmak zarurîdir; hakikaten de bu eski Hârizm medeniyetinin eskiden beri gelen bazı izleri, bozkırlardaki göçebe Türkler üzerinde hâlâ devam etmektedir.

Bozkır göçebeleriyle münasebet sonucu olarak daha M.X. yüzyılda Hârizmliler'in kıyafetçe Türkler'e benzedikleri kaydedilmişse de, memleketin Türkleşmesini -Barthold'un da kabul ettiği gibi - M.XI.-XIII. yüzyıllar arasında olarak göstermek şimdilik zarurîdir. Moğollar devresinde Hârizm'den bahseden kaynaklar burasını tamamen "bir Türk memleketi" olarak göstermektedirler. Bunun gibi, eski Farsça lugatlerde "Hârizm lûgati" olarak gösterilen kelimelerin büyük kısmı da, halis Türkçe'dir. Anlaşılıyor ki, Selçuklu hâkimiyeti devrinde kuvvetlenen Türkleşme işi, yine bir Türk sülâlesi olan Hârizmşâhlar'ın yardımı ile çabucak ilerlemiştir. Bu ameliyenin, Aşağı Hârizm'de daha çabuk muvaffâkiyetle neticelendiği muhakkaktır. Bu sahanın böyle Türkleşmesinde Türk meselesi de lisan tarihi için fevkalâde ehemmiyetlidir: Türk muhaceretlerinin şekil ve mahiyeti hakkında yukarıda verilen izahata göre, buraya muhtelif şubelerden Türk ve Türkmen zümrelerinin gelip yerleştiği pek tabiidir. Tarihî malumatımıza göre, V.yüzyılda ise eski Oğuz steplerine gelip yerleşmiş olan -ve yine lehçe bakımından Oğuzlar'la aralarında yakınlık bulunan- Kıpçak şubelerine mensup Türkler'in bu hususta tesirli olduğu ortaya çıkar. Her halde Hârizm sahasında Oğuzlar, Kalaçlar, Kimaklar, Bayavatlar, Kıpçaklar ve bilhassa Kanglılar gibi muhtelif şubeler, birbiriyle ve yerli halk ile karışarak, memleketi Türkleştirmişlerdi. Şehirlerdeki bu karışık Türk unsurlarından başka, kendi reislerinin maiyetinde bir takım göçebe Türkmen aşiretleri de Hârizmliler'in askerî kuvvetini teşkil ediyordu. İşte bu bakış açısından, daha şehirlerde hâkimiyetini kurmadan evvel, bilhassa orduda ve sarayda, konuşma dili olarak Türkçe'nin hâkim lisan olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte bu hal resmî lisan olarak Fârisî'nin ve ilim lisanı olmak üzere de Arapça'nın kullanılmasına mâni olamamıştır. Hârizmşahlar'ın son tarihçisi Nesevî, Celâleddin'in veziri Fahreddin'in gayet güzel Türkçe konuştuğunu Celâleddin'in Türkçe'den başka Fârisî ve Ermenice'yi de bildiğini bilhassa kaydetmektedir. Ancak, göçebe Türkler ve onların emirleri arasında Türk an'anelerinin ve Türk lisanının hâkim olduğu, yabancı harsların onlara nüfuz edemediği,yine aynı müellifin ifadesinden anlaşılıyor. Hârizm Türkleri arasında bilhassa Kanglılar çoğunluğu ve devletin başlıca dayanağını teşkil ettikleri için, Moğol istilâsından evvel orada hâkim bulunan Türk lehçesine de "Kanglı lehçesi" adını verebiliriz. Böyle olmakla beraber Kıpçak ve Oğuz lehçeleriyle yakın bir akrabalığı olan bu lehçenin sonraki tekâmülü üzerinde Hârizm 'deki diğer Türk şubelerinin lehçeye ait tesirleri olduğu, yazı dilinde ise, hatta Kâşgar havalisindeki edebî Türkçe ile yazılmış eserlerin de nüfuz icra ettiklerini söyleyebiliriz. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-hakayık 'la devam eden klâsik an'aneyle

Ahmed Yesevî ve takipçilerinin geliştirdiği halk tasavvuf edebiyatı an'aneleri, Hârizm'de gerek Moğol istilasından evvel, gerek ondan sonra, üstün bir kudretle devam etmiş, bu suretle Hârizm'deki edebî Türkçe'nin teşekkülü üzerinde Kanglı lehçesinden başka, Selçuklular devrindeki Oğuzca ve Hakaniye Türkçesi tesir etmiştir.

Zemahşerî ve Mukaddimetü'l-edeb

Moğol istilâsı Hârizm'in medenî merkezlerini çok müthiş tahriplere uğrattığı için, yazık ki bu devirlerden kalmış Türk dili yadigârları çok sınırlıdır. İşte bu eserlerden en eskisi olarak Keşşâf adlı meşhur tefsirin ve Kitâbü'l-Mufassal adlı gramerle Nevâbigü'l-Kelim ve Etvakü'z-Zeheb gibi eserlerin sahibi allâme Ebu'l-Kasım Mahmûd Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-edeb adlı meşhur klasik lugat kitabını gösterebiliriz. Mekke'de uzun müddet mücavir kaldığı için "Cârullah" lakabıyla da meşhur olan Zemahşerî (1074-1134) Hârizm'de yetişen tanınmış Mu'tezile ricalindendir. Arap dilinin diğer dillerden üstün olduğuna inanmakla beraber, Mukaddimetü'l-edeb'in Arapça metni yalnız Farsça'ya değil; o devirde Hârizm'de halk dili olan Hârizm lehçesine ve Hârizm Türkçesi'ne de tercüme etmiştir.Hârizmşahlar'dan Atsız henüz Sultan Sencer'e tâbi olduğu bir sırada -yani 532'den sonlarından evvel- yazılıp ona ithaf edilen bu eseri bizzat bir kaç dile tercümesiyle beraber yazdığı, müellifin ifadesinden anlaşılmaktadır.

Bu eser hakkında pek etraflı incelemelerde bulunan Zeki Velidî Bey Hârizm'de yazılan nüshaların Fârisî, Türkî, Hârizmî tercümeleri içine aldığı halde, diğer sahalarda istinsah edilen başka nüshaların, Arapça metni sadece mahallî dil ile - meselâ İran'da yazılanların sade Farsça, Anadolu'da yazılanların Türkçe- tercüme ettiklerini ve eski Hârizm nüshalarının şüphesiz Zemahşerî tarafından yazılan asıl nüshadan alındığını ileri sürmüştür. Hakikatte de İstanbul kütüphanelerinde, bu eserin Hârizm'de dört lisan üzerine yazılmış kıymetli nüshalarından başka Altınordu ve Mısır Kıpçak lehçesiyle ve Eski Anadolu Türkçesi, Türkmen lehçesiyle yazılan nüshaları da bulunduğu cihetle, bunların lisan bakımından küçük bir mukayesesinden, Hârizm nüshasındaki Türkçe'nin Moğollar'dan evvelki devre ait ve müellifin kendisi tarafından yazılmış olduğu meydana çıkmaktadır. Lisan tarihi noktasından âdetâ Mahmud Kâşgarî'nin eseri kadar kıymetli olan Mukaddimetü'l-edeb bir bakımdan onu tamamlayabilir. Mahmud'un kitabında Hâkaniye Türkçesi'ne ait tafsilât ziyade olduğu halde Mukaddimetü'l-edeb daha fazla bu eski Oğuz, Kanglı, Kıpçak lehçelerine yani Batı Türkçesi'ne mensup olan Hârizm Türkçesi tafsilâtını içine almaktadır. Eski medreselerde talebenin klasik kitap olarak kullandıkları bu eserde, Arapça metin muhtelif dillerde tercümeleri kaydolunur. Zemahşerî'nin başlıca talebesi ve halifesi Zeynü'l-Meşâyih Muhammed bin Ebi'l-Kasımü'l-Bakkalü'l-Hârizmî (ö. 576) de Kur'an'dan bazı surelerin satır tercümelerini içine almak üzere yine bu tarzda Terâcimü'l-E'âcim" adıyla bir eser vücuda getirmiştir ki, Zeki Velidî Bey bu eserin, aslında, yalnız Farsça değil fakat Hârizm Türkçesi ile de tercüme edilmiş olması lâzım geleceğini pek haklı olarak iddia etmektedir. Hakikaten Bay Cul adlı bir Türk'ün oğlu olan yazarın bu eserinde, üstadı Zemahşerî'ye uymuş olması gayet tabiidir. İşte bu lisanî vesikalar, Türk dilinin Hârizm'de VI. yüz yılda bile tedris lisanı olmak üzere de bir ehemmiyet kazandığını göstermektedir.

Hârizm'de Yesevî Halifeleri

Hakîm Sülyman Ata ve Eseri

Hicri V.-VI. yüz yıllarda bütün İslâm âlemini kaplayan tasavvuf cereyanı Hârizm sahasında da süratle gelişmiş, büyük merkezlerde tanınmış sûfîler yetişerek, başlarına her sınıf halktan binlerce mürid toplamışlardı. Moğol istilâsından biraz evvel Hârizm'de büyük bir nüfuz kazanan ve 618'de Moğol istilâsında bir çok dervişleriyle beraber şehit düşen Kübreviyye tarikatı kurucusu meşhur Necmeddin Kübrâ ile bir çok tanınmış halifelerini bu arada sayabiliriz. Nüfuzlarını medenî merkezlerde kurabilen bu sûfîlere karşı, VI.yüz yılın son zamanlarında buralara Ahmed Yesevî halifeleri gelmeye; bilhassa İran harsına tamamiyle yabancı köy halkı ile göçebe Türkler arasında tarikatlarını yaymaya ve telkin etmeye başladılar. Bunların mühim bir kısmı, esasen Hârizmli olup Yesi'de tarikata giriş âdâbını tamamladıkan sonra memleketlerine dönüyorlardı. Hârizm sahasına yeni gelerek İslâmiyet'i henüz sathî bir surette kabul etmiş- veya belki de etmemiş- Türk kabilelerinin İslâmlaşmasında bunların tesiri olduğu muhakkaktır. Bu Yesevî dervişleriyle beraber buraya Ahmed Yesevî'nin Türkçe hikmetleri geliyor ve halkın basit dinî zevkini okşayan bu eserler burada da samimî bir karşılık bulunuyordu. İşte Ahmed Yesevî'nin üçüncü halifesi olup, Hârizm'i irşada memur olan Süleyman Ata, çevresinin bu mânevî ihtiyacını tatmin için, şeyhinin hikmetlerini taklit ederek "Hikmetler" yazmaya başlamıştır ki, onu bu vadide Ahmed Yesevî'nin ilk ve en mühim takipçisi olarak kabul edebiliriz. 582'de vefat etmiş Ak Kurgan'a defnedilmiş bulunan bu sûfî, hayatında Hârizm'de büyük bir nüfuz kazanmış öldükten sonra da menkıbeleri Orta Asya ve Volga Türkleri rasında hâlâ unutulmamıştır. Bakırganî lakabıyla tanınmış olan Hakîm Süleyman Ata'ya isnat edilen mahsuller *Bakırgan Kitabı, Ahır Zaman Kitabı* gibi eserlerdir. Orta Asya ve Volga Türkleri arasında hararetle okunan ve çok sayıda tabları bulunan bu eserler, filoloji bakımından aslâ eski metinler değildir; *Divan-ı Hikmet* hakkındaki düşünceleri aynen bunlara da tatbik edebiliriz. Bunların en mühimi, hikmetler mecmuası olan *Bakırgan Kitabı* ise de, bunun içinde de Hakîm Süleyman Ata'ya ait olmayan bir çok sonradan girmiş parçalar daha vardır. Süleyman Ata'nın şiirleri vezin, şekil, mevzu, ilham bakımından Yesevî'nin eserlerinden hemen tamamen farksızdır. Yesevî tarzında hikmetler yazmak, bedîî ve şahsî bir şey değil, daha ziyade Yesevîlik tarikatına mahsus âdâba ait olduğu cihetle şeyhine şiddetle bağlı olan Hakîm Süleyman Ata onu aynen taklit etmiş ve bu edebî an'aneyi ilk defa kurmuş olmak şerefini kazanmıştır. Eserlerinin, şeyhinin Hikmetleri'yle beraber sekiz yüzyıldan beri halk arasında devamlı olarak yaşaması, işte bundan dolayıdır. Seyhan dairesinde vücuda gelen edebî cereyanların böyle derhal Hârizm'e de intikal etmesi, Hârizm'in umumi Türk harsındaki ehemmiyetini kuvvetlendirmek bakımından, bilhassa mânalıdır.

Şemseddin Mehmed bin Kays ve Tibyânü'l-Lugati't-Türkî Alâ Lisani'l-Kanglı

Hârizmşahlar devrinde en son yazılan Türkçe eserlerden olmak üzere Mehmed bin Kays Celâleddin Hârizmşah adına yazılmış Türkçe lugat kitabını söyleyebiliriz. İbn-i Mühennâ İlhanlılar devrinde yazmış olduğu *"Kitâbü Hilyeti'l-İlhân ve Halbetü'l-lisân"* adlı

lugat kitabında bundan bahsettiği gibi bu eseri ilk tab' eden Melioransky'den beri böyle b
kitabın mevcudiyeti öğrenilmiştir. Ancak Barthold'a gelinceye kadar müsteşrikler âle
müellifin şahsiyeti hakkında henüz hiç bir bilgi elde edememiştir. Bize göre bu Mehme
bin Kays edebî sanatlara ait *Kitabü'l-Mu'cem fî Me'âyir-i Eş'âri'l Acem* adlı meşhur
matbu eserin müellifi Şemseddin bin Mehmed bin Kaysü'r-Râzî'den başka biri olamaz. B
yazar aslen Reyli olup uzun müddet Mâverâünnehir, Horasan, Hârizm'de yaşamış ve so
radan Moğol hücum şayialarından da korkarak, Bağdat'ı fethe giden Hârizmşah ile birlik
Irak'a gelmişti. Moğol istilâsı vak'alarına bizzat şâhit olup hatta iki defa Rey'd
Moğollar'ın eline esir düşmüş, Moğol hücumundan taraf taraf kaçan Mehmed Hârizmşa
müsveddeleriyle birlikte daima yanında taşıdığı diğer nefis kitapları "Ferrezîn" hâilesin
kaybetmişti; 623'de Hârizmşahlar'ın kat'î sukûtu üzerine Irak'tan Fars'a hicret eder
Atabek Said bin Zengî'nin, sonra da oğlu Ebû Bekir'in yanında bulunmuştur. İşte meşhu
Kitâbü'l Mu'cem'ini burada 630 tarihlerinde, eski müsveddelerinden nasılsa ele geçirdi
parçaları tamamlamak suretiyle Arapça olarak yazdı; lâkin sonradan Fars fuzalâsının rical
rıyla kitabı iki kısma ayırarak Acem edebiyatına ait olan "El- Mu'cem fî Me'âyir-i Eş'âri
Acem" adıyla ve farsça olarak vücuda getirdi. Mehmed bin Kays bu mühim eserden başk
edebî ilimlere ait *Kitâbü'l-Kâfi fi'l-Arîzayn ve'l-Kavâfî* ve *Hadâyikü'l - Mu'cem* adlı eserl
de yazmıştır. Vefat tarihini bilemediğimiz bu yazarın Hârizmşahlar sarayına olan kuvvet
bağlılığı de düşünülürse, Celâleddin adına yazılan Türkçe lugatın da ona ait olduğunu k
sin olarak söyleyebiliriz. *Lugat-i İbrâhim Şâhî Tasnif-i Mevlânâ İbrâhim Fârûkî* adıy
İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi'ndeki, Farsça bir lugat kitabının kaynakları arasında s
yılan "Tibyânü'l-Lûgati't Türkî Alâ Lisâni'l Kanglı" adındaki eser, bizim fikrimize gör
Şemseddin Mehmed bin Kays'ın "Celâleddin Hârizmşah adına yazdığı kitaptan başka b
şey değildir. "İbrâhim Fârûkî" nin kitabında bu Kanglı Lugati nden alınan Türkçe'leri
Hârizm lehçesine ait olması tamamen bunu kuvvetlendirdiği gibi Kanglı Lugati'de anca
Hârizmşahlar devresinde yani Kanglı'lar'ın bütün Hârizm"de maddeten çok büyük b
ehemmiyet kazandıkları zamanda yazılabilirdi; Celâleddin adına yazılacak Türkçe bir luga
tin de Kanglı Lugati olması gayet tabii idi. İşte bütün bu tafsilât Hârizm'in daha Moğo
istilâsından bile evvel Türk harsı için ne kadar kuvvetli bir merkez olduğunu açık bir s
rette göstermeye kâfidir.

İslâmiyet'in kabulünden sonra, daha V. yüzyılda Kâşgar havalisinde başlayan Tür
edebî hareketleri, VI. yüzyılda yavaş yavaş Seyhun kıyılarına ve Hârizm'e doğru genişleye
rek ve gelişerek, Türk harsı için oralarda yeni merkezler vücuda getirmiş, Arapça'nın v
Farsça'nın yanında artık Türkçe'nin "Doğu" ve "Batı" lehçeleri de medeniyet lisanı olara
kendisini göstermeye başlamıştı. Aşağıdaki bahisle bu hareketlerin Moğol istilâsında
sonra da nasıl ve ne gibi istikametlerde geliştiğini hars tarihimizin umumi çerçevesi içind
bütün sebepleri ve neticeleriyle anlatmaya çalışacağız.

TASAVVUFÎ HALK ŞİİRİNİN BAŞLANGICI

Türkistan'da Sûfiliğin Yayılması: İlk Türk Sûfileri

Türkler için hiç yabancı saha olmayan Horasan, sûfilik cereyanının da başlıca merkezlerinden biriydi; bunun için Mâverâünnehir İslamlaştıktan sonra, bu cereyanın, İslâmiyet'in evvelce takip ettiği yollardan Türkistan'a gireceği gayet tabiî idi ve öyle de oldu. Hemedan, Nişabur, Merv, nasıl III. yüz yılda sûfilerle doldu ise, IV. yüz yılda Buhara'da, Fergana'da da şeyhler çoğaldı; hatta Fergana Türkleri kendi şeyhlerine "Bâb" adını veriyorlardı. Esasen, eskiden Horasan'a gelmiş olan Türkler'den de Muhammed Ma'şuk Tûsî, Emir Ali Aba gibi bazı tanınmış sûfiler yetişmişti. İşte bu âmiller tesiri ile Türkler arasında sûfilik cereyanı süratle yayılıyor. Buhara, Semerkant, Kâşgar gibi büyük İslâm merkezlerinden, bir çok fedakâr dervişlerin göçebe Türkler arasına yayıldıkları ve yeni akideler, mefkureler götürdükleri görülüyordu. Kendilerine ilâhiler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, daima müthiş cehennem azapları ile korkutan dervişleri, saf Türkler, eskiden dinî bir kutsiyet verdikleri "ozan" lara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine kolayca inanıyorlardı.

Bu suretle, İslâmiyet'i kabul eden Türkler arasında, eski ozanların yerine "Ata" veya "Bâb" ünvanlı bir takım dervişler kaim olmuştu. An'aneye göre, ashâbdan olarak gösterilen Arslan Bâb ile İslâmî menkıbeye göre, İslâmiyet'i anlamak maksadıyla Cezîretü'l-Arab'a kadar gelerek güyâ Ebû Bekir ile görüşen ve o suretle İslâmiyet'i kabul eden ozanlar pîri meşhur Korkut Ata Çoban Ata vb işte bunlardan kalmış birer hâtırayı yaşatıyor. Fakat bu ilk Türk sûfilerinin en tanınmışı kendi nâmına izâfetle "Yeseviye" ünvanlı bir tarikat kurarak hâtırası Orta Asya Azerbaycan", "Anadolu, Volga" Türkleri arasında yaşayan Hoca Ahmed Yesevîdir.

Hoca Ahmed Yesevî ve İlk Türk Tarikatı

Yesi (Türkistan) şehrinde büyüyüp yaşadığı cihetle "Yesevî" lakabı ile tanınan bu pek mühim Türk sûfisi, o sıralarda Mâverâünnehir'in pek büyük ve kuvvetli bir din merkezi sayabileceğimiz Buhara medreselerinde okuduktan sonra, meşhur Şeyh Yusuf Hemedânî (440-535)'ye intisap etmiş ve hatta onun üçüncü halifesi olmuştu. Ahmed Yesevî sonradan Yesi şehrine dönerek Yesevîlik tarikatını kurdu. Etrafına kolayca binlerce mürid topladı; umumi vaziyet de buna pek müsait bulunuyordu. Melikşah'tan sonra Mâverâünnehir ve Horasan'ı aynı hâkimiyet altında birleştirmeye muvaffak olan Sultan Sencer ölmüş, Hârizmşâhlar'ın devleti Selçuklular'dan sonra büyük ve kudretli bir İslâm imparatorluğu olmak istidadını göstermişti; işte tam bu sırada Doğu Türkistan'da Kolça civarında ve Yedi-Su havalisinde epeyce kuvvetli bir İslâmlaşma hareketi gelişiyordu. Şeyhlerin ve tekkelerin pek çoğaldığı bu esnada Hoca Ahmed Yesevî, Sir-derya havalisinde, Taşkent mülhakatında, kuzey bozkırlarında pek büyük bir şöhret kazandı; etrafına İslâmiyet'e yeni fakat çok kuvvetli ve çok samimi bağlarla bağlanmış saf Türkleri topladı. Bundan dolayı, Arap ve Acem lisan ve edebiyatlarına olan derin vukufu ile beraber, çevresine tesirli bir şekilde hitap edebilmek için sade Türk dili ile bir çok manzumeler vücuda getirdi: "Âdâb-

Sülûk" ı Türkler'e anlatmak için yine Türkler'in Halk edebiyatından alınmış, eski basit şekillerle ahlâkî ve tasavvufî "Hikmet" ler yazdı.

HÂRİZM-KIPÇAK SAHASINDA TÜRK EDEBİYATI

Türk kültürünün ana yurdu olan Türkistan'da onuncu yüzyıldan itibaren geniş ve zengin bir edebiyat teşekkül etmiştir. Bu edebiyatın temeli, yazılı ve sözlü destanlara dayanmaktadır. Yazılı edebiyatın öncüleri Ahmed Yesevî, Kâşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf Has Hâcib, Yüknekli Edib Ahmed gibi ilim ve fikir adamları Karahanlı sahasını yüksek seviyede bir kültür merkezi haline getirmişlerdi.Bu altın nesli devam ettiren ikinci kuşak ise Hârizm Altın Ordu ve Kıpçak sahasında yetişmiştir.Çok geniş bir coğrafyada teşekkül eden bu edebiyatın öncüleri de Fahreddin Mübârek Şah ve Zemahşerî gibi ilim ve fikir adamlarıdır. Onları takip eden üçüncü nesil ise, o devrin Türk edebiyatını hem çeşitlilik hem de hacim bakımından geliştirmiş ve yücelmiştir. Bu edebiyatın eserlerini şöyle sınıflandırabiliriz:

1. Dinî-Tasavvufî Eserler

2. Edebî Eserler

3. İlmî Eserler

4. Türk Diline Dair Sözlük ve Gramerler

I. DİNÎ-TASAVVUFÎ ESERLER

1. Rabguzî'nin Kısasü'l-enbiyâsı

Asıl adı Burhan oğlu Nâsır olan müellif, Hârizm çevresinde Rıbât-ı Oğuz kasabasında doğduğu için Rabguzî mahlasını almıştır.

Rabguzî, Kısasü'l-enbiyâsı'nı, bu konuda yazılmış Arapça kaynaklardan faydalanarak yazmıştır. Müellifin çok iyi Arapça bildiği, eserine aldığı âyet ve hadislerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, nesir halinde yazdığı eseri yer yer manzum parçalarla süslemiştir.

1311 yılında yazıldığı bilinen Kısasü'l-enbiyâ'nın en eski nüshası Londra'dadır.Bu nüsha K.Grönbech tarafından 1948 yılında tıpkı basım halinde basılmıştır.

Eserin dili Karahanlı Türkçesi'nin tabii bir devamıdır.

2. Muînü'l-mürîd

1313 yılında İslâm mahlaslı bir şair tarafından yazılmış dinî-tasavvufî manzum bir eserdir. Hacim bakımından bu sahada yazılmış eserlerin en küçüğüdür. 51 sayfa ve 900 beyitten ibarettir. Arapça bilmeyen göçebe Türkmenler'e hem İslâm'ın fıkhını hem de tasavvufu öğretmek gayesi ile yazılmıştır. Manzum yazılışının sebebi de kolayca okunmasını sağlamaktır. Türk dörtlükleri ile kaleme alınan eser, öğretici mahiyette olduğu için Türkmenler arasında asırlarca okunmuştur.Bugün tek nüshası Bursa Kütüphanesi'ndedir. Müellifin asıl adının Şeyh Şerif Hoca olduğu sanılmaktadır.

Mu'înü'l-mürîd'in sayfa kenarlarına yazılmış bulunan *Cevâhirü'l-esrar* adlı eser de aynı mahiyette dinî-tasavvufî bir manzumedir.

3. İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtin

Kıpçak sahasının önemli ve hacimli eserlerindendir. Kitap, Mısır'da 1387 tarihinde Berke Fakih tarafından İskenderiye Naibi Emir Bacman adına Arapça'dan, satır altı usulüne göre tercüme edilmiş bir fıkıh eseridir. Ayasofya Kütüphanesi'nde 1016 numarada kayıtlı olan nüsha 498 yapraktır. Ayrıca Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde de bir nüshası vardır. Ancak onun hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir. Metin, Altın Ordu-Kıpçak yazı dilinin özelliklerin taşımaktadır. Eserin tamamı İ.Ü. Edb.Fak. Türk Dili ve Edebiyatı öğrencileri tarafından mezuniyet tezi olarak işlenmiş ve dizini hazırlanmıştır.

4. Kitâbu fi'l-fıkh bi lisani't-Türkî

Mısır Kıpçakçası ile yazılmış bir fıkıh kitabıdır. Ali Emirî Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümünde 1046 numarada kayıtlıdır ve tek nüshadır. 14. yüz yılda yazılmıştır.

295 yapraktır. Eser üzerinde, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde bir doktora tezi yapılmıştır.

5. Nehcü'l-ferâdis

Kerderli Mahmud isimli kişi tarafından Hârizm Türkçesi ile yazılmış önemli ve hacimli mensur bir eserdir. İslâmî Türk edebiyatı içinde bir dînî edebiyat türü olan Kırk Hadis kitabıdır. Yani Hazret-i Peygamber'in hadislerinden seçilmiş kırk hadisi açıklamaktadır. Eser 444 sayfa hacmindedir. Onar fasıllık dört bab halinde tertiplenmiştir. Her faslın başında Türkçe'ye çevrilmişi ile beraber bin hadis vardır. Elimizdeki nüsha 1358 tarihinde istinsah edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami kitapları arasındaki nüsha Janos Eckmann tarafından 1959 yılında tıpkı basım olarak yayınlanmıştır. Ayrıca Ali Fehmi Karamanlıoğlu da eserin dil özelliklerini incelemiştir.(*TDED*. XVI-XIX,1968-1971) Daha sonra 1988 tarihinde Semih Tezcan ile Hamza Zülfikar, vaktiyle Janos Eckmann tarafından hazırlanmış olan çeviri yazılı metni yayınlamışlardır.

6. Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî

Dinî konuları ihtiva eden bu eserin Arapçası'nın yazarı Ebü'l-Leys, Hanefî mezhebinin büyük fıkıh âlimlerindendir. Kansu Gavrî için tercüme edilen eser, sonundaki ibareden anlaşıldığına göre İsenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir.

Arapça'dan yapılan bir satır altı tercümesi olan eserin Memlük Kıpçakçası özelliklerini ihtiva eden nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1451 numara ile kayıtlı olup 47 varaktan ibarettir.

Ananıasz Zajaczkowski 1959 yılında önce kısa bir dil analizini, sözlüğünü, Arap ve Latin harfleriyle yazılmış metnini, daha sonra da 1962 yılında faksimilesini neşretmiştir.

Gönül Berberoğlu, eserin metin ve indeksini 1976 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakülte Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde bitirme tezi olarak hazırlamıştır.

7. Kıssa-i Yûsuf

Hârizm Türk edebiyatının dinî-edebî eserlerinden biri olan Kıssa-i Yûsuf'un, Ali adlı kişi tarafından 1233 yılında manzum olarak yazıldığı Fuad Köprülü tarafından tespit edilmiştir. Türk dili ve edebiyatı bakımından büyük önem taşıyan bu eser, Kazan'da 1839-1863 yılları arasında on üç defa basılmıştır. İ.Ü.Türkiyat Enstitüsü'nde de bir nüsha bulunan eserin, Berlin ve Dresden kütüphanelerinde ise, değişik yazma nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca 1842'de basılan nüshanın Almanya'da bulunduğu da bilinmektedir. Ancak Hârizm'de yazıldığı kesin olmakla beraber, 13. asırdan 19. asra kadar defalarca Kazan'da basıldığı için, dil bakımından hem Doğu Türkçesi, hem de Batı Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Eser üzerinde K. Barthold, Brocelmann, Houtsma, Fuad Köprülü ve A.Caferoğlu gibi ünlü Türkologlar çalışmışlardır.

Eserin en önemli özelliği, 13. asırda hece vezni ve Türk dörtlüğü denilen nazım şekliyle yazılmış olmasıdır. Ayrıca, İran edebiyatının ünlü destan şairi Firdevsî ve hamse şairi Nizamî'den hemen sonra bir Türk şairi tarafından yazılmış olmasıdır.

II. EDEBÎ ESERLER

1. Muhabbetnâme

14. yüz yılın ünlü şairlerinden Hârezmî tarafından yazılan bir mesnevidir. Müellif eserini on bir küçük nâme halinde tertip etmiştir.

Mefâilün / mefâilün / feûlün vezninde yazılan eserin içinde kıtalar, gazeller ve Farsça nazım parçaları da mevcuttur. Eser 1352 yılında Hâce Muhammed Big adlı devlet adamına ithafen yazılmıştır. Şairin devrinde hem Hârizm, hem de Altın Ordu ve Mısır'da şöhret sahibi olduğu bilinmektedir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiir yazabilen şair Türk dilini de ustaca kullanan bir sanatkârdır.

Eserin biri Uygur yazısıyla, diğerleri Arap yazısıyla olmak üzere dört nüshası bulunmaktadır. Uygur harfli nüsha ile Arap harfli nüshalardan biri British Museum'da, diğer iki nüsha da İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Eserin Uygur harfli nüshasını T.Gandjei, A.M.Şçerbak, British Museum'daki Arap harfli nüshayı E.N.Nadjib ve İstanbul Millet Kütüphanesindeki Arap harfli iki nüshayı Osman F.Sertkaya neşretmişlerdir.

2. Cümcümenâme

Altın Ordu sahasında Hüsam Kâtib tarafından 1368 yılında yazılmış bir destandır. Eserin asıl adı "Destân-ı Cümcüme Sultan"dır.

Konu İlyas Peygamber zamanında yaşamış bir sultanın maceralarıdır. Eser fâilâtün / fâilâtün / fâilün vezni ile yazılmıştır. Genellikle halk arasında yaşayan çeşitli efsaneler

manzum olarak destan tarzında ifade edilmiştir. Ancak tahminlere göre İran şairi Ferîdüddin Attâr'ın aynı isimli eserinden Türkçe'ye aktarılmıştır. Eser 1872 tarihinde Kazan'da basılmıştır.

HÂRİZM SAHASINDA TÜRK EDEBİYATI

3. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i

Hüsrev ü Şirin mesnevisi 1341 yılında Altın Ordu sahasında Kutub mahlaslı bir şair tarafından yazılmış olup, yegâne nüshası Bibliotheque Nationale'de 312 numara ile kayıtlı bulunmaktadır.

Kutub, bu eseri, Nizâmî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinden, Altın Ordu hükümdarı Tini Bek Han ile onun eşi Melike Hatun adına Türkçe'ye tercüme etmiştir.Kitabın baş kısmında Tini Bek Han ve eşi Melike Hatun için yazılmış bulunan methiyelerden, bu husus kesin bir şekilde tesbit edilebilmektedir. Tini Bek'in, babası Özbek Han'ın ölümünden sonra 1341'de hükümdar olduğu ve 1342 yılında da kardeşi Canı Bek tarafından öldürüldüğü bilindiğine göre, Kutub'un bu eseri 1341-1342 yılları arasında yâzmış olduğu hususunda da her hangi bir tereddüt bahis konusu değildir.

Eserin başındaki tevhid ve na't ile "Çehâr Yâr", Tini-Bek Han ve Melike Hatun için methiyeler kısmında ve bir de "Sebeb-i Telif-i Kitâb" bölümünde Nizâmî'den zaruri olarak ayrılmış bulunan Kutub, hikâyenin kuruluşu, konusunun seyri ve neticesi bakımından Nizâmî'ye sadık kalmıştır. Ancak Nizâmî'nin eseri, bugüne kadar gelmiş olan şekli ile, 5700 beyit civarındadır.Kutub'a ait eldeki metin ise 4370 beyittir. Böylece eserin aslı ile tercümesi arasında 1300 beyitlik bir fark vardır. Aslı ile tercümesi arasındaki bu hacim farkı bize bazı ihtimalleri düşündürmektedir.

Mümkündür ki şimdiye kadar bu eserden bahseden kaynaklarda iddia edildiği gibi, Kutub, Nizâmî'nin oldukça uzun ve edebî sanatlarla süslü bazı tasvirlerini kısaltmış olsun. Bu ihtimal varit görülmediği takdirde, bizim elimizdeki Kutub'a ait metnin, müstensihlerin ihmali neticesinde, eksik olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Hem bu hususun hem de Kutub'a ait metnin,aslına göre hangi noktalarda eksik olduğu meselesinin aydınlanması, her iki metnin beyit beyit karşılaştırılmasına bağlıdır. Fakat şu kadarını belirtelim ki Nizâmî'nin eserinde bulunan ve hikâyenin seyrini gösteren bahis başlıkları Kutub'un eserinde de aynen vardır. Bu gösteriyor ki tercümede veya istinsahta mevcut olan eksiklikler, hikâyenin akışını ve bütünlüğünü bozacak mahiyette değildir.

Vezin bakımından eserin aslına sadık kalan şair, sadece "Çehâr Yâr" methiyesini Kutadgu Bilig vezni ile yazmıştır.

Kendisinin de kuvvetli bir nâzım olduğu eserin baş kısmına yaptığı 271 beyitlik ilâveden anlaşılan Kutub'un, Nizâmî'nin mesnevisinin başarı ile Türkçe'ye naklettiği söylenebilir.

A.Zajaczkowski de eserin aslı ile tercümesi arasında yapmış olduğu mukayeselerden sonra bu neticeye vardığını belirtmektedir.

Eserde yer yer vezin hatalarına rastlanmaktadır. Ancak bu hataların Kutub'a ait olduğuna pek ihtimal vermiyoruz. Nizâmî'yi Türkçe'ye tercüme etme kudret ve kabiliyetini kendinde gören ve ortaya koyduğu eserle de bunu ispat eden Kutub'un, bir takım basit vezin hataları yapması pek mümkün değildir. Aşağıda anlaşılacağı üzere bu kabil hataların müstensihe ait olduğu söylenebilir. Zira kitabın sonuna müstensih tarafından eklenmiş olan kısmın vezin bakımından gösterdiği bozukluk bu tahminimizi kuvvetlendirecek mahiyettedir.

Bugün yegâne nüsha olarak bilinen eldeki metin,- eserin yazılışından 42 yıl sonra 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak fakihi tarafından İskenderiye'de Altın Boğa adına istinsah edilmiş olan nüshadır. Eserin sonunda müstensih tarafından eklenmiş olan ve 6 beyit tutan bu ilâvenin dili, esas itibarı ile asıl metnin dilinden farksızdır.

Bu gösteriyor ki eserin yazıldığı çevre ile istinsah edildiği çevre daha doğrusu müellif ile müstensihin mensup bulundukları çevre, aynı kültür ve yazı dili çevresidir.

Ancak bütün metin boyunca yedi defa geçen (-dan, -den) çıkma hali ekinin iki tanesi bu ilâve edilen kısma aittir. Bir de şahıs zamirlerinin ilgi halinden sonra çıkma hali eki alışına ait metinde mevcut dört örneğin iki tanesi gene müstensih tarafından ilâve edilen beyitlerdedir.

Bu ufak farklar bize müstensihin Kıpçak bölgesine mensup olduğunu düşündürebilir. Zira Kıpçak sahasında yazılmış bulunan Codex Cumanicus'ta çıkma hali eki -dan, -den şeklindedir.

Bu ilâve kısmında bir şey daha öğreniyoruz. O da müstensihin sık sık vezin hataları yapmış olduğudur.

Eldeki nüshada müstensihe ve istinsah tarihine dair başka bir kayıt bulunmadığına göre, şimdilik bunu Berke Fakih'in elinden çıkan nüsha olarak kabul etmek durumundayız.

Altın Ordu sahasında yazılmış olarak bilinen ilk edebî eser olan Kutub'un Hüsrev ü Şirin'i Türk edebiyatında yazıldığı tesbit edilen 21 Hüsrev ü Şirin veya Ferhad u Şirin mesnevisinin ilkidir. Böyle bir imtiyaza sahip olan bu eserin müellifi hakkında, yazık ki hiç bir bilgimiz yoktur.

XII.- XV. yüz yıllarda gerek Altın Ordu'da gerekse Mısır'da yazılmış olan eserler daha çok sözlük mahiyetinde veya dinî konuları ele alan eserlerdir. Kutub'un Hüsrev ü Şirin'i ise, hem Nizâmî'nin meşhur bir mesnevisini Türkçe'ye nakletmesi, hem de alışılagelmiş konuların dışına çıkarak hissî ve aşkî bir efsaneyi işlemiş olması bakımından pek mühim-dir. Çünkü böyle duygu hayatına ait ve İran edebiyatında, bilhassa Nizâmî'nin eserlerinde çok titizlikle işlenmiş olan aşk konusunu Türkçe ifade etmek o devir Türkçesi'nin bütün imkânlarını ortaya koyarak dilin hazinesinde bulunup da henüz yazı diline geçmemiş bir çok Türkçe sözleri edebî dile kazandırmak demektir.

Gerçekten de Nizâmî'nin mesnevisini yüzde seksen nisbetinde Türkçe kelimelerle karşılayan Kutub'un bu eseri zengin bir sözlüğe sahiptir. Belli başlı Türkçe sözlüklerin hiç biri tek başına Kutub'un Hüsrev ü Şirin'ini karşılayacak mahiyette değildir.

Kutub'un bu eserini Türk şivelerinden hangisine dahil etmek gerektiği hususunda çeşitli görüşler vardır.

Umumiyetle Altın Ordu sahasında yazılmış Kıpçakça bir eser olarak kabul edilen Hüsrev ü Şirin hem Hârizm yazı dilinin hem de Çağatay Türkçesi'nin hususiyetlerini taşımaktadır. Esasen XIII. ve XIV. yüz yıllar Türk dilinin yeni yeni kurulan çeşitli kültür merkezleri etrafında edebî şiveler olarak henüz teşekkül etmeye başladığı geçiş devirleridir. Bu yüz yıllarda gerek Mısır gerekse Altın Ordu Kıpçakları'nın henüz istikrarlı ve hudutları çizilmiş bir yazı dili geleneği yoktur. Bu bakımdan eldeki metni incelerken bâriz hususiyetlerine göre hüküm vermek mecburiyetindeyiz. Zaten Türk şivelerini kesin ve tamamiyle farklı hususiyetlerle birbirinden ayırmak her zaman mümkün değildir.

Bu eser, fiil çekimi şekilleri bakımından Çağatay öncesine yakın olmakla beraber ses hususiyetleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçak Türkçesi'nde rastlanan hususiyetleri taşımaktadır.

4. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan Bi't -Türkî)

Büyük İran edibi Sâdi'nin Gülistan adlı eserinin Türkçe'ye bilinen ilk tercümesidir. Kelime hazinesi ve gramer özellikleri ile çok önemli olan bu eseri Saraylı Seyf tercüme etmiş, ancak kendisinden de bazı şeyler ilâve ederek eseri tercüme görünümünden çıkarmaya çalışmıştır.

Saraylı Seyf, *Gülistan Tercümesi*'nin Bathas Bey'in isteği üzerine yapmış ve 1 Şevval 793 (1 Eylül 1391) tarihinde tamamlamıştır. Eserin tek yazma nüshası Hollanda'nın Leiden Akademisi Kütüphanesi'nde 1553 numara ile kayıtlı bulunmaktadır.

Kitabın asıl tercüme kısmı 355 sayfa tumaktadır ki belki de Farsça Gülistan'ın hacminden büyüktür. Eserin tıpkı basımı, bir önsöz ile birlikte 1954 yılında Prof.Dr.Feridun Nafiz Uzluk tarafından yayınlanmıştır. Ali Fehmi Karamanlıoğlu Gülistan Tercümesi'ni doçentlik tezi olarak 1967 yılında hazırlamıştır (bu çalışma 1978 yılında MEB yayınları arasında yayınlanmıştır).

Macar Türkoloğu A.BodrogLigeti eseri 1969 yılında Budapeşte'de neşretmiştir.

Gülistan Tercümesi en son olarak Prof.Dr.Emir Nadjib tarafından 1975 yılında Alma-Ata'da iki cilt halinde yayınlanmıştır.

III. İLMÎ ESERLER

1. Kitâbu fî İlmi'n-nüşşâb

Sultan Meliküddin Zahir Berkuk'un kölesi iken sonradan yakınları arasına karışan Mahdum Tolu Bey'in isteği ile Arapça'dan tercüme edilen bu eserin iki yazma nüshasının

varlığı bilinmektedir.Bunlardan birincisi,İstanbul Bayezid Genel Kitaplığı Veliyüddin Efendi bölümünde 3716 numara ile kayıtlı olan yazmanın 1b - 66 a varakları varakları arasında bulunmaktadır. Bu nüshanın müstensihi, sonundaki ibareden anlaşıldığına göre Hüseyin b.Ahmed el-Erzurumî'dir.

Eserin ikinci yazma nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de Türkçe yazmalar kısmında 197 numara ile kayıtlı olan yazmanın içinde bulunmaktadır. Bir giriş kısmı ile beş babdan meydana gelen eserin Paris nüshası Ananıasz Zajaczkowski arafından 1956 yılında Varşova'da yayınlanmıştır.İstanbul nüshasını içine alan yazmanın tamamı 1944 yılında Nureddin Büngül tarafından Konya'da neşredilmiştir. Bu nüsha üzerinde ayrıca İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde de Aysel Altınay tarafından 1961 yılında bir bitirme tezi yapılmıştır.

2. Kitâbu fî Riyâzeti'l-hayl

At kullanma ilmine dair küçük bir eser olan bu kitap, Farsça'dan tercüme edilmiş olup mütercimi, tercüme edilen yer ve tarih bilinmemektedir. Eserin iki yazma nüshasının varlığı bilinmektedir.Bunlardan biri İstanbul Bayezid Genel Kitaplığı'nda Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 3176 numara ile kayıtlı olan yazmanın 66b - 102b varakları arasında bulunmaktadır.Bu nüsha iki babdan oluşmaktadır.İkinciye nisbetle daha uzun olan birinci bab (69a-97b) içindeki dört faslı ile atın niteliklerini,at hastalıklarını ve bunların tedavilerini ihtiva etmektedir.İkinci babda ise (97b-102b) at terbiyesinden bahsedilmektedir.

Eserin ikinci yazma nüshası Paris Bibliotheque Nationale'nin Türkçe yazmalar kısmında 197 numara ile kayıtlı olan yazmanın 63a-99b varakları arasında bulunmaktadır.

Eserrin üzerinde ilmî bir çalışma yapılmamış olup İ. Ü. Edebiyat Fakültesi'nde iki adet bitirme tezi yaptırılmıştır.

3. Münyetü'l-guzât

Binicilik ve atıcılığa dair Arapça bir eserden tercüme edilen eserin mütercimi ve tercüme edildiği yer bilinmemektedir. Eser binicilik ve atıcılığa dair altı fenni ihtiva etmektedir. Bilinen tek yazma nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nde 3468 numarada kayıtlı olup bu nüshada 4. ve 5. fenler bulunmaktadır.Yazma 115 varaktır.

Eserin üzerinde İ. Ü. Edebiyat Fakültesi'nde iki adet bitirme tezi yapılmıştır. Eser Ananıasz Zajaczkowski tarafından 1970 yılında neşredilmiştir. Bu neşir, transkripsiyonlu metin ve tıpkı basımdan ibarettir.

4. Baytaratu'l-vâzıh

Baytarat adlı bir Arapça kitaptan, Memlükler'in hizmetinde padişah nedimi olan Tolu Bey'iin emri ile tercüme edilen eser,hastalıkların sınıflandırılması için kaideler koyması,onların ilâçları için pratik nasihatlar vermesi ve baytarlığa ait değişik ilâç-hastalık ve tecrübelerinin anlatılması ile İslâm tıbbına ait eserlerin az bulunanlarındandır.

Bir giriş kısmı ile at hastalıklarına dâir 4 babdan meydana gelen eserin mütercimi bilinmemektedir. Eserin iki yazma nüshasının varlığı bilinmektedir. Birinci nüsha, İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüpbnesi'nde 1695 numara ile kayıtlı olup 67 sayfadır. İkinci nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de bulunmakta olup 144 sayfadır. Saadet Çağatay tarafından kısa bir dil analizi yapılarak ilim âlemine tanıtılan eser üzerinde Can Özgür İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bir doktora çalışması yapmıştır (1994).

IV. TÜRK DİLİNE DAİR SÖZLÜK ve GRAMERLER

1. Codex Cumanıcus

Türk Dili ve kültürü bakımından önemli bir yeri olan bu küçük eser Venedik'te St. Marcus Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu tek yazma nüsha 11.7.1303 tarihini taşımaktadır. Eser iki kısımdır:

I. Latince, Farsça ve Türkçe (Kuman Türkçesi) Sözlük, ayrıca Kuman şivesine dair gramer kuralları ile çeşitli konularla ilgili bazı kelimeler vardır. Bu kelimeler Latin alfabesine göre sıralanmıştır.Ancak metinler Latince'den ziyade İtalyanca'ya daha yakın olduğu için bu bölüme İtalyanca Codex denilmektedir.

II. Hıristiyanlığa dair fakat Kumanca dua ve ilâhiler ile kırk yedi bilmeceyi içine almaktadır. Metinler Latin, Gotik ve Yunan harfleriyle yazılmıştır. Bu bölüm genellikle orta çağın Hıristiyan ilâhilerini içine almaktadır.Ancak bu eserin ne maksatla ve kimler tarafından tertiplendiği henüz bilinmemektedir.Eseri,önce G.Kuun 1880 'de Latin dilinde yayınlamıştır.Karl Grönbech de 1936'da bu tek nüshanın tıpkı basımını yayınlamıştır.

Türk dili için önem taşıyan bu ilgi çekici eser üzerinde gerek Türk ilim adamları gerekse yabancı Türkologlar çeşitli açılardan incelemeler yapmışlardır. Özellikle W. Bang, A. von Gabain, G. Kuun, Karl Grönbech, Fuat Köprülü, Ahmet Caferoğlu, Saadet Çağatay bu çalışmaların önde gelen simalarıdır.

2. Kitâbü'l-idrâk li Lisâni'l-etrâk

Türkçe'yi öğretmek maksadı ile yazılan eserin müellifi Ebû Hayyân adlı Berberî asıllı bir Arap dilcisidir. Türkçe'nin bilinen ilk grameri olup Ebû Hayyân tarafından yazılan eser 20 Ramazan 712 ((l8 Aralık 1312)'de Kahire'de tamamlanmıştır. Eser, alfabe sırasına göre biri lugat,diğeri de gramer olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Eserin iki yazma nüshasının varlığı bilinmektedir.

a) İstanbul Bayezid Genel Kitaplığı, Veliyüddin Efendi Bölümü 2896 numarada kayıtlı olan nüsha. 15 Şubat 1355 tarihinde bilinmeyen biri tarafından istinsah edilmiştir.Tamamı 132 sayfadır.

b) İ. Ü. Kütüphanesi Arapça yazmalar kısmı 3856 numarada kayıtlı olan nüsha.1402 yılında Ahmed İbn-i Şafii adında biri tarafından Lezkiye'de istinsah edilmiş olup 97 varaktır.Eser,Selanikli Mustafa Bey tarafından 1891 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.İkinci nüshayı da göz önüne alan Prof. Dr. A. Caferoğlu, eseri 1912 yılında Türkiyat Enstitüsü

yayınları arasında tekrar neşredilmiştir.Veled İzbudak "El-İdrâk Haşiyesi" adı altında 1936'da eseri neşredilmiştir.

3. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mogolî

Yazarı bilinmeyen eser, Halil b. Muhammed b. Yûsuf el-Konevî adlı bir Türk tarafından istinsah edilmiştir. 25 Ocak 1343 tarihinde yazılan eser, kelime çeşitlerine göre hazırlanmış olup yaklaşık olarak 2000 kelime ihtiva eden bir gramer-lugattir.

a) Kısa bir fonetik giriş ve isimlerin 26 bölümde verildiği Arapça-Kıpçakça alfabetik lugat,

b) Fiillerin Arapça-Kıpçakça alfabetik lugati (emrin ikinci teklik şahsı),

c) Kıpçakça fiil çekiminin oldukça kifayetsiz bir izahı,

ç) Zamirler, isim çekimi, edatlar ve ekler.

Eserin tek yazma nüshası Hollanda'da Leiden Akademisi Kütüphanesi'nde olup 76 varaktır. Eser ilk önce Hollandalı müsteşriklerden Utreth Üniversitesi profesörü Martin Theodor Houtsma tarafından 1894 yılında Leiden'de Almanca olarak yayınlanmıştır.Daha sonra Kazak bilginlerinden Abjan Kurışjanov eseri yeniden işleyerek 1970 yılında Alma Ata'da tekrar yayınlamıştır.

4. Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye

Mukaddimesinde Kıpçak Türkçesi ile yazıldığı belirtilen bu eserin müellifi bilinmemektedir.Eserin başında ve sonunda bulunan kayıtlardan Mısır'da yazıldığı anlaşılmakla beraber yazılış tarihi belli değildir.Ancak eserde bulunan bir kayıttan hareket edilerek 142[illegible] yılından önce yazıldığı tahmin edilmektedir.

Eser,biri gramer diğeri de lugat olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekte olup 7[illegible] sayfa kadar tutan Arapça-Kıpçakça lugat kısmında Arapça kelimeler alfabe sırasına göre tertiplenmiş ve karşılarında da Türkçeleri verilmiştir.(39a-91a) varakları arasında olan ikinci kısım ise, gramer şekillerine göre tanzim edilen bir lugat ihtiva etmektedir.

Eserin tek yazma nüshası İstanbul Bayezid Genel Kitaplığı Veliyüddin Efendi Bölümünde 3902 numara ile kayıtlı olup varak sayısı 91'dir.Yazmada bir kaç varağın eksikliği de sezilmektedir.Eserin tıpkı basımı T.Halası Kun tarafından 1942 yılında Budapeşte'de yayınlanmıştır.Besim Atalay da eseri Türkçe'ye tercüme ederek 1945 yılında tekrar neşretmiştir.

5. Bulgatü'l-müştak fî Lugati't-Türk ve'l-Kıpçak

Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından eserin yazıldığı anlaşılmaktadır. Eserin tek yazma nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır. 88 varak olan bu yazmanın 7a-21a arası isimlerden, 21a-88b arası fiillerden meydana gelmiş olan eser, Arapça-Türkçe bir lugat mahiyetini arz etmektedir.Ancak,el yazmasının eksik olduğu sezilmektedir.

A. Zajaczkowski eserin isimler kısmını 1938,fiiller kısmını da 1954 yılında Varşova'da yayınlamıştır.İsimler kısmı 1958 yılında tıpkı basım yoluyla yeniden yayınlanmıştır.

6. El-Kavâninü'l-külliye li-Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye

15. yüz yıl başlarında Kahire'de yazılan bu eserin müellifi bilinmemektedir. Tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümünde 2659 numarada bulunmakta olup 169 sayfadır.

Eser bir gramer olmakla beraber, diğer gramerlere oranla fiil bahsi daha geniş tutulmuştur. Kilisli Muallim Rıfat Bilge tarafından, Fuad Köprülü'nün önsözü ile Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında 1928 yılında neşredilmiştir.

Macar S. Telegdi, bu neşre dayanarak eserin bazı gramer özelliklerini ve fihristini Almanca olarak 1937 yılında yayınlanmıştır. Eserin gramer özellikleri ile ilgili olarak İ. Ü. Edebiyat Fakültesi'nde Türkan Aksu bir çalışma yapmıştır.

7. Ed-Dürretü'l-mudî'a fi'l-Lugati't-Türkiyye

A. Zajaczkowski tarafından 1963 yılında Floransa'daki Medicea Laurenzia'da bulunan eser 24 varaktır.Yazarı bilinmeyen eser Arapça-Türkçe bir sözlük mahiyetinde olup A. Zajaczkowski tarafından 1965'te Rocznik Orientalistyczny dergisinde Varşova'da iki makale halinde yayınlanmıştır.

8. İbn-i Mühennâ Lugati

Eserin asıl adı "Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân"dır. Müellifi Cemâleddin İbn-i Mühennâ'dır. 13. yüzyılda Mısır'da yazılmıştır. Eser,Abdullah Battal tarafından yayınlanmış olup 1820 kelimeyi ihtiva etmektedir.

Bu sahada olup da henüz ele geçmemiş olan eserler de vardır. Bunlar:

a) El-Enver el-Mudî'a, Alâeddin Beylik el-Kıfçakî

b) Kitâbü'l-Ef'âl

c) Zahrü'l-Mülk fi Nahvit-Türk

ç) E'ş-Şüzûr üz-Zehebiye ve'l-Kata' el-Ahmediye fi'l-Lugati't-Türkiyye (1619'da Molla Salih tarafından yazılmıştır.)

MUKADDİMETÜ'L-EDEB

Mukaddimetü'l-edeb,meşhur tasvir ve lugat âlimi Zemahşerî'nin 1127-1147 yılları arasında yazıp, Hârizmşah Atsız'a sunduğu, Arapça pratik bir sözlüktür.

Eserdeki Arapça kelime ve kısa cümlelerin anlamları satır aralarına pek çok nüshada Türkçe, Farsça, bir nüshada bunlara ilâvaten Moğolca ve bir nüshada da yalnız Hârizmce (İran dili) ile yazılmıştır.Bilinen nüshalar arasında en eskileri Hârizm Türkçesi ve Farsça ile tercümeli olan nüshalardır.

Metinde geçen tüm kelimelerin tam indeksini yaptık. Tekrarsız 3506 kelime tutan b indeks, Mukaddimetü'l-edeb'in, Divânü Lugati't-Türk'ten sonra, Orta Türkçe'nin en faz kelime hazinesine sahip bir dil yâdigârı olduğunu göstermektedir.

Eserin dili, Karahanlı şivesi özelliklerinin ağır bastığı, fakat Oğuz, Kıpçak ve diğ Türk şivelerinden alınan gramer ve lugat unsurlarının da yoğun bir şekilde bulunduğu t pik bir Hârizm Türkçesi'dir.

XI.-XII. yüzyıllar Hârizm bölgesinin gerek etnik yapı ve gerekse siyasî hayat bak mından Türkleştiği devirdir. Kanglı soyundan gelen Hârizmşahlar zamanında Hârizm bö gesinde Türkçe, Gazneliler ve Selçuklular'da olduğu gibi, yalnız saray ve ordu çevresind kalmayıp, hem halkın konuşma dili ve hem de aydın zümrenin yazı ve edebiyat dili olar önem kazanmıştır.

Bilindiği gibi, komşu bozkırlardaki Kıpçak, Kanglı-Oğuz ve öteki Türk boyların devamlı Hârizm'e gelip yerleşik hayata geçmelerinin bir sonucu olarak Türk dilinin doğ kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi, güney batı kolunu teeşkil eden Oğ Türkçesi, kuzey batı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesi Hârizm bölgesinde birbirleriyl iyece karışıp kaynaşmışlar, ve böylece, halkın etnik yapısı gibi, dili de karma bir şek almıştır.

Eski Uygurca'nın devamı sayılan ve İslâmî devirdeki gelişmiş müşterek Orta As Türçesi'nin esasını teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi, Hârizm'de yeni oluşan Tü şivesi üzerinde, gerek imlâ ve gerekse kelime kadrosu bakımından tesirini sürdürmüştür.

Fakat, Hârizm'e gelerek yerleşen Kıpçak, Oğuz ve diğer Türk boylarının şive ve ağı larından alınan unsurlarla, Hârizm Türkçesi, bilhassa lugat ve morfoloji yönünden, fark bir yapı kazanmıştır.Bu çeşitli Türk şivelerinden alınan unsurlar Hârizm Türkçesi'nin e başta gelen dil özelliklerini teşkil ederler.

Eser üzerinde Prof. Dr. Nuri Yüce bir çalışma yaparak eseri ilim âleminin istifadesi sunmuştur. Şuşter nüshasını esas alarak çalışmasını tamamlayan Yüce, eseri

a) Dil Özellikleri b) Metin c) İndeks olarak tanzim etmiştir

HÂRİZM-KIPÇAK SAHASINDA YAZILMIŞ ve VARLIĞ GÜVENİLİR KAYNAKLARDAN TESBİT EDİLEN ESERLER TOPLUC ŞUNLARDIR:

I. DİNÎ-TASAVVUFÎ ESERLER

1. İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtîn

2. Kitâbu fi'l-Fıkh

3. Kitâbu fi'l-Fıkh bi-lisani't-Türkî

4. Kitâbu mine'd-Da'vât

5. Kitâbu Mukaddimetü's-salât

6. Konya Yûsuf Ağa'daki Tercüme Fıkıh Kitabı

7. Şerhü'l-menâr

II. EDEBÎ ESERLER

1. Kitâbu Gülistân bi't-Türkî

2. Kitâb-ı Kasaidü'l-Mekke ve'l-Medine ve'l-Kudüs

3. Şahnâme Tercümesi

4. Kansu Gavrî'nin Türkçe Şirleri

III. İLMÎ ESERLER

1. Baytaratü'l-Vâzıh

2. Kitâbu fi İlmi'n-Nüşşâb

3. Kitâbu Riyâzeti'l-Hayl

4. Münyetü'l-Guzât

IV. SÖZLÜK ve DİLBİLGİSİ KİTAPLARI

a) Günümüze Ulaşan Kitaplar

1. Bulgatu'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıpçak

2. Ed-Dürretü'l-mudîa fi Lugati't-Türkiyye

3. Enverü'l-mudîa

4. El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye

5. Eş-Şudûr-Edheliyye ve'l-Kıtâu'l-Ahmediyye fi Lugati't-Türkiyye

6. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye

7. Kavâid-i Lisân-ı Türkî

8. Kitâb-ı Beylik

9. Kitâbu'l-idrâk li-Lisâni'l-Etrâk

10. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Mogolî ve Fârisî

b) Varlığını Güvenilir Kaynaklardan Öğrendiğimiz Kitaplar

1. Halyü'l-mülk

2. Kitâbu'l-Ef'âl

3. Nâdirü'd-dehr alâ Meliki'l-Asr

4. Tuhfetü'l-mülk

5. El-Umdetü'l-kaviyye fi Lugati't-Türkiyye

6. Zahrü'l-Mülk fi Nahvi't-Türk

I. BÖLÜM

HAREZM TÜRKÇESİ SES ÖZELLİKLERİ

A. ÜNLÜLER

1. *e / i* Değişmesi

İncelenen metinde *e / i* meselesi şu durumdadır:

Kelime köklerindeki bütün *i* sesleri eski aslî durumlarını muhafaza ettikleri gibi *e* sesleri de büyük bir çoğunlukla *i* halinde inkişaf etmiş bulunmaktadır. Hatta bu yöndeki inkişaf o derece ileri gitmiştir ki, aslında *e* ile telaffuz edilen arapça ve farsça sözlerin bile bir kısmı metinde *i* ile yazılmıştır.

Aslında *e* olup, metinde *i* ile yazılan sözlerin durumunu göstermek için, bunlara ait örnekler, toplu olarak aşağıya alınmıştır.

ir-< er- HŞ-4439	big< beg HŞ-294	ming < meng HŞ-4027
iv < ev HŞ-2951	bik < bek HŞ-3902	ni < ne HŞ-2198
im- < em- HŞ-3455	birü < berü HŞ-1965	tigirmen < tegirmen HŞ-1209
im < em HŞ-1590	biz- < bez- HŞ-2250	tigre < tegre HŞ-1429
is- < es- HŞ-3886	biz < bez HŞ- 4233	ting < teng HŞ-1055
it < et HŞ- 1633	bisle- < besle- HŞ-3892	timür < temrü HŞ-477
iş < eş HŞ-1346	ikin < ekin HŞ-4004	tipre- < tepre- HŞ-583
ir < er HŞ- 524	tig < teg HŞ-294	tive < teve HŞ-4080
ik- < ek- HŞ-2179		

Metindeki örneklerden bir kısmı, yukarıda açık olarak görüldüğü gibi, *i* ile yazılmış olduğu halde, diğer bir kısmı *i* harfi veya her hangi bir hareke ile işaretlenmeden, sadece "elif" ile yazılmıştır.

Benzerleri göz önünde tutularak, her iki şekilde de yazılmış olanlar, gerek metinde, gerekse sözlükte *i* ile okunmuştur. Bu sözlerin yazılış şekilleri ve nisbetleri şöyledir:

i ile yazılanlar	sayısı	*elif* ile yazılanlar	sayısı
iren	6	iren	6
irdem	4	irdem	4
işek "eşek"	6	işek	3
imge-	10	imge-	21
igsi-	5	igsi-	21

Aşağıdaki misallerde geçen sözlerin mühim bir kısmı *i* ile yazıldığı halde, bir kıs da "üstün" işareti ile yazılmıştır. Metindeki temayül göz önünde tutularak, bu tarzda ya lan sözlerin tamamı *i* ile okunmuştur.

i ile yazılanlar	sayısı	*üstün işareti ile yazılanlar*	sayı
kil-	287	kil-	26
şiş-	7	şiş-	2
kitür-	13	kitür-	25
kiz-	11	kiz-	4
timür	12	timür	4
kiz	4	kiz	12
kis-	25	kis-	15

Aynı durum bir kısım yabancı sözler için de bahis konusudur.

asıl şekil	sayısı	*i ile yazılan şekil*	sayısı
ebsem	10	ibsem	1(HŞ-2095
emin	7	imin	1(HŞ-4374
ten	43	tin	29
. . . . .	. . . . .	kis <kes	1(HŞ-2481
. . . . .	. . . . .	biter <better	1(HŞ-2457

Yazılış bakımından birlik teşkil eden bazı sözler, bünyelerinde eski *e* sesini muhafa etmiş bulunmaktadırlar.

edgü HŞ-1894	ked HŞ-567	sev- HŞ-2524
esrü- HŞ-1429	kelin HŞ-1426	sevüg HŞ-1816
esrük HŞ-3299	kedik HŞ-561	sevgü HŞ-1719
bedük HŞ805	kendü HŞ-2259	sekir- HŞ-1071
belgü HŞ-381	kerek HŞ-688	çerig HŞ-1764
belgür- HŞ-2465		

Aynı durum eskiden *i* ile yazılan sözlerde de görülmektedir.

bil- HŞ-951	kit- HŞ-2470	il HŞ-1860
bir- HŞ-2494	kirü HŞ-3192	ilig HŞ-1526
biş HŞ-286	kiçe HŞ-333	irkek HŞ-1244
biti- HŞ-2777	king HŞ-2733	irte HŞ-752
bitig HŞ-4632	yil HŞ- 734	yit-HŞ-1272
igit- HŞ-4330	yir HŞ-991	yig HŞ-1210
ti- HŞ-289		

2. Ünlü Uyumu

a. Kelimelerde *Ünlü* Uyumu:

Bazı sözlerde ünlü uyumu henüz tam olarak teşekkül etmemiştir. Metindeki örnekler kesin bir hüküm vermekten sakınılacak kadar karışıktır. Bu bakımdan tesbit edilen mevcut farklı şekillerin toplu olarak sunulması uygun görülmüştür. Durum böylece daha açık bir tarzda ortaya konmuş olacaktır.

uyuma tabi olmayanlar	*sayısı*	*uyuma tabi olanlar*	*sayısı*
açuk	6	. . . . .	. . . .
agu	12	. . . . .	. . . .
altun	52	. . . . .	. . . .
artuk	35	. . . . .	. . . .
avuç	4	. . . . .	. . . .
böri	11	börü	. . . .
bulıt	8	bulut	. . . .
edgü	. . .	. . . . .	. . . .
hatun	22	. . . . .	. . . .
ıvuk	8	ıvık	1
kendü	4	. . . . .	. . . .
kirpük	2	. . . . .	. . . .
kurı	1	kuru	1
kurı-	1	kuru-	1
ogrı	7	. . . . .	. . . .
okı-	23	oku-	22
süngi	4	süngü	4
yaru	2	yarı	4
yarut-	23	yarıt-	2
yinçü	15	. . . . .	. . . .
yünçi	4	yünçü	2
yüri-	41	yürü-	22
yürit-	28	yürüt-	3

b. Eklerde *Ünlü* Uyumu:

Gerek yapım ekleri, gerekse çekim ekleri, çoğunlukla umumi ahenge tabidirler. Metinde bu umumi ahenge tabi olmayan ekler şunlardır:

1. Görülen geçmiş zaman eklerinden 3. teklik ve çokluk şahıslarla 1. çokluk şahıs eki (*-dı, -di, -tı, -ti, -dılar, -diler, -tılar, -tiler; -duk, -dük, -tuk, -tük*) sadece kalınlık incelik uyumuna tabi olup, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi değildirler.

bol-dı HŞ-3659
tüz-di HŞ-3861
tüşür-diler HŞ-1314
öp-tiler HŞ-1233
kal-duk HŞ-4538
tile-dük HŞ-4294
tap-tuk HŞ-1262
it-tük HŞ-4293

2. Anlatılan geçmiş zaman eki *-mış, -miş* incelik-kalınlık uyumuna tabi olup, düz-lük-yuvarlaklık uyumuna tabi değildir.

tök-miş HŞ-2053 yogrul-mış HŞ-7005 turuk-mışlar HŞ-2955

3. Geniş zaman eki *-ur, -ür* düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi değildir.

kıl-urmen HŞ-3291 akıt-ur HŞ-3446 ay-urlar HŞ-2822
bil-ürmen HŞ-2194 kil-ür HŞ-55 kil-ürler HŞ-1343

Not: Üç örnek uyuma tabi olmuştur: bilir, kilir HŞ-4690. Ancak bu üç örneğin de metnin sonlarında ve aynı beyit içinde geçmekte oluşu, üzerinde durulmaya değer.

4. Emir ekleri *-ayın, -eyin, -ayım, -eyim;-gıl, -gil ; -sun, -sün, -su, -sü;-alım, elim; alıng, -eling* düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi değildir.

kuç-ayın HŞ-1693 kör-gil HŞ-3342 kıl-sun HŞ-2818 kan-su HŞ-247
öl-eyin HŞ-4489 turuş-gıl HŞ-1740 ti-sün HŞ-3238 kit-sü HŞ-149
tur-ayım HŞ-3441 kur-alıng HŞ-3784 kör-elingHŞ-2503

Not: Bir örnek: bol-gul HŞ-409; bir örnek: tutaş-sın HŞ-4022 şeklinde yazılmış bulunmaktadır.

5. İsim-fiil eki *-gan, -gen* ünlü uyumuna tabidir.

toz-gan HŞ-3289 yi-gen HŞ-3392

Not: İki örnek uyum dışındadır: ay-geni LXII, ıd-geni LXXXIX. Münhasıran ara baş-lıklarda görülen bu uyum dışı hadise, ara başlıklarının metne sonradan ilave edildiği kana-atini uyandırmaktadır.

6. İlgi hali eki *-nıng, -ning* bağlandığı sözün son ünlüsüne tabidir.

ay-nıng HŞ-2435 kuş-nung HŞ-798
kişi-ning HŞ-261 sözüm-nüng HŞ-3624

7. İsimden isim yapma eki *-çı, -çi* düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi değildir.

aygu-çı HŞ-3521 körgü-çi HŞ-2748
oyun-çı HŞ-4092 öltürgü-çi HŞ-4540

8. İsimden isim yapma eki olan *-lı, -li* karışık durumdadır. Örneklerin yarısında bu ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olup, diğer yarısında uyuma tabi değildir.

kök-li HŞ-2566 yazuk-lı HŞ-4603 körk-lü HŞ-4083
söz-li HŞ-2712 tün-li HŞ-4321 tür-lü HŞ-1127

9. İsimden isim yapan *-lık, -lik;-lıg, -lig;-sız, -siz* ekleri düzlük-yuvarlaklık ve ince-lik-kalınlık uyumuna tabidir.

at-lıg HŞ-305 sag-lık HŞ-4228 adak-sız HŞ-1606
kiz-lig HŞ-2582 yigit-lik HŞ-410 bilig-siz HŞ-2709
altun-lug HŞ-1251 yok-luk HŞ-3167 tuz-suz HŞ-4119
yük-lüg HŞ-529 tüz-lük HŞ-3872 küç-süz HŞ-4264

Not: Bir örnek: yok-lık HŞ-4222

10. Fiilden fiil yapan *-ur, -ür;-tur, -tür* ekleri düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi de-ğildir.

karış-tur- HŞ-892 arsık-tur-HŞ-2503 art-ur- HŞ-1684
irik-tür- HŞ-2641 kil-tür- HŞ-4223 iç-ür- HŞ-1909

Not: Bu eklerden -tür- bir örnekte uyuma tabi olmuştur. üleş-tir- HŞ-4069

c. Bağlayıcı *Ünlülerin* Uyumu:

Yapım ve çekim eklerini eklendikleri sözlere bağlayan ünlü ilk kelimenin umumi ahengine uyar.

1. İyelik eklerinde:

1. ve 2. teklik şahıs ile 1. çokluk şahıs iyelik eklerinin önündeki bağlayıcı ünlü, baş-taki kelimenin son hecesine tabi olarak, düz veya yuvarlak, ince veya kalındır.

at-ı-m HŞ-3614 baş-ı-ng HŞ-786 can-ı-mız HŞ-621
big-i-m HŞ-3996 il-i-ng HŞ-1204 iş-i-miz HŞ-1514
azuk-u-m HŞ-3346 bod-u-ng HŞ-1666 öz-ü-miz HŞ-4584
köz-ü-m HŞ-1699 yüz-ü-ng HŞ-1660

İkinci. çokluk şahıs iyelik ekinin ise, hem önündeki, hem içindeki bağlayıcı ünlü, baştaki kelimenin son hecesine tabi olarak düz veya yuvarlak, ince veya kalındır.

baş-ı-ngız HŞ-1015 til-i-ngiz HŞ-202
kol-u-nguz HŞ-2501 öz-ü-ngüz HŞ-2910

2. Zarf-fiili eklerinde:

-p zarf-fiil ekini fiil köküne bağlayan ünlü fiil kökünün ahengine tabidir.

bar-ı-p HŞ-3193 uruş-u-p HŞ-1373
kiç-i-p HŞ-4101 mün-ü-p HŞ-3256

Not: Bir örnek müstesna: kork-ı-p HŞ-4137

3. Emir eklerinde:

Emir eklerinin ikinci çokluk şahsında hem ekin önündeki bağlayıcı ünlü, hem de ekin içindeki bağlayıcı ünlü, fiil kökünün ahengine uyar.

saç-ı-ngız HŞ-3215	koy-u-ng HŞ-1680
sal-ı-ng HŞ-348	oltur-u-ng HŞ-3214
bir-i-ng HŞ-3261	kör-ü-ng HŞ-1487
bil-i-ngiz HŞ-852	kör-ü-ngüz HŞ-3214

4. Fiil yapma eklerinde:

Fiilden fiil yapan *-l-*, *-n-*, *-ş-* eklerini fiile bağlayan yardımcı ses kökünün son hecesinin ahengine tabidir.

ig-i-l- HŞ-4138	il-i-n- HŞ-2035	ayt-ı-ş- HŞ-1295
kar-ı-l- HŞ-2003	sıg-ı-n- HŞ-4715	tig-i-ş- HŞ-1012
soy-u-l- HŞ-3013	kör-ü-n- HŞ-3587	ur-u-ş- HŞ-3636
tüz-ü-l- HŞ-1057	kül-ü-ş-HŞ-555	

Not: Bir örnek farklıdır: kör-i-ş- HŞ-294

3. *Ünlü* Değişmesi

a. a / ı değişmesi

Metinde ***a / ı*** değişmesi olayına belirli bir kaç sözde rastlanmaktadır. Fakat bu değişme olayı örneklerin tamamında değil de, bir kısmında görülmektedir.

asli şekil	sayısı	metindeki şekil	sayısı
agaç	3	ıgaç > yıgaç	11
agla-	1	ıgla-> yıgla-	14+32

b. ü / e değişmesi:

Bu ses değişmesi olayı sadece şu kelimelerde görülmektedir.

süngük > süngek HŞ-3693, 3666	törü > töre HŞ-3302, 4222, 4638
töpü > töpe HŞ-2585, 2671, 3621	körgüz- > körgez- HŞ-2536, 3862

c. ö / e , o / a değişmesi

Bu değişme olayı belki de bir ünlü uyumu meselesidir. Fakat elimizdeki metinde ileri derecede bir ünlü uyumu yoktur. Kaldı ki ünlü uyumunun hemen hemen tamamiyle teşekkül etmiş bulunduğu son devirlerde bile *öfke, öyle* sözleri durumlarını muhafaza etmişlerdir.

Metindeki durum şudur:

asıl şekil	sayısı	değişmiş şekil	sayısı
öyle	. . . .	eyle HŞ-754, 4493	2
öfke	14	efke	12
gövde	. . . .	gevde HŞ-1697, 1776	2
mogol	. . . .	mogal HŞ-3091	1
suvlag	. . . .	savlag HŞ-1032 "sulama yeri"	
suvsa-	. . . .	savsa- "susamak"	

4. *Ünlü* Düşmesi

Ünlü düşmesi olayı şu durumlarda ortaya çıkmaktadır:

a. Ünlü ile biten her hangi bir sözle, ünlü ile başlayan diğer bir söz birleşerek yeni bir kelime teşkil ediyorlarsa, o zaman ya ilk sözün sonundaki ünlü, yahut da ikinci kelimenin başındaki ünlü düşmektedir.

nol- < ni+ol- HŞ-3931, 4150	şol < şu+ol HŞ-1213
niçük < niçe+ök HŞ-1014, 1086	nerse < ne+ irse HŞ-LXXV

b. Ünlü ile biten fiil köklerine 1. çokluk şahıs emir ekigeldiği zaman, araya -y- yardımcı ünsüzü girmeyip, iki ünlüden biri düşmektedir.

avlalıng < avla-alıng HŞ-1381	izdeling< izde-eling HŞ-792
oynalıng< oyna-alıng HŞ-1366	tileling < tile-eling HŞ-621

Not:: Bu durumda olan örneklerden birinde ünlü düşmesi olmamış, araya -y- ünsüzü girmiştir: oyna-y-alıng HŞ-1371

c. Birleşik zamanların teşekkülünde kullanılan "i-" fiilinin başındaki ünlü, bir kısım örneklerde, çekim esnasında düşmektedir.

bolsadı < bolsa-idi HŞ-4438	ururdı < urur-irdi HŞ-3334
öngeydi < öngey-idi HŞ-3973	iskirse <iskir-ise HŞ-3515
içerken <içer-iken HŞ-3792	

d. Türkçe'de orta hece vurgusuz olduğu için bu hecedeki bir kısım ünlüler düşmektedir.

ilgi< iligi HŞ-255	yapşundı < yapuşundı HŞ-4176
yıdgı <yıdıgı HŞ-519	kapgın <kapugın HŞ-1128
tapgın < tapugın HŞ	kudgınga <kudugınga HŞ-1154

e. Ünlü ile biten her hangi bir söze, ünlü ile başlayan her hangi bir ek geldiği zaman, ya kelimenin sonundaki ünlü veya ekin başındaki ünlü düşmektedir.

karar- <kara-ar- "kararmak" HŞ-3206
sarar- < sarı-ar- < sarıg-ar- "sararmak" HŞ-3391
ikegü <iki-egü "ikişer, her ikisi de" H-1124
yinçgel- <yinçge-el- "incelmek"

5. *Ünlü* Düzleşmesi

Düzleşme, metinde az rastlanan bir ses hadisesidir. Belirli sözlere inhisar etmektedir. Durumu bir liste halinde sunuyoruz.

asli şekil	sayısı	düzleşmiş şekil	sayısı
büt-	8	bit-	14

Bazı Türkçe sözlerin ilk hecesinde *o* ve *u* yuvarlak ünlülerinin, metinde, bilinmeyen bir sebeple, düzleşerek *a* olduğu görülmektedir. Ancak, bu olaya münhasıran son sesi olan hecelerde rastlanmaktadır.

kav- <kov-< kog- HŞ-1614 — savlug < suvlug HŞ-1007
kavu < kuvu < kugu HŞ-1054 — savlag < suvlag HŞ-1032
savsa- < suvsa- HŞ-1634 — savu- < sovu- HŞ-1672, 1514
savuk < sovuk HŞ-1991, 3609

Bazı sözlerde de bağlayıcı ünlülerden *u* sesi düzleşerek *a* olmuş gibi görülmektedir. Ancak, bunun böyle olduğu kesin olarak söylenemez. Zira, bizim, *-u-* bağlayıcı ünlüsünün düzleşmiş şekli sandığımız *-a-* başka menşeli bir ses de olabilir.

uman- < umun- "ümit etmek" HŞ-1002

tutaş- < tutuş- "tutuşmak" HŞ-3208, 4022

6. *Ünlü* Yuvarlaklaşması

Yuvarlaklaşma, yardımcı ünlülerle ekler içindeki ünlülerde yaygın ve umumidir. Kelime kök ve gövdelerinde ise, nadir olarak rastlanılan bir hadisedir.

a. Kök ve gövdelerde:

boguz HŞ-1936, 3805, 3920 < bogaz HŞ-1924, 2572

uçgun- HŞ-1573 — ıçgın- HŞ-1274, 1969

b. Bağlayıcı ünlülerde:

Her hangi bir ek, kök veya gövdeye eklenirken, ilk kelimenin son sesi bir dudak ve damak ünsüzü ise, araya giren *-ı-* , *-i-* bağlayıcı ünlüsü *-u-* yahut *-ü-* olur.

Çeşitli ekleri kök veya gövdeye bağlayan bu bağlayıcı ünlülerin yuvarlaklaşmasına ait örnekler aşağıya alınmıştır.

I. Zarf-fiil ekinde :

iv-ü-p HŞ-817 tap-u-p HŞ-309 yap-u-p HŞ-881

II. İyelik eklerinde:

av-u-m HŞ-1390 — av-u-ng HŞ-881
tab-u-m HŞ-248 — tab-u-ng HŞ-2807
tapg-u-mHŞ-119 — nasib-ü-ng HŞ-1933
yim-ü-m HŞ-2239 — iv-ü-ng HŞ-2951
iv-ü-ngü HŞ-955

III. Fiilden isim yapan eklerde:

tap-u-g HŞ-204 — sev-ü-g HŞ-1810

c. Eklerin içindeki ünlülerde:

I. İlgi hali içinde:
saçım-nung HŞ-3438 — sakakım-nung HŞ-3406

II. Görülen geçmiş zaman ekinde:

tap-tum HŞ-1093, 1161, 2251, 3565
tap-tung HŞ-844, 2530, 3954

III. İsimden isim yapan eklerde:

sav-lug HŞ-1077

harab-luk HŞ-4251

hisab-suz HŞ-1758

kebab-suz HŞ-2801

bednam-luk HŞ-4389

B. ÜNSÜZLER

1. b / v Değişmesi

Kelime içinde ve iki ünlü arasında bulunan *-b-* ler eldeki metinde *-v-* olmuştur.

kubar- > kuvar- "toplamak" HŞ-3391 — yabız > yavuz "yavuz" HŞ-4697
karabaş > karavaş "hizmetçi" HŞ-1999 — yuban- > yuvan- "çekinmek" HŞ-2251

Not: Kelime içinde bulunmakla beraber, iki ünlü arasında bulunmayan *-b-* sesi durumunu muhafaza etmektedir:

yalbar- HŞ-1571, 3646

Kelime sonunda bulunup sonraları *-v* şeklinde inkişaf eden veya bazı şivelerde tamamen düşen *-b* lerin durumu şöyledir:

suv (65 örnekte) su(14 örnekte)

Bünyesinde *-n, -ng* gibi diş veya geniz sesi bulunan bazı sözlerin başındaki *b-* sesi bir kısım Türk şivelerinde *m-* tarafındadır. Bilhassa şahıs ve işaret zamirlerinde bu husus daha belirli bir şekilde görülmektedir.

ben > men HŞ-94 bung > mung HŞ-2579
bing > ming HŞ-152 bün- > mün- HŞ-4411
beng > ming HŞ-4027 bengü > mengü HŞ-816
bangla- > mangla- HŞ-3790

2. d / y Değişmesi

Metinde, sonraları y şeklinde inkişaf edecek olan asli *-d/-d-* sesi, büyük çoğunlukla d safhasında durumlarını muhafaza etmektedirler. Ancak, bilhassa kalın sıradaki sözlerde açık -y /-y- temayülü görülmektedir. Bu tip sözlerdeki -y / -y- temayülünün daha iyi anlaşılması için *-d-* ve *-y-* ile yazılmış şekillerin bir listesi sunulmuştur.

d'li şekil	*sayısı*	*y'li şekil*	*sayısı*
adın	66	....	....
adır-	9	ayur-	3
adrıl-	9	ayrıl-	1
adak	77	ayak	20
....	....	bayram	1
ıd-	38	....	....
kadgu	165	kayğu	6
kod-	27	koy-	105
kudug	9	kuyug	1
yıdıg	23	....	....
yıdla-	2	yıyla-	1
ederle-	8	eyerle-	2
edgü	80	....	....
ked	4	....	....
kedik	19	....	....
kid-	12	kiy-	12
kidin	15	....	....
ider-	....	iyer-	5
tıd-	3	tıy-	4
kadaş	2	kayaş	2

Kelimelerin bünyesinde bulunan eski ve aslî *-d-* sesinden başka, *-t-* sesinin inkişafı ile meydana geldiği zannedilen -madın, -medin ekindeki *-d-* sesi de, metinde altı örnekte *-y-* olmuştur. Bu ekin inkişafı şöyledir:

-matın > -madın >-madın >-mayın
-metin > -medin > -medin > -meyin[1]

Metindeki Örnekler:

saksamayın < saksamadın HŞ-3478 kirmeyin < kirmedin HŞ-3418, 3661
körmeyin < körmedin HŞ-3243, 3858 imgetmeyin < imgetmedin HŞ-3923

3. g / v Değişmesi

Şu örnekte *g / v* değişmesine rastlanmıştır.
kigür- > kivür- HŞ-3773, 4207

4. ġ / v Değişmesi

Şu sözlerde görülmektedir:
yagukluk > yavukluk "yakınlık" (bütün örneklerde) HŞ-521, 945
yaguk > yavuk "yakın"(bütün örneklerde) HŞ-521
kog- > kov- > kav- HŞ-1614 kugu > kuvu >kavu HŞ-1054
yagun- > yavun- "yaklaşmak"(bütün örneklerde) HŞ-1192
yaguş- > yavuş- "biribirine yaklaşmak"(bütün şekillerde) HŞ-4076
soguk > sovuk "soğuk" HŞ-4231
sagıl- > savıl- "sağılmak" HŞ-2402

5. ḳ / ḫ Değişmesi

Bunun için bir kaç örnek vardır. Mesela *okşa-* bütün örneklerde ohşa- olmuştur.

okşa-> ohşa- HŞ-3603 toksun > tohsun HŞ-1801
okşat- > ohşat- HŞ-636 kıska HŞ-4667> kısha HŞ-3944
tutkavul > tuthavul HŞ-4298 yakış-ı > yahşı HŞ-358, 3260
zırnık > zırnıh HŞ-3415

6. k / g Değişmesi

Metinde kelime başındaki bütün *k*'lar durumlarını muhafaza etmektedir. Sadece münferit bazı örneklerde ve kelime içinde *k> g* değişmesi görülmektedir.

tokşun > togşun HŞ-2749 takı > dagı HŞ-1160 tutkavul > tutgavul HŞ-1975

---

[1] Bu ekin bünyesi ve inkişafı hakkında geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi'ndeki-madan/-meden < -madın < -medin Zarf-fiil Ekinin Yapısı Üzerine,Türkoloji Dergisi 1. sayı, 2. cilt Ankara-1965

Şu örneklerde bir *k / g* değişmesi varmış gibi görülmektedir. Ancak buna sadalılaşma hadisesi demek daha doğru olur kanaatindeyiz.

yarınkı > yarıngı HŞ-2096 avvalkı > avvalgı HŞ-1472
karangku (6 örnekte) > karanggu (15 örnekte)

7. t / d Değişmesi

Metinde bir *t- / d-* değişmesinden bahsedilemez. Bütün aslî *t-*'ler durumlarını muhafaza etmektedirler. Ancak bir kaç sözün bazı örneklerinde *t- / d-* değişikliğine rastlanmıştır. Bu farklı şekilleri de bir sadalılaşma hadisesi olarak kabul etmek doğru olur.

aslî şekil	sayısı	d'li şekil	sayısı
ti-	370	di-	3
takı	38	dagı	1
teli	2	deli	4
tegül	....	degül	1

8. *Ünsüz* Uyumu

a. Köklerde

Köklerdeki ünsüzler aslî durumlarını muhafaza etmektedirler. Bir kısım bazı örneklerinde ünsüz uyumuna doğru bir temayül görülmektedir. Bu değişik şekiller az sayıda misallere inhisar ettiği için, müellife mi, yoksa müstensihe mi ait olduğu hakkında kesin bir hüküm verilememiştir.

aslî şekil	sayısı	değişmiş şekil	sayısı
ıçgın	4	ıçkın-	6
kurtga	1	kurtka	3
kutgar-	1	kutkar-	2
soyurga-	4	soyurka-	1

Eklerdeki ünsüz benzeşmesi meselesinin durumu şöyledir. Bir kısım eklerde ünsüz uyumu teşekkül ettiği halde, bir kısım eklerde henüz böyle bir temayül görülmemektedir.

Şu ekler ünsüz uyumuna tabidir:

I. Görülen geçmiş zaman ekleri:

ayt-tıng HŞ-239 unut-tum HŞ-244 kiç-ti HŞ-609
aç-tıngHŞ-3276 tüş-tüng HŞ-787 öp-tiler HŞ-1233
tap-tım HŞ-1167 işit-tük HŞ-4293 işit-tingiz HŞ-35[..]

Şu iki örnek uyum dışında kalmıştır:

ıd-tı HŞ-4516, 4625

II. Fiilden fiil yapan eklerde:

ak-tur- HŞ-3094 ulaş-tur-HŞ-4196
arsık-tur- HŞ-892 kis-tür- HŞ-351

1. Not: Emir eki olan -gıl için örneklerden bir tanesi ünsüz benzeşmesine tabidir:

bayıt-kıl HŞ-4399

2. Not: İstek eki olan -ga / -ge'ye ait örneklerden bir tanesinde ünsüz uyumu teşekkül etmiştir.

kim uş köp yat-ka iz hem köp yatgu HŞ-1067

3. Not: İsim-fiil eki olan -gan için mevcut örneklerden dört tanesi ünsüz benzeşmesine tabi olmuştur.

yoluk-kan HŞ-970, XXIV, XXXIV uruş-kan HŞ-XLIII

İsim çekim eklerinin durumu ise şöyledir:

Metindeki bulunma hali eklerinden sadece yedi tanesinde ünsüz benzeşmesi olayına rastlanılmışır.

sa'at-ta HŞ-775 devlet-te HŞ-717 hıdmet-te HŞ-4704
bulut-ta HŞ-580 halvet-te HŞ-1911 üst-te HŞ-979
ot-ta HŞ-45

Ayrılma hali eklerinden dört tanesi *-tın* şeklinde olup, ünsüz uyumuna tabidir. Ancak bu dört örnek de taş *"dış"* sözüne âit olup, diğer taş *"taş"* sözünde durum böyle değildir. Yazılışları aynı, fakat mânaları farklı bu iki sözü biri birinden ayırmak için bu türlü bir yol tutulmuş olabilir.

taş-tın "dıştan" HŞ-4283, 4552, 4558, 4589

Verme (yaklaşma) hali ekinde de bir ünsüz uyumuna tâbi olma temayülü görülmekle beraber, bu, henüz umumi bir temayül mahiyetinde değildir (bu konu için bkz. İsim: Verme Hali (Yaklaşma Hali)

9. *Ünsüz* Düşmesi

a. *g ve g Düşmesi*

I. Tek heceli sözlerin sonundaki *-g* ve *-g*"ler durumlarını oldukları gibi muhafaza etmektedirler.

ag "ağ" big"bey" tag"dağ" tig"gibi"
bag"bağ" ig"hastalık" yag"yağ" yig"üstün"
ög"akıl"

II. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -g ve g'ler de büyük çoğunlukla dur larını muhafaza etmekte olup, bir kısım sözlerin bazı örneklerinde düşme olayına rast maktadır. Şu sözlerde -g ve -g 'ler muhafaza edilmektedir:

katıg	otlag	tatıg	tarıg	bilig
kamug	sınag	aldag	oyag	mengizli
kapug	ınag	kakıg	yangsug	ölüg
tapug	yarag	yaylag	yanglıg	sevüg
asıg				

Şu sözlerde ise -g ve -g sesinin durumu karışıklıkgöstermektedir.

asıl şekil	sayısı	-g ve -g sesinin düşmüş şekli	sayısı
kurug	14	kuru	4
kudug	8	kudu	1
kakıg	28	kakı	3
çırag	28	çıra	1
açıg	25	açı	1
arıg	10	arı	1
tolug	12	tolu	1
ulug	9	ulu	1
isig	13	isi	1
köprüg	1	köprü	1
tirig	32	tiri	3

Bazı kelimelerin bünyesinde bulunan -g- ve -g- seslerinde ise bir düşme hadise rastlanılmaktadır. Meselâ şu üç kelimede durum böyledir:

kerek < kergek < kerge-k ; kulak < kulgak ; işek < işgek < eşgek "eşek"

Bunu, bahis konusu kelimelerin çok kullanılan sözlerden oluşu ile izah edebil Çünkü çok kullanılan kelimelerin inkişaf seyirleri diğer sözlere göre biraz farklıdır.

Az kullanılan bazı sözlerin bünyesindeki teşkil eklerinde ise durum karışık d farklı şekillere ait örnekler yarı yarıyadır. Bunlardaki karışıklığın, eserin aslına mı, y müstensihe mi ait olduğu hususunda kesin bir hüküm vermek güçtür. Zîra bir sö farklı şekli ile de aynı devirde yan yana kullanılabilir.

sar-gar- HŞ-976 > sarar- HŞ-3391 yapurgak HŞ-3591 > yaprak HŞ-4264

targa- HŞ-3185 > tara- HŞ-876 kutgar- HŞ-3164 > kutar- HŞ-470

kargat- HŞ- 4259 > karat- 4580

Eklerdeki durum:

1. -lıg / -lig Ekinde:

İsimden isim yapan *-lıg / -lig* ekinin sonundaki *-g ve -g* sesleri metindeki örneklerin dörtte birinde düşmüştür. Bu örnekler metnin tamamı göz önüne alınırsa, umumi bir düşme temayülünün başladığını haber verecek niteliktedir.

atlı HŞ- 3811, 3949	tatlı HŞ-388, 1062, 3376
ataglı HŞ+-997, 2099	yazuklı HŞ-4603
baglı HŞ-4141, 4189, 4427	yaraglı HŞ-4191, 4429
daglı HŞ-3992	kuvvetli HŞ-49
körkli HŞ-2566	sözli HŞ-2712
köynükli HŞ-3802	tilli HŞ-2712
tünli HŞ-4321	

2. -gan /-gen ekinde:

İsim-fiil eki olarak kullanılan *-gan /-gen* eki başındaki *g-* ve *g-* 'ler tamamen durumlarını muhafaza etmektedirler. Ancak bunlar arasında isim yapma eki gibi kullanılan örneklerden bir kısmında *g-* ve *g-*'nin düştüğü görülmektedir.

aslî şekil	sayısı	g veya g düşmüş şekil	sayısı
sıçgan HŞ-1852	1	sıçan HŞ-3622	1
yalgan HŞ-3562	2	. . .	

3. -gak / -gek ekinde:

Fiilden isim yapmak için kullanılan *-gak, -gek* ekinin başındaki *g-* ve *g-* sesleri tamamen düşmüştür.

kon-gak > kon-ak HŞ-3021 ivgek > iv-ek HŞ-1710

4. -garu / -gerü ekinde:

yok-garu > yok-aru HŞ-2636(mevcut örneklerin hepsinde)

5. -gur /-gür ekinde :

bel-gür- > bel-ür- HŞ-1968(bir örnekte)

6. -gay /-gey ekinde:

Gelecek zaman eki olan *-gay* ve *-gey* şekline ait örneklerden 18 tanesinde *g-* ve *g-* seslerinin düşmüş olduğu görülmektedir.

ayt-ay-men HŞ-4142 ayt-ay HŞ-4586 kork-ay-men HŞ-2152 kıl-ay HŞ-102

bil-ey-men HŞ-2054, 2621 kir-ey HŞ-1151 bar-ay HŞ-1741

b. -r Düşmesi:

Bu düşme hadisesi bazı sözlerin bir kısım örneklerinde görülmektdir.

aslî şekil	sayısı	r düşmüş şekil	sayısı
ir-	937	i-	32
kirgür-	......	kigür-	4
belgürt-	3	belgüt-	1
berk	8	bik<bek	2
kurtul-	11	kutul-	11
kurtar-	1	kutar-	1
kardaş	2	kadaş	1

10. Benzer *Ünsüzün* Düşmesi

Bir söz içinde, menşeleri başka fakat biribirinin aynı olan ünsüz yan yana geldiği man, bazı hallerde, bu ünsüzlerden biri düşmektedir.

körke bay < körkke bay HŞ-440

11. Ünsüz İkileşmesi

Türkçe sözlerde iki ünlü arasındaki sadasız ünsüzün sadalılaşması umumi bir te yüldür. Ancak bazı hallerde, iki ünlü arasındaki sadasız ünsüz sadasızlaşmaz. Fakat ünlü arasında sadasız bir sesi telaffuz etmek hem güç, hem de ahenk bakımından ko maya bir çeşit tutukluk verdiği için, bahis konusu sadasız ses ikileşir ve böylece bir ün ikileşmesi olayı meydana gelir. Türkçe'nin çeşitli şivelerinde bu hadiseye ait pek çok nek bulunmakla beraber, elimizdeki metinde bir örnek vardır :

kattı < katı <katıg HŞ-1468

12. Kelime Başında *y-* Meselesi

Bazı Türk şivelerinde bir kısım Türkçe sözlerin ilk sesini teşkil eden *y-* diğer Türk şivelerinde mevcut değildir. Meselâ Karayimce'de umumiyetle *y-*'li şekiller, ce şivesinde ise *y-*'siz şekiller hâkimdir.

Bunlardan hangisinin, yani *y-*'li şeklin mi, yoksa *y-*'siz şeklin mi aslî olduğunu ke sûrette tespit etmek, bir çok sözler için mümkün olmakla beraber, bir çokları için mümkün değildir. Burada incelenen metinde de çoğunlukla *y-*'li şekiller hâkimdir.

y'li şekil	sayısı	y'siz şekil	sayısı
yıgaç	11	....	....
yıgla-	35	agla, agla-	12
yinçü	21	....	....
yitlen-	3	itlen-	2
yipek	2	....	....
yip	1	....	....
yinçge	4	....	....
yırga- "haz duy-"	3	ırga-	7

Not: Metinde yön bildiren bir söz olarak geçen *yarı /yaru* kelimesinin menşei hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kanaatimizce bu *yarı / yaru* sözü, gene yön bildiren bir kelime olan *arı / aru* sözünün, bazı şivelerdeki *y-*'li şeklidir. Bazı Türk şivelerinde gene aynı anlamda kullanılan sarı, saru sar kelimelerinin de yukarıda bahis konusu edilen sözlerle bir münasebeti bulunabilir. Bunun böyle olup olmadığının tesbiti, ayrı bir araştırma konusudur.

13. Sadalılaşma

Sadalılaşma umumi olarak iki ünlü arasında kalan her hangi bir sadasız ünsüzde görülmektedir.

İncelenen metinde bu ses hadisesine oldukça az rastlanmıştır. Mevcut örnekler şunlardan ibarettir.

ortagı <ortakı HŞ-46 — dagı < takı HŞ-1160
hoşlugı < hoşlukı HŞ-1621 — kuduz < kutuz HŞ-4636

Not: İki ünlü arasında bulunmadığı halde sadalılaşmış gibi görünen bir örneğe rastlanılmaktadır. Ancak, bahis konusu bu sözün menşei ve yapısı hakkında kesin bir bilgimiz olmadığı için, hangi şeklin aslî olduğunu söyleyemeyeceğiz.

ordasında < ortasında HŞ-4543

14. Süreklileşme

Bir örnekte ç > ş olmuştur.

kaç- > kaş- HŞ-2959

15. Sadasızlaşma

I. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki *-g*'lara ait bazı örneklerde sadasızlaşma olayı görülmektedir.

baglık "bağlı"HŞ-3182, 3974 — kılıklık "kılıklı" HŞ-3550
kuduk "kuyu" HŞ-2636 — azıglık "azılı" HŞ-4136

Not: İmlâda *k* ile *g* aynı şekilde yazıldığı için, Eski Türkçe'de birden fazla heceli sözlerin sonundaki *g* sesinin durumunu bilmiyoruz.

II. Menfi geniş zaman eki *-maz /-mez* 'e ait örneklerden *5* tanesinde *z* sadasızlaşarak *s* olmuştur.

tanı-mas HŞ-1304 — tüken-mes HŞ-1212
koy-mas HŞ-1516 — kil-mes HŞ-2219
it-mes HŞ-2045

II. BÖLÜM

HAREZM TÜRKÇESİ ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

A. İSİM GRUBU

I. İsim

II. Sıfat

III. Zarf

B. ZAMİRLER

C. EDATLAR

Ç. FİİLLER

A. İSİM GRUBU

I. İsim

Sıfat ve zarfları bu gurup içinde kabul etmekle birlikte, burada ayrı ayrı ele aldık.

İsim başlığı altında, bu bahiste isimleri şu şekilde inceledik :

1. İsimden isim yapan ekler

2. Fiilden isim yapan ekler

3. Ek kalıplaşması

4. İkizlemeler

5. Birleşik sözler

6. İsimlerde çokluk

7. İsimlerde iyelik şekilleri(İyelik ekleri)

8. İsim çekimi

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER:

Türkçe sondan eklemeli dil olması münasebetiyle *türetme* yolu ile kelimeler teşkil edilmektedir. İsim veya isim soylu olan kelimeler, üzerlerine yapım ekleri alarak aynı mânadan hareketle yeni kelimeler, yani *isimler* meydana getirirler. Harezm sahasında çok kullanılan ekleri aşağıda değişik metinlerden tespit edebildiğimiz örnekleri ile vermeye çalıştık:

-cı /-ci, -çı /-çi Ekleri:

Çok kullanılan bir ektir. Türkçe veya yabancı asıllı isimlerin sonuna gelerek her hangi bir işle uğraşma durumunu veya mesleğini ifade eder.

akın-cı "akıncı" ME-48/2
baş-çı "başkan" HŞ-4505, ME-149/8
bek-çi"bekçi" ME-233/4
boyag-çı"boyacı" NF-133/25
eymen-ci "korkunç, korkutucu" ME-21/1
ikin-çi"çiftçi" HŞ-1319
karak-çı "hırsız" HŞ-2281
kopuz-çı "kopuz çalan" HŞ-1623
közet-çi "gözcü" HŞ-1480
tapug-çı "hizmetçi" HŞ-3234
temür-çi "demirci" NF-143/19
yol-çı "yolcu" KE-33/28
küçem-ci"zâlim" ME-191/3

-çık/ -çik ; -çuk/-çük Ekleri:

Küçültme, benzerlik ifade eden bir ek olmasının yanında, müstakil bir mânayı da ifade eder.

bal-çık "balçık, çamur" NF-58/5
bürün-çük "baş örtüsü" HŞ-2961, ME-81/1
çıp-çuk "bir çeşit kuş" NF-169/8
örüm-çük "örümcek" HŞ-112, 140
tagar-cuk "dağarcık" NF-77/28

-daş/-deş Ekleri :

Az kullanılmış bir ektir. Aynı şeylere sahip veya bağlı olma durumunu gösterir

ant-daş "ant, yemin ortağı" ME-119/3
emük-deş "kardeş, süt kardeş" HŞ-3413
hace-daş "sınıf arkadaşı" HŞ-1326
ka-daş "kardeş" HŞ-2607
karın-daş "kardeş" HŞ-3582, NF-53/24, KE-32/22, ME-125/2
kol-daş "arkadaş" NF-87/30, ME-116/6
raz–daş "sırdaş" ME-125/1
söz-deş "muhatap" ME-89/2

-egü Eki :

Daha çok sayı isimlerine getirilen bu ek yeni isimler yapar, az kullanılmıştır.[1]

ikegü < iki-egü < iki-e-gü "her ikisi, ikisi de" HŞ-4497, NF-15/17, KE-27/15
törtegü < tört-egü < tört-e-gü "dördü de, dördü birden" HŞ-164, NF-235/7
üçegü < üç-egü <üç-e-gü "üçü de, üçü birden" NF-39/5

-lı/-li; -lu/-lü Ekleri:

Çok kullanılan bir ektir. Genellikle sıfat yapan bu ekle, isim halinde kullanılan kelimeler de teşkil edilmiştir.

at-lı "atlı" HŞ-3744
bag-lı "bağlı" HŞ-4427
kelik-li "gelişli"KE-26/1
körk-li "güzel" HŞ-2566
nikah-lı "nikâhlı" NF-144/27
tür-lü "türlü" HŞ-2347
yük-lü"yüklü" HŞ-2827
atag-lı "şöhretli" HŞ-2099
dürlü "türlü" ME-94/4
kök-li "göğe âit" NF-7/2
kuvvet-li "güçlü" HŞ-49
körk-lü "güzel" HŞ-4093, ME-28/2
kokug-lu"kokulu" ME-92/4

Bazı düz ünlüye sahip kelimelerde de ek, *-lu/-lü* şeklinde kullanılmaktadır.

baş-lu"yaralı" ME-143/3
ig-lü"dertli, ağrılı" ME-68/6
bilig-lü"bilgili" ME-181/6
kir-lü"kirli" ME-171/8

-lıg/-lig; -lug/-lüg Ekleri:

Çok kullanılan, Türkçe veya yabancı menşeli isimlerin üzerine gelip, sıfat ya da isim olarak kullanılan kelimeler teşkil eder.

asıl-lıg"soylu" ME-85/6
at-lıg"adlı" HŞ-4682, NF-184/39, ME-178/4
baha-lıg"pahalı"HŞ-2953
bilig-lig"bilgili" HŞ-3679
bizek-lig"süslü" HŞ-4080, NF-188/21
bod-lug"boylu" NF-17/13
dag-lıg"yaralı" HŞ-3454
habar-lıg"haberli" HŞ-1529
hacat-lıg"hacetli" HŞ-2909
kiz-lig"gizli" HŞ-4326

---

[1] Bu ek kanaatimizce -e- isimden fiil yapım eki ile -gü fiilden isim yapım ekinin birleşmiş şekli olup,ünlü ile biten kelimelere gelirken de kendini muhafaza etmektedir.

korkunç-lıg"korkunç olan" NF-131/39

körk-lüg "güzel" HŞ-457, ME-86/2

köz-lüg"gözlü" HŞ-4368

mengiz-lig"benzer, onun gibi" ME-48/5

perhiz-lüg"perhizli" HŞ-162/17

sevüg-lüg"sevgili" HŞ-387

suv-lug"sulu" HŞ-305

Şu örneklerde aslında *-lıg/-lig; -lug/-lüg* şeklinde olması gereken ek, *-lık/-lik* şeklinde kullanılmıştır.

kılık-lık"kılıklı" HŞ-3350 bag-lık"bağlı"HŞ-3974
agız-lık"ağızlı" HŞ-4136 azıglık"azılı" HŞ-4136

-lık/-lik;-luk/-lük Ekleri:

Türk dilinin her devrinde çok kullanılmış olan bu ek, incelediğimiz metinlerde Türkçe veya yabancı isimlerin üzerine gelerek, genellikle mücerret(soyut), bazan da müşahhas(somut) isimler yapar. Mastar şeklinde bulunan fiil isimlerine eklendiği zaman, fiilin ifade ettiği hareketin mücerret ismini bildirir.

aç-lık"açlık"HŞ-3676, ME-187/4

açılmak-lık"açılmalı, açılan" ME-218/2

ahmak-lık"ahmaklık" ME-83/2

ak-lık"beyazlık, aklık"ME-162/4

altunçı-lık"kuyumculuk"HŞ-2045

andag-luk"öylece, onun gibi" KE-18/12

azgun-luk"azgınlık"NF-210/26

bahıl-lık"hasislik" NF-71/23, ME-201/4

bay-lık"zenginlik" ME-42/5

bir-lik"birlik" HŞ-3725, NF-158/9

bütün-lük"bütünlük" NF-161/3

çıgay-lık"fakirlik"ME-132/8

çüft-lük"çiftlik, eş olma"NF-110/17

deng-lik"eşitlik" ME-108/2

dost-luk"dostluk"NF-56/30

dura-lık"ev"ME-65/3

edgü-lük"iyilik"NF-186/27

emçi-lik"hekimlik" ME-182/7

enç-lik"huzur"ME-85/8

ev-lük"evli, evlik" NF-228/5

han-lık"hanlık" HŞ-189

imam-luk"imamlık"NF-39/7

kizlemek-lik"gizleme" HŞ-254

koymak-lık"koyma" HŞ-571

körmek-lik"görme, görmek" KE-17/3

tirig-lik"dirilik, canlılık"HŞ-14/3

yok-lık"yokluk" HŞ-4222

-rak/-rek Ekleri :

Bu ek, çok kullanılan eklerdendir. Genellikle sıfatların sonuna gelerek, üstünlük ifade eden yeni sıfatlar teşkil eder. Bazı müellifler bu eki ismin hal ekleri arasında da zikretmektedirler. Ekin mukayese fonksiyonu da mevcut olup yabancı kelimelere de gelebilmektedir.

agır-rak"daha ağır, ağırca" NF-186/22

avval-rak"daha önce" HŞ-20332

aziz-rak"daha sevgili" KE-16/23

burun-rak"daha önce" HŞ-1435, KE-11/35, NF-200/2

cüvanmard-rak"daha genç" NF-67/11

çöp-rek"çöp gibi"NF-75/17

edgü-rek"daha iyi" NF-110/15

hürmetlig-rek"hürmete değer"NF-38/29

katıg-rak"daha katı" HŞ-3477

körklüg-rek"daha güzel" NF-225/8

revan-rak"hızlıca"HŞ-980

tatlı-rak"daha tatlı"HŞ-3667

yahşı-rak"daha iyi"HŞ-2249

yakın-rak"daha yakın" HŞ-865

yavuk-rak"daha yakır, yakınca" KE-19/11, HŞ-3740

yırak-rak"daha uzak" HŞ-2337

-sız/-siz; -suz/-süz Ekleri:

Türk dilinin her devresinde kullanılmış olan bu isimden isim yapım eki, incelediğimiz metinlerde de sık kullanılan eklerdendir. Olumsuz mânada isimler yapan bu ek ile teşkil edilmiş olan isimler, cümle içerisinde sıfat görevinde bulunabilmektedirler.

adak-sız"ayaksız" HŞ-1606

ana-sız"annesiz, öksüz" HŞ-3503

arıg-sız"pis, murdar" NF-207/30

baha-sız"pahalı" HŞ-2841

baht-sız"bahtsız" HŞ-3856

davlat-sız"devletsiz" HŞ-1855

destur-sız"izinsiz" NF-50/33

irk-siz"güçsüz" HŞ-3911

kadgu-suz "kaygısız" HŞ-1561

köngül-siz"gönülsüz" HŞ-3879

song-suz" sonsuz" HŞ-1746

suv-suz"susuz" 3565

şek-siz"şüphesiz"HŞ-175

tatıg-sız"tatsız"HŞ-3071

tiken-siz"dikensiz" HŞ-3693

yazuk-suz"günahsız" HŞ-354

-an/-en Ekleri:

Çok az kullanılan bir ektir.

eren < er-en "kişi, insan"ME-19/1

oglan <ogul-an" oğlan, erkek evlat" NF-50/28

-ça /-çe Ekleri:

Bu isim hal eklerinden eşitlik hali ekidir. Ek zaman içerisinde bazı kelimelerde kalıplaşarak değişik mânalar ihtiva eden kelimeler teşkil etmiştir.

barça < bar-ça "hepsi, her birisi" NF-29/24

2. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER:

Türkçe'de fiillerden, fiil kök veya gövdesinin mânasından hareketle, yeni isimler teşkil edilmektedir. Fiilden isim yapım eklerini şöyle sıralayabiliriz.

-a/-e Ekleri:

Bu ek aslında bir zarf-fiil ekidir; fakat bazı örneklerde isim yapma eki gibi kullanılarak, yeni bir mefhum ifade eden isimler teşkil eder.

ar-a "açıklık, mesafe" ME-125/6 aş-a"geçe, fazla"HŞ-4058

çek-e "hareke" ME-31/7 irt-e "erte, sabah"HŞ-752

kiç-e"-dan geçe, -dan çok" HŞ-98 koş-a"tekrar" ME-46/3

oz-a"önce, geçmiş" HŞ-584 öt-e"öte, ileri" HŞ-4170

tap-a"doğru" ME-7/1, HŞ-2562 ügür-e"parça" HŞ-564

üz-e"üst, üzerinde" ME-3/6 yimür-e"parça"HŞ-2670

-ak/-ek ; -ag / -eg Ekleri:

Bugün daha çok kullanılmakta olan bu eke eski metinlerde az rastlanılmaktadır. İncelediğimiz metinlerde buna ait şu örnekler mevcuttur:

ad- ak" ayak , vücut uzvu" ME-87/2, NF-208/36

bıç-ak "bıçak" ME-35/8, NF-60/41

ev-ek "acele" ME-8/6

iv-ek "aceleci" HŞ-1719

kon-ak "konma yeri, menzil" HŞ-3201, ME-34/3

kon-ak "misafir" HŞ-1310

közen-ek"pınar" ME-156/6

-ç Eki :

Bu çok kullanılan bir ektir. Bu ekin aslında *-nç* olduğu gramer kitaplarında geçmektedir; fakat daha kesin deliller elde edilinceye kadar, -ç olarak kabul etmek kanaatimizce doğru olur.

kıl-ı-ç "kılıç" NF-11/36, HŞ-1253

kıl-ı-n-ç "hareket" ME-18/5

kıl-ı-n-ç "kılıç" HŞ-3966

kıskan-ç "kıskanç, haset" ME-201/4

kıskın-ç "cimri, hasis" ME-27/3

kork-u-n-ç "korkutucu" ME-111/4, HŞ-20

kuvan-ç "kıvanç, sevinç" KE-10/30

ötün-ç "ödünç" ME-18/1

ökün-ç "düşünce" HŞ-3399

sakın-ç"düşünce, sakınma" HŞ-3065

sevin-ç "sevinç" HŞ-3791

sevün-ç" sevinç" KE-16/38

um-u-ç"ümit" HŞ-2933

umun-ç"ümit" NF-121/39

umun-ç"hedef" HŞ-1526

uta-ç "utanç"HŞ-679

-g /-g Ekleri :

Çok kullanılan bu ek yer isimleri ve mücerret isimler yapmaktadır.

açı-g "acı, keder" HŞ-271

alda-g "aldatma" HŞ-4523

arı-g "temiz, pak" ME-69/1, NF-245/31, KE-9/5

ba-g "bağ" ME, 166/6, HŞ-65

bat-ı-g "derin" HŞ-3126

bış-ı-g "olgun" ME-85/2

bil-i-g"bilgi" HŞ-3675

biti-g "kitap, ektup" ME-71/8

çi-z-i-g "çizgi" ME-144/8

dut-u-g "perde" ME-28/6

kakı-g "azar" HŞ-3092

kapa-g "kapak" HŞ-700

kapu-g "kapı" ME-91/5

kır-ı-g "kıyı, kenar" NF-35/38

korku-g "korkunç" NF-6/9, HŞ-4501

kuru-g "kuru" HŞ-2505

otla-g" otlak" HŞ-1032

öl-ü-g "ölü" HŞ-1237

saç-ı-g "saçı " HŞ-3340

savla-g"sulama yeri" HŞ-1032

sev-ü-g "sevgi" HŞ-1810

sına-g "sınama , deneme3 HŞ-2224

tap-u-g "hürmet" HŞ-204

tarıgla-g "tarla" HŞ-344

tat-ı-g "tat" HŞ-3073

tir-i-g "diri, canlı" HŞ-3176

tol-u-g "dolu" NF-41/20

tolug-a-g "dolu, fazla" NF-198/27

ur-u-g"soy, sop " KE-10/25

yara-g "hazırlık" NF-5/32, HŞ-843

yayla-g "yayla" HŞ-1003

-ga /-ge ; -ka/-ke Ekleri

Az kullanılmış olan bu ek müşahhas isimler teşkil eder

ar-ka"arka" NF-237/36

bil-ge"bilgin" HŞ-305, NF-159/20

kıs-ga "kısa" ME-41/7

kıs-ka"kısa" NF-84/30

köli-ge"gölge" ME-94/1, NF-8/19, 81/24

sipürt-ke "süpürge" HŞ-1852

-gı/-gi ; -gu/-gü ; -ku-/kü Ekleri:

Bu gün kullanıldığı şekli ile, isim yapan bu ek için çok az örnek vardır.

al-gu"alacak, borç" ME-108/5

ban-gu"lokma" ME-136/6

besle-gü"aile fertleri" ME-53/8

biç-kü"biçki, bıçak"NF-8/25

bil-gi"ilgi" HŞ-299

boyun-gu"asi, dik başlı" ME-110/5

duz-gu"azık" ME-30/8

key-gü"giyecek"HŞ-299

örtün-gi "örtü, örtecek" NF-110/30

ter-gi"yer sofrası" NF-199/39

Şu örnekler isim-fiil eki olan *-gu/-gü'* ye ait örneklerdir.

aç-gu "açma" HŞ-130

ag-gu"yükselme, çıkma" HŞ-4455

al-gu"alma, alış" HŞ-2901

aldan-gu"aldanma, aldanış" HŞ-1414

at-gu"atma" HŞ-1526

ay-gu"söyleyiş"HŞ-489

bil-gü"bilme, biliş" HŞ-4661

bir-gü"veriş3 HŞ-2799

iç-gü"içme" HŞ-3015

kara-gu"karanlık" KE-23/12

kıl-gu"yapma"HŞ-981

kil-gü"geliş" HŞ-4281

kör-gü "görüş" HŞ-2743
kuvan-gu "saadet" KE-17/11
tat-gu"tatma" HŞ-4691
tut-gu "tutuş" HŞ-4013
ur-gu"vuruş" HŞ-2094
ut-gu kazanma" HŞ-1526
uyı-ku"uyku" HŞ-591
yang-ku"yanı" HŞ-647
yul-gu" urtarma" HŞ-145

-gın /-gin ; -gun /-gün ; -kın /-kin ;-kun /-kün Ekleri:

Az kullanılan eklerdendir.
az-gun"azgın" NF-210/26
boz-gun"bozgun" ME-22/5
diz-gin"dizgin" ME-79/8
sat-gın"satın, satılan"NF-16/30
uç-gun"kıvılcım" HŞ-1850

-ı /-i;-u /-ü Ekleri:

Bu gün de çok kullanılan bu ek şu menşelerden gelmektedir:

1- Eski Türkçe'deki fiilden isim yapan *-g /-g* ekinin Batı Türkçesi'nde düşmesi neticesinde *-ı /-i* yardımcı seslerinin ek yerine geçmesi ile,

2- Zarf-fiil ekinin kalıplaşması

3- *-gu/-gü* ekinin başındaki *g- ve g-*'nin düşmesi ile meydana gelmiştir.[2]
aşın-u"önce" KE-12/2
çındar-u"iyice, dikkatlice" ME-78/1
dol-u"dolu"ME-24/7
konuş-ı "komşu" HŞ-2951
ötür-ü"ötürü, dolayı"HŞ-369
tak-ı"dahi, da" KE-30/12, HŞ-1682
teg-i" -e kadar" KE-30/19
tutuş-u"tamamiyle" HŞ-1733
ulaş-u"daima" HŞ-1727
utur-u"karşı" HŞ-89
yahış-ı"iyi, güzel" HŞ-358
yaz-ı"ova"HŞ-771

---

[2] Muharrem Ergin,Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1982,s:182

-k / -k Ekleri:

Bu gün de çok kullanılan işlek eklerdendir. Fiilden sıfat, mücerret isimler, âlet ve eşya isimleri yapar. Bu ek ünsüz ile biten fiillere *-uk / -ük* şeklinde bağlanmaktadır. Buradaki *-u-/-ü-* seslerinin ekin bünyesine dahil olup olmadığı hakkında henüz kesin bir şey söylenemez. Bu bakımdan biz *-k /-k* ile *-uk/-ük* eklerini şimdilik bir başlık altında toplamayı uygun gördük.

aç-uk"açık" KE-40/36; HŞ-697
aksa-k"topal" HŞ-1160
an-uk"hazır"ME-9/4
ar-ı-k"su kanalı" ME-123/1
ar-k"ev" ME-16/1
art-uk"fazla" ME-189/1, KE-9/12
biş-i-k"pişmiş" HŞ-1735
bize-k"bezenmiş, süslü" KE-24/10
boz-uk"bozulmuş" ME-17/7
böl-ük"bölük" ME-17/3
buda-k"budak"ME-19/3
buyur-u-k"buyruk, emir"Ş-3256
çat-u-k"toplanmış" ME-138/4
del-ük"delik" ME-92/1
esrü-k"sarhoş" ME-49/6; HŞ-1735
iste-k"istek, arzu" ME-8/4
kapa-k "kapak"HŞ-1095
kaz-uk"kazık" NF-114/30
kes-ük"kesik, kesilmiş" NF-226/36
kıl-ı-k"huy, tabiat" ME-176/6
kon-uk"misafir"HŞ-826; NF-17/12, ME-3/4
kör-k"güzel" NF-47/37
sın-uk"kırık" HŞ-3960
tarıga-k"tarak" HŞ-868; NF-8/27
töşe-k"döşek" ME-71/6
tur-uk"turmuş" KE-17/26
tuzla-k"tuzlu arazi" HŞ-3467
uza-k"uzak" HŞ-856

yaru-k"ışık, parlak" HŞ-4252

yaz-uk"günah" HŞ-365

yıgla-k"ağlamak"HŞ-4376

yit-i-k"kaybolmuş" HŞ-4704

-l Eki:

Az kullanılan bir ektir. Metinlerimizde şu örnekleri tespit ettik:

ırga-l "haz, eğlence" HŞ-4063

ti-l "dil" NF-26/17

yo-l"yol" KE-9/5

yoksı-l"yoksul, fakir" HŞ-2281

-m Eki :

Bu ek az kullanılmaktadır. Genellikle mücerret(soyut) kavram isimleri yapar.

ad-ı-m"adım" NF-186/27

agram < agıra-m"ağırlık" ME-27/6

iç-i-m "içme, yudum, içiş" NF-119/33; HŞ-2451

key-i-m"giyim" ME-81/2

küçe-m"zorlama"HŞ-337

öl-ü-m"ölüm" HŞ-2869

yar-ı-m "yarım"HŞ-1120

-mur/-mür Ekleri:

Bu gün de kullanılan bir iki kelimede yaşayan bir ektir.

kö-mür"kömür" HŞ-225

yag-mur "yağmur" KE-16/37; HŞ-3325

-mak/ -mek Ekleri:

Fiil kök ve gövdelerine gelerek hareket ismi yapan ve çok kullanılan mastar ekidir.

aç-mak"açmak" NF-39/37

agırla-mak"saygı göstermek" ME-32/7

ahsur-mak"aksırmak" ME-168/6

al-mak"almak" HŞ-3691

alda-mak"aldatmak"HŞ-3321

ara-mak"aramak" HŞ-4268

art-mak"artmak" HŞ-52

ay-mak"söylemek" NF-250/8

bak-mak"bakmak" ME-38/3 NF-2/22

bar-mak" varmak"ME-113/3

ber-mek"vermek" NF-15/7

bize-mek"bezemek, süslemek" HŞ-1414

day-mak"sürçmek" ME-173/4

dutaş-mak"bulaşma" ME-56/1

ıgla-mak"ağlamak"HŞ-1821

ırga-mak "ırgamak" HŞ-1250

karşan-mak"zahmet" ME-34/8

kıl-mak"kılmak, yapmak"Ş-1345

kod-mak"koymak, bırakmak" HŞ-4388

naza-mak" naz etmek"ME-38/7

öl-mek"ölmek" HŞ-2399

saç-mak"saçmak" HŞ-4097

sakın-mak"sakınma" HŞ-129

sor-mak"sormak" HŞ-3991

sözle-mek"söylemek" HŞ-3463

sür-mek"sürmek" HŞ-2442

ter-mek"dermek"NF-216/24

ur-mak"vurmak"HŞ-275

yi-mek"yemek" HŞ-1605

-ma / -me Ekleri :

Az kullanılan bir ek olup, mastar ekinin ifade ettiği mânayı ifade eder. Fakat buradaki örnekler mücerret ve müşahhas olanlardan seçilmişlerdir.

bol-ma"olma, oluş" NF-3/22

eş-me"kuyu" ME-51/8

sür-me"sürme" HŞ-2443

teg-me"her, her biri" 53/12

tig-me"benzer" HŞ-1370

-mış / -miş Ekleri:

Az kullanılan ve bir isim-fiil(sıfat-fiil) eki olan bu ek, burada isim yapan bir ek olarak kullanılmış ve isim teşkil etmiştir.

keleş-miş"sözlü, nişanlı" ME-27/2

yi-miş"meyve" HŞ-4172

-n Eki

Mücerret ve müşahhas isimler yapan ektir. Bu gün sıkça kullanılan bir ektir.

ak-ı-n "akın" ME-48/1
bog-u-n"oyun, oğum"NF-226/28
bük-ü-n "düğüm, büküm"HŞ-298
bütü-n"bütün" HŞ-1308
ek-i-n"ekin" HŞ-1978
eksü-n"eksik" ME-7/2
ik-i-n"ekin" HŞ-1900
kel-i-n"gelin" ME-7/3; HŞ-1426
or-u-n"yer, mekan, mahal" ME-3/8
tak-ı-n"takım"HŞ-1336
tol-u-"dolu, bedir" NF-39/40; HŞ-461
tüg-ü-n"düğün" HŞ-1643
tüt-ü-n"duman, sis" KE-12/6; NF-77/18, HŞ-465
yag-ı-n"yağmur" KE-43/5
yak-ı-n"yakın" NF-21/13

-ş Eki:

Bu ek mücerret mefhum ve fiilin ifade ettiği hareketi gösteren isimler yapar.

bat-ı-ş"batma" NF-28/8
bil-i-ş"biliş" HŞ-226
in-i-ş"inme"HŞ-806
kar-ı-ş"karış" ME-139/2
kör-i-ş"görüş" HŞ-29
kül-ü-ş"gülüş" HŞ-3405
ohşa-ş"benzer" NF-34/7
sak-ı-ş"sayı" HŞ-46/8
tog-ı-ş"doğuş" NF-28/7

uk-u-ş"anlayış, idrak" HŞ-157
ul-u-ş"boy, fırka, taife" KE-23/4
ula-ş"daima"HŞ-443
ur-u-ş"vuruş" HŞ-471; NF-18/6
ül-ü-ş"pay, hisse"NF-69/30

-sıg / -sig Ekleri:

yat-sıg "yatsı, yatacak zaman" NF-19/20

-man /-men Ekleri:

tegir-men "değirmen" NF-84/14

-t Eki:

Az kullanılan, mücerret ve müşahhas isimler yapan ektir.

ar-t"ard, arka" NF-182/1
köze-t "bakma" HŞ-1480
mün-ü-t"binek atı" ME-4/3
ögü-t"öğüt, nasihat" HŞ-2950
uya-t"utanma" HŞ-2959
üst< üz-t"üst, yukarı"NF-7/1
yan-u-t "cevap"HŞ-288. 5

-y Eki :

Metinlerimizde bu ek ile mevcut kelimeler, bazı seslerin inkişafı ile meydana çıkmış olsa gerek.

toy< to-y < to-d-ı < to-d-ı ? "ziyafet, düğün" HŞ-2954

toy < to-y < to-v <to-g (?)

-z Eki :

Az kullanılan bir ektir. Mücerret ve müşahhas isimler yapar.

agı-z "ağız" ME-15/1; NF-184/5
bog-u-z"boğaz" NF-148/25
i-z"iz" HŞ-775 sö-z"söz" HŞ-480
kiyiz < ki-d-i-z "keçe" HŞ-4533
kö-z "göz" ME-17/8; HŞ-4163
tiz < ti-z "diz" NF-58/33
u-z "mahir, usta" HŞ-2875
yit-i-z"yüce, yüksek" HŞ-625

-ıcı/-ici Ekleri:

Meslek ismi yapan, bugün daha çok kullanılan bir ektir.

ber-ici "veren" ME-31/6

-gan/-gen Ekleri:

Fiilin gösterdiği hareketi devamlı ve aşırı derecede yapanı ifade eden bu ek, az kullanılmıştır. Metinlerimizde sıfat-fiil eki olan bu ek, şu örneklerde isim fonksiyonunda kullanılmıştır.

er-gen"bekâr" ME-166/5

sıç-gan"sıçan, fare" HŞ-1852

u-gan "Tanrı, kadir" HŞ-4678

EK KALIPLAŞMASI :

Ek kalıplaşması, aslında isim veya fiil çekim eki olan bir ekin, çekim ekine has olan işletme görevini kaybederek, her hangi bir sözün bünyesi içinde eriyerek, o sözle kaynaşması demektir[3].

Biz burada isim çekim eklerinde ek kalıplaşması örneklerini ele alacağız:

a. Hal Eklerinde :

1. -da / -de Bulunma Hali Eklerinde:

hal-de"gibi" HŞ-1928

kün-de "her gün, her zaman" HŞ-4002

2. -dın /-din Ayrılma Hali Eklerinde :

ni-din"niçin, neden" HŞ-2208

öng-din"önce, vaktiyle, ileride"HŞ-4370

öng-dün-ki"önceki"HŞ-2907

3. -ça /-çe Eşitlik Hali Eklerinde:

bar-ça"bütün hep, daima" HŞ-1086

4. -n Vasıta Hali Ekinde:

ark-u-n ark-u-n "yavaş yavaş" HŞ-3199

az-ı-n az-ı-n"azar azar" HŞ-1295

bir-i-n bir-i-n"bir bir"HŞ-1272

kid-i-n"sonra" HŞ-4574

[3] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Zeynep Korkmaz, Türkçe'de eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları, A.Ü.DTCF yay.,TTK bsme., Ankara 1962.

öng-i-n"önce" HŞ-1919

song-ı-n"sonra" HŞ-4401

terk-i-n"hemen, çabucak" HŞ-3209

uç-u-n"için" HŞ-1918

üst-i-n"üst" HŞ-339

5. -la / -le Vasıta Hali Eklerinde:

bir-le"ile, beraber" HŞ-4658

kat-la"defa" HŞ-XVII

6. -ra / -re ; -ru /-rü Yön Gösterme Hali Eklerinde:

as-ra"aşağı" HŞ-4665

iç-re"içeri, iç" HŞ-218

song-ra"sonra" HŞ-1477

tapa-ru "-a doğru" HŞ-810

taş-ra"dış, dışarı" HŞ-2388

b. İyelik Eklerinde:

Bu en çok üçüncü teklik şahıs iyelik ekinde görülmektedir.

kib-i "gibi" HŞ-1654

song-ı "son, nihayet, neticede" HŞ-4342

yol-ı "defa"HŞ-1707

İKİZLEMELER:

Bir birinin aynı, bir birine yakın veya bir birine zıt manalara sahip kelimeleri yan yana kullanmak suretiyle yeni bir mefhum ifade etmeye *ikizleme* diyoruz. İkizlemeler cümle içinde genellikle *pekiştirme sıfatı* veya *zarf* olarak kullanılırlar.

İkizlemeler, Türkçe'de kelime yapma yolu olduğu için, ikizlemeleri burada ele alıyoruz. Tespit edebildiğimiz ikizlemeler şu şekildedir:

aça ayra" açıp ayırıp" HŞ-4279

akrun akrun"ağır ağır" HŞ-1295

arkun arkun"yavaş yavaş" HŞ-3199

azın azın "azar azar" ME-68/2

bir bir"tek tek bir bir" HŞ-4577

bir iki hafta HŞ-4715

bir u bar"tek varlık" NF-27/30

birin birin "birer birer" HŞ-38/8

biş altı kafir HŞ-4709
hamd u sena "hamd ü sena" NF-27/31
kadgu kadgu "üzüntü" HŞ-4454
kap kara "çok siyah "HŞ-4174, NF-25/10
kat kat"kat kat" NF-25/23
koş koş "tek tek" ME-39/46-3
koşa koşa "tekrar tekrar" ME-39 /46-3
otuz kırk HŞ-3014
pare pare"parça parça" HŞ-2430
saf saf "saf saf" HŞ-2017
top tolug "top dolu" HŞ-312
tup turug "çok duru" HŞ-3469
tün kata "bütün gece"HŞ-2652
tün kün "daima, devamlı" HŞ-2678, NF-4413
tün ü kün "daima gece gündüz" HŞ-3965
tünle kündüz "durmadan, her zaman" HŞ-806
tüp tüz "dos doğru" HŞ-1555
yak yawuk"yap yakın" NF-12/27
yirme yirme"parça parça" HŞ-2678
yügrü yügrü"koşa koşa"HŞ-2482
zar zar "bağıra bağıra" NF-9/2

BİRLEŞİK SÖZLER

Her hangi bir kelime, yeni bir mefhum ifade edecek şekilde birleşerek bir birlik meydana getirmişse, bu yeni bütüne *birleşik söz* denilmektedir. Bu, iki şekilde olmaktadır:

1. Asıllarını Kaybetmeden Birleşme

2. Asıl Şekillerini Kaybederek Birleşme

Örneklerimiz şu şekilde sıralanmaktadır:
an-tig"öyle, onun gibi" HŞ-2417
ançak < ança-ok "ancak, öyle" HŞ-364
andag <anı teg "öyle" HŞ-1023
bir az" biraz" HŞ-540
bir kaç "bir kaç" NF-71/6
bu kün "bu gün" HŞ-3946

kara baş "hizmetçi, cariye" ME-64/8
kara toprak"yer yüzü" HŞ-2724
kelin toyı"düğün" ME-27/3
körke bay "güzel" HŞ-440
köz bavçı" sihirbaz" ME-233/6
kün batar sıngar "gün batısı" ME-66/5
kün togar sıngar "gün doğusu" ME-66/5
mun-tig "böyle" HŞ-2024
mundag <munı teg "böyle3 HŞ-2718
nelük < ne-le-ök "nasıl" HŞ-2724
nerse <ni erse"hiç" HŞ-LXXV
ni-teg"nasıl" HŞ-4310
niçük<neçe-ök "nasıl" HŞ-1084
nik < ni - ök "niye, niçin3 HŞ-209
ol bir "öbürü, diğer"HŞ-3795
oluk <ol-ok " işte o, tam o" HŞ-3511
uş bu"işte bu" HŞ-738
uş ol"işte o" HŞ-1434

İSİMLERDE ÇOKLUK :

İsimlerde çokluk, bütün sözlerde ***-lar /-ler*** eki ile yapılmaktadır.
avçı beg-ler HŞ-1299
düşman-lar HŞ-2099
halayıklar HŞ-2653
körklüg-ler HŞ-3403
muradlar HŞ-3146
öküş ant-lar HŞ-688
peri-ler HŞ-4092
reyahinler HŞ-1437

İSİMLERDE İYELİK ŞEKİLLERİ:

Türk dilinin her sahasında olduğu gibi, Harezm sahasında da iyelik şekilleri altı şahıs ile teşkil edilmektedir.

Birinci Teklik Şahıs İyelik Çekimi :

Bu çekim *-m* ile yapılmaktadır. Ünlü ile biten sözlere doğrudan doğruya bağlanır:

ana-m-nı HŞ-2209

ata-m HŞ-2136

ceza-m-nı NF-75/11

Ünsüz ile biten bir ismin sonuna geldiği zaman, kelimenin son hecesi bir yuvarlak ünlü ihtiva ediyorsa araya *-u-* veya *-ü-;* düz ünlü ihtiva ediyorsa *-ı-* veya *-i-* bağlayıcı ünlüsü girmektedir.

baş-ı-m HŞ-768

big-i-m HŞ-3996

ot-u-m HŞ-2294

tüş-ü-mde NF-74/11

yüz-ü-m HŞ-3489

Şu örneklerin bağlayıcı ünlülerinde yuvarlaklaşma görülmektedir.

av-u-mga HŞ-1390

Rebb-ü-m-nüng NF-75/22

İkinci Teklik Şahıs Çekimi:

-ng ünlü ile biten isimlere doğrudan bağlanmaktadır.

ana-ng HŞ-2611

ata-g HŞ-843

hindu-ng HŞ-3293

sofra-ng Ş-3696

Ünsüz ile biten sözlerin sonuna getirildiğinde kelimenin son hecesine göre *-ı-/-i-* veya *-u-/-ü-* bağlayıcı ünlüsünü araya alır.

adak-ı-ng-nı NF-16/14

adatlar-ı-ng NF-6/17

bal-ı-ng HŞ-786

bod-u-ng HŞ-1666

hayal-ı-ng HŞ-3888

il-i-ng HŞ-1204

iş-i-ng NF-16/15

köz-ü-ng HŞ-694

song-u-ng HŞ-3076

söz-ü-ng HŞ-536

sözler-i-ng HŞ-3492

takdir-i-ng HŞ-3173

vücud-u-ng HŞ-1080

yüz-ü-ng HŞ-1660

Sonu *-b -v* gibi ünsüzlerle biten bazı düz ünlüye sahip isimlerde ise, araya *-u- / -ü-* bağlayıcı ünlüleri girmektedir:

av-u-ng-ka HŞ-1331

iv-ü-ng HŞ-2951

nasib-ü-ng HŞ-1933

tab'-u-ng HŞ-2807

Üçüncü Teklik Şahıs Çekimi :

Ünsüz ile biten isimlere daima *-ı /-i* ; ünlü ile biten kelimelere ise daima *-sı / -si*

şeklinde gelmektedir.

agu-sı bar HŞ-995

akl-ı yok HŞ-996

ana-sı birle HŞ-1429

artuk-ı bar HŞ-4565

barlık ara-sı HŞ-4222

er husya-sı ME-1/3

er kavuk-ı ME-1/3

in-i ak-ı HŞ-3013

kadgu-sı bar HŞ-2281

kılıçlar ün-i HŞ-1768

kilidsiz öz-i NF-75/12

öz-i HŞ-2033

peygambar as'nıng mezar-ı NF-75/12

resul-nung halifa-sı NF-75/3

tigre-si-nde turup KE-18/14

yüz-i agız-ı ME-5/6

Birinci Çokluk Şahıs Çekimi :

Ünlü ile biten isimlere *-mız / -miz; -muz / -müz* , ünsüz ile biten isimlere *-ımız / -imiz; -umız /-ümiz* şeklinde gelmektedir.

aş-ımız HŞ-1514
ata-mız HŞ-1954
can-ımız HŞ-621
cüftler-imiz NF-19/22
hadica ana-mız NF-4/28
hakk-ımız-ka NF-79/30
hengame-miz HŞ-406
iş-imiz HŞ-1514
köngl-ümiz-ni HŞ-89
közler-imiz HŞ-1505
ömr-ümüz-nüngHŞ-1065
öz-ümiz HŞ-4032
öz-ümiz-de HŞ-4584
sohbat-ımız-da NF-20/12

İkinci Çokluk Şahıs Çekimi :

-ngız / -ngiz ; -nguz / -ngüz Ekleri ile teşkil edilen çekim, ünlü ile biten kelimelere doğrudan gelirken; ünsüz ile bitenlerde araya bağlayıcı ünlü alır.

baş-ı-ngız HŞ-1015
cümle-ngiz NF-21/31
devlet-i-ngiz HŞ-207
din-i-ngiz-ni NF-20/31
iv-ü-ngüz HŞ-955
karavaş-ı-ngız HŞ-3251
kol-u-nguz HŞ-205
kölükler-i-ngizke NF-11/31
kul-u-nguz HŞ-205
ömr-ü-ngüz ata-ngız NF-4/21
öz-ü-ngüzdin HŞ-2910
til-i-ngiz HŞ-202

Üçüncü Çokluk Şahıs Çekimi :

-ları / -leri ekleri, yapı itibarı ile isim çokluk eki *-lar ve ler* eklerinin üzerine gelen *-ı/-i* üçüncü teklik şahıs iyelik eklerinin birleşmesi ile oluşmaktadır. Mâna itibarı ile üçüncü teklik veya çokluk şahsın malik olduğu nesnelerin çokluğunu ifade etmektedir.

at-ları HŞ-857
iş-leri HŞ-468
kuş-ları HŞ-1500
mekke-ning beg-leri NF-79/29
mekkening eşref-leri NF-79/6
tegme bir-leri-din yulug NF-82/15

İSİM HAL ÇEKİMİ :

1. İlgi Hali :

İsmin ne ile ilgili olduğunu ortaya koyan, *-ng, -nıng /-ning ; -nung / -nüng* ekleri ile teşkil edilen bir çekimdir.

abu leheb-ning NF-13/6
ajun-nung bakası HŞ-1063
at-nıng bahası HŞ-959
atalar-ı-ng dini NF-12/2
fi'lim-nüng tileki HŞ-108
kamug-nung taatı KE-36/9
kış-nıng çiçek-i HŞ-1951
kök-ning uyatı HŞ-1487
köngli-ning serveri HŞ-1518
közüm-nüng HŞ-3888
kulung-nung HŞ-1971
men-i-ng taatım KE-34/9
sakakım-nung turunçı HŞ-3406
sözüm-nüng HŞ-3624
sözün-nüng ahırı HŞ-1559
tamug-nung yalınglıg otı NF-13/11

2. Yükleme Hali :

Yükleme hali, *-n, -nı /-ni* ekleri ile teşkil edilmektedir. Bunun yanında bazı örneklerde bu günkü şekli ile *-ı / -i* de görülmektedir.

abu leheb-ni 13/27
adem it-ni üzürdi KE-26/41
altun-nı HŞ-1112
bahadurluk kılıçı-nHŞ-295

başı-ı-nı tegürdi NF-16/7

bir selam-ı aytıp HŞ-3333

birining boynı-nı HŞ-1798

bizler-ni KE-9/5

can-ın yulandı HŞ-2385

hak-nı batıldın siçip KE-48/7

halayıkdın özi-ni kizle HŞ-920

işve birle bag-ı korur HŞ-1635

kapug-ı-n açgaylar NF-15/3

kılıksız-nı odgıl HŞ-1008

özüm-ni dünyadın uzatur men KE-34/8

sözi-n ayguçı bolmadı KE-35/26

sözüm-ni HŞ-1660

tengrimizning yarlıgı-n KE-48/6

tiken-ni NF-13/13

tutma başıng-nı HŞ-3349

yafes-ni türkistan vilayetiga iddi KE-45/45

3. Yönelme Hali :

Yönelme hali eki kalın sıradaki isimlerde genellikle *-ka* şeklinde iken, bunun yanında *-ga* şekli de bulunmaktadır. Bu genellikle *l, r* ve *n* ile biten sözlerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu kesin bir hüküm değildir; zira *ç, ş, t* gibi sadasız ünsüzlerden sonra da-*ga* geldiği gibi, *d, c, l, n* ünsüzlerinden sonra *-ka* gelebilmektedir. Metinlerimizde yönelme hali *-ga / -ge; -ka /-ke; -a / -e* ekleri ile teşkil edimektedir. İnce sıradan olan kelimeler -ke şeklinde gelen ek, özellikle üçüncü teklik ve çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra *-nga / -nge* şeklinde kullanılmaktadır. Bir kaç örnekte ise *-a / -e* halindedir.

aklım-ka sordum HŞ-268

at-ka ohşar HŞ-1801

atını kim emir-e hur kitürdi HŞ-4407

bakıp dervişleri-n-e HŞ-2914

baş-ga münüp HŞ-598

bir ança uyku-y-a saldı özini HŞ-1702

canıng-ga HŞ-2573

duşman-ka karşu barsunlar NF-30/1

ev-i-nge KE-34/1

ewi-nge ziyarat kılıng NF-29/2

felek tig boynum-a saldıng kemending HŞ-1738

ferah birdi hoş üni birle can-a HŞ-2084

ıvuk kilmez iş-e HŞ-4226

iling-ke HŞ-1338

kolum-ga konmış HŞ-1830

kulları-nga HŞ-558

kutung-ka HŞ-1307

öl öz-i-n-e kıldı efgan HŞ-3722

ol sawuk yel-ke NF-23/4

öngi-nge HŞ-2463

özi-n-keHŞ-4377

özüng-ke HŞ-1678

sözi-nge HŞ-3709

suvı-nga ıdtı HŞ-4195

taglar-ga taşlar-ga HŞ-515

tengiz-ke HŞ-3499

tengri-ke HŞ-4638

tewe-ke mündiler NF-18/1

toprak-ka yıkıldı HŞ-934

yanıng-ga HŞ-3992

yüzi-n-ke HŞ-2470

4. Bulunma Hali :

Bulunma hali kalın sıradaki sözlerde *-da*, ince sıradaki sözlerde *-de* ile teşkil edilmektedir. Bir kaç örnekte ise *-ta / -te* görülmektedir.

ajun balı-n-da arı bar HŞ-1937

alnı-n-da bir arık akarNF-40/21

at münmez irdi av-da perviz HŞ-1228

aydıng-da oturdı HŞ-1615

fikir meydanı-da sürüp at HŞ-4352

hak taala katı-n-da NF-38/29

henüz başım-da HŞ-3399

kızlar arası-n-da şirin HŞ-564

kim devlet-te bolgay HŞ-1717
ni ot-ta bar haber HŞ-45
ni som saat-ta HŞ-776
okup halvet-te aydı HŞ-1911
sening muhabbatıng-da NF-47/1
şis ölmiş-de kedin KE-35/25
yaratmış-da KE-9/4
yiti felek-de HŞ-704

5. Ayrılma Hali :

İncelediğimiz metinlerde ayrılma hali *-dın /-din* ekleri ile teşkil edilmiştir. Bunun yanında bazı örneklerde *-dan /-den* şekli de mevcuttur.

anıng yasın kötermez irdi yer-den HŞ-300
atası-ndın teg korkmaz HŞ-341
atıng-dın HŞ-3376
başım-dın kiçmişini HŞ-1081
bigi-n-din adrılıp HŞ-777
bigim-din koltgam HŞ-1469
bu ekin-din yiyeling KE-36/21
canım-dan aziz ol kıldı hitabnı HŞ-4693
felek-din bu ameler HŞ-1193
hak taala-dın NF-46/1
indi atı-n-dın HŞ-3749
ivüm-din koptı HŞ-2247
kılıç-ı-n-dın HŞ-297
kişi-din ol kişi HŞ-2632
kişiler-din sorup HŞ-2986
kizlendi köz-den HŞ-913
sen-din yarlukatı tiler-men NF-62/2
sıçrar bulut-dan HŞ-4481
sözlering-din HŞ-3045
tamim kabilası-n-dın NF-56/2
yalını-dın yarattı KE-13/35
yavuz yol-dın KE-9/6
yıkıldım irdi at-dın HŞ-3511
yitip kızlar-dın HŞ-1085

6. Eşitlik Hali :

Kalın sıradaki isimlerde *-ça* ; ince sıradaki isimlerde *-çe* eki ile teşkil edilmektedir. Cümle içerisinde eşitlik hali isimleri, bazan sıfat bazan zarf haline getirir.

ança kim NF-72/28
bar-ça sahabalar aydılar NF-63/15
bir ançarecaga inanur men KE34/15
cihan bar-ı-nçaHŞ-4697
it-çe sanım yok HŞ-2639
mu-n-ça yerni seyr kılmak NF-72/6
on ya ir-çe tartsa asan HŞ-300
saçı bil-i-n-çe HŞ-1100
sakış-ı-n-ça HŞ-2205
songung-ça HŞ-4259
sözüngüz mikdarı-n-ça turur NF-70/2
suvda ivrek-çe korkmaz HŞ-475
şirin-çe şirin HŞ-3068
tag-ça esir tig şahzade song-ça barırdı HŞ-362

7. Vasıta Hali :

Metinlerimizde vasıta hali *-la /-le* ve *-n* eki ile teşkil edilmektedir. Bu ekler isimlerden sonra gelerek, isimleri cümle içerisinde zarf durumuna getirirler. Bazı örneklerde bu eklerin kalıplaşarak, kelimenin bünyesine dahil olduğunu görmekteyiz.

adak kitmez tün-le küdüz HŞ-559
anın kim baş kodı HŞ-4390
biri toklukda ölmiş biri açın HŞ-4331
birin birin kelip NF-69/18
bu mang-la kayu bir yirde kilürler HŞ-543
diriga angsız-ı-n ıçkındın ildin HŞ-1830
içi sevnü küç-ü-n kadgurdı HŞ-1129
kerekin angsız-ı-n bil HŞ-4401
kid-i-n izder HŞ-4112
manga öng-i-n bişaret birgil NF-65/16
öng-i-n kim mayelerni kıldı mevcud HŞ-40
taat bir-le keçürür NF128/8
taat kılur tün kündüz-ü-n KE-10/43

terkiya kılsa tün-le mevla KE-0/31
tün-le kündüz HŞ-806
üst-ü-n baktım erse NF-7/1
yana sözleyü başlap azın azın HŞ-1295
yangı-la-dın arıg algay HŞ-1919

8. Yön Gösterme(İstikamet) Hali :

Metinlerimizde *-gar /-ger; -aru/-karu; -garu /- gerü; -ra/-re;-ru/-rü* ekleri ile teşkil edilmektedir.

andın song-ra NF57/36
andın song-ra taş-ra çıktı HŞ-2388
bahadırlar bakıp baylar sıngaru HŞ-2912
felekni yiti iklim art-karu salmış HŞ-476
gül öz-re müşk saçmakıldı adet HŞ-288
hak taala angar tevfik berür NF70/3
iç-kerü çıkdılar KE-36/20
idi birmiş kamug iş iç-re nusrat HŞ-197
nökerler il-gerü tırtıp HŞ-1780
taht asrasınga NF-144/41
toldı bu uçmak iç-re hur HŞ-218
yazıp husrev tapa-ru kanatını HŞ-810
yok-aru yok-karu
yokaru körmen ahımdan adın yar HŞ-2636
zevk hiç song-ra tapulmaz HŞ-1477

İsimlerde Soru Şekli :

Metinlerimizde *mu / mü* ile yapılmaktadır.

bolmasa sevdang *mu* kiter HŞ-3696
hak mini taşdın *mu* yarattı HŞ-2596
hayal mu irdi yoksa tüş *mü* yordum HŞ-1837
tüşüm *mü* irdi HŞ-917

II. SIFATLAR :

Türkçe'de sıfatlar isim gurubuna dahil sözlerdir. Bünyeleri ve aldıkları ekler bakımından isimlerden ayrılmazlar. Cümle dışında her hangi bir isim olan bu kelimeler, ancak cümle içinde bir ismin anlamını tamamladığı, onun anlamına yeni şeyler kattığı, yani onu vasıflandırdığı zaman sıfat olur.

Biz metinlerimizde geçen sıfatları şu şekilde inceledik:

1. İşaret sıfatları *2. Niteleme sıfatları* *3. Pekiştirme sıfatları*
4. Renk sıfatları(adları) *5. Sayı sıfatları(adları)* *6. Soru sıfatları*
7. Belirsizlik sıfatları

1. İşaret Sıfatları :

bu :

anga *bu* rastlık ME-24/2
bu arık kazıganlar NF-206/1
bu berne assu ME-55/7
bu haddin keçmek ME-23/4
bu haldın HŞ-24/3
bu kadgu HŞ-2430
bu kenglik yer ME-3/8
bu kiçe HŞ-2624
bu nerse tegmez ME-127/1
bu şübhedin yıglıp NF-208/1
bu ter terge bermek ME-12/4
bu uykudın oygangıl NF-224/7

ol:

kim *ol* atnıng bahası HŞ-959
ol manidin NF-206/2
bütün *ol* bagda HŞ-1308
aç yatganga *ol* sevabnı NF-208/2
oturdı *ol* kün HŞ-1318
ol işni ketersünler NF-210/1
ol bezekdin ME-1/1
ol orun tapa ME-7/2
ol işni bay boldı ME-3/3
köndürdi anı *ol* nemege ME-9/4
tanuk dikdi anı *ol* neme ME-10/2
ol toprakda KE-16/29

oluk, olok <ol-ok :

Bu, iki kelimenin birleşmesi ile teşekkül etmiştir. *ol* işaret sözü ile *ok* kuvvetlendirme edatının birleşmesidir.

kim men *oluk* dem HŞ-3511

şol < şu-ol :

Bu işaret sıfatı da *ol-ok* gibi birleşiktir. *şu* ve *ol* işaret sözlerinin birleşmesi ile meydana gelmiştir.

kulung men tiyü aydı *şol* idimke HŞ-12/3

uşbu < uş-bu :

İki işaret sözünün birleşmesi ile teşekkül etmiştir.

uşbu alem HŞ-269

perilig irmiş *uşbu* yer HŞ-578

kim *uşbu* kadgudın bolgasen HŞ-738

uşol < uş-ol :

İki işaret sözünün birleşmesi ile ortaya çıkmıştır.

uşol halvetde HŞ-23

uşol ton kim HŞ-220

yana bir deyr *uşol* tag özre taşdın HŞ-522

2. Niteleme Sıfatları :

acaib tüş kördüm HŞ-796

aciz kişidin HŞ-2103

aç arslan HŞ-2919

arıg gevher HŞ-2582

bedük avaze HŞ-5

biçare yulduz HŞ-2804

bötüm yüzlüg boldı ME-179/6

böyük yer ME-11/6

edgü atıng toldı HŞ-184

eski dünya HŞ-2745

esrük boga H-2511

garib derviş HŞ-2058

harab yir HŞ-2438

igri iş HŞ-3560

karı hatun HŞ-71

katı yil HŞ-4568

katıg taş HŞ-2555

kısga söz ME-41/7

kurug kadgu HŞ-2800

layık tapug HŞ-90

togru yoldın HŞ-809

uzak yol HŞ-1105

yahşi bagım HŞ-1308

yakın derya HŞ-412

yaman sözler HŞ-2706

yıgdı *eski* malnı ME-8/7

yırak yir HŞ-1151

3. Pekiştirme Sıfatları:

Bu sıfatları oluşturan örnekler sıfatın önüne getirilen bazı kısaltılmış şekillerle elde edilmiştir.

ap-pak ME-164/6

kap-kara ME-164/5

men ol bir *tup-turug* çeşme tig irdim HŞ-3469

yüzi *kap-kara* boldı NF-25/10

yüzindin *kap-kara* tün HŞ-4174

4. Renk Sıfatları(Adları):

Asıl itibarı ile renklerin adı olan bu kelimeler cümle içerisinde niteleme sıfatı olurlar.

ak boz boldı ME-164/1

ak duvallıg burd içküni süzük kıldı ME-99/7

ak közlüg HŞ-4082

ak meveler turur takı NF-221/29

ak saçını tamug otınga NF-219/38

*ak t*onluglar bazısı ala tonluglar NF-40/21

al ton çiçek tig HŞ-4546

ala boldı at ME-163/2

appak boldı ME-164/5
bir *ak* taş keltürdi NF-28/30
bir miskal *kızıl* altun berseler mü NF-277/5
çakır közlüg oldı ME-164/4
kara boldı ME-164/4
kara tonlug agzıdın yalıng ot çıkar NF-305/34
kara tün HŞ-548
karamtul boldı ME-164/5
sarıg boldı ME-164/3
sarıg hulle başınga HŞ-4546
timür-boz tüsi yir HŞ-4081
yaşıl boldı ME-164/2
yaşıl çimgen HŞ-57
yaşıl zümürrüddin erdi NF-28/8

5. Sayı Sıfatları(Adları) :

a. Asıl sayı sıfatları

altı yaşka HŞ-287
altı yüz kişi NF-27/7
altımış batman asan HŞ-1002
beş müngüşlü neme ME-7/1
beş namaznı NF-44/6
bir ay HŞ-1397
bir kapug bar erdi NF-28/6
bir KE-19/6
bir saf HŞ-2906
bir yıllık boldı saray ME-50/1
bu *bir* saat HŞ-1630
du-şenbe kün NF-14/8
ekki kapug NF-28/8
ekki yüz tevesini aldılar NF-31/1
ellig namaz NF-43/9
ellik öksük *ming* yıl erdi KE-39/26
iki aşık yanaşıp HŞ-1452

kırk namaz NF-43/23
ming tümen bar HŞ-9380
ming türlü tedbir HŞ-426
ming yıl NF-49/11
ol *on* kız HŞ-XL
on ayet belgüsi urdı ME-74/8
on bir ay HŞ-1929
on KE-19/8
on namazdın NF-44/4
on tört yaş HŞ-303
otuz namaz NF-43/26
sekkiz uçmakka NF-50/39
tamam illig *ming* ir barça HŞ-1760
teve başın kötürdi takı *iki* közin ME-8/2
toksan teve nişan kıldı NF-27/28
toksan tokuz KE-19/6
tokuz yaşında HŞ-295
tört gevher ödürdi HŞ-42
tümen aferin HŞ-125
üç kılda aheng HŞ-3917
yetmiş ming ferişte NF-28/19
yetti *yüz ming* KE-18/13
yiti iklim HŞ-2955
yiti yüz yıl *seksen bişinde* HŞ-4726
yüz ming HŞ-1655
yüz tümen genc HŞ-959

b. Sıra Sayı Sıfatları(Adları) :

altınç kat kök kapugınga NF-40/30
beşinç kat kök kapugınga NF-40/14
bişinci safdakı hacetlıg kişiler HŞ-2909
ekinç babı hulafa-i raşidin NF-1/14
ekkinçi kata sagdı NF-17/6
eksilür nurı *ikinç* kün HŞ-4252

ikinçi ömer irdi din başlaganı HŞ-155
on birinç kün *yek-şenbe* kün erdi NF-5/2
seksinçi gün esrük bolup şah HŞ-4061
törtinç kat kök kapugınga NF-40/6
üçinç kat kök kapugınga NF-39/36
üçünç rahtın şah ol HŞ-392
yetinç kat kök kapugınga NF-41/10
zahir boldı takı *yek-şenbe* tüni NF-4/1

c. Kesir Sayı Sıfatları(Adları) :

ayayım *yüzde bir* körgen nişanın HŞ-405
irür bu *törtde biri* ol tirining HŞ-4619
vasiyyet kıldı anga *üçde bir* malını HŞ-405

ç. Üleştirme Sayı Sıfatları(Adları) :

birer ton upragınça edgü tiril HŞ-3110
cihanka şah *birer* nazzare kıldı HŞ-3660
ekkişer rek'at namaz kıldı NF-8/6
takı *törter* cüftlenüng 132/34
üçer cüftlening NF-132/34

6. Soru Sıfatları(Adları) :

kayu yerde sakin bolgay men NF-220/1
kayu kapugka barsa NF-230/13
kayu çimgen öze işret kılurlar HŞ-543
kayu bir yerde kilürler HŞ-543
ni iş kim kilse ildin kılsa bolmaz HŞ-3354
ni fayda kılgay HŞ-4261
ne sevab berse NF-208/1
ne mikdar tesbih kıldıng NF-222

7. Belirsizlik Sıfatları :

açılmış *tigme* bag içre yangı gül HŞ-1431
bagışlarsen *ökiş* tac kolsa HŞ-182
barça halayık bahıllıkka boyın berseler NF-210/29
bir kaç rek'at namaz kim kılduk erdi NF-222/31
bir-iki hafta sahrada bolur men HŞ-847

biş-altı kafir körse birinde ilm HŞ-4709
biter *köp* iş HŞ-624
bitidim ma yazdım bu *bir kaç* sözüm HŞ-4718
bütün zülfüngi oynayu kiçeyin HŞ-1694
heç taat ve ibadetka ragbatı bolmagay NF-229/9
hiç kim erse ME-189/3
içer *bir pare* süt ol havz içindin HŞ-2468
kaç eyyamda bütgey NF-230/28
kaç kün bil baglap HŞ-2829
kamug alem yüzin körgüke HŞ-216
kamug tün içinde bar turur NF-217/1
kilür *bir niçe* künde devr ayakı HŞ-1966
köp kez dua kıldı ME-97/4
okıp şavurnı *bir* kün ol cihangir HŞ-2147
oturdum *niçe* kün han urdıng irse HŞ-1750
sevinç birle av avlar irdi *her gün* HŞ-1222
takı *her* ayna bergey miz NF-225/7
telim başlar ol uruş birle yitti HŞ-1775
velikin *neçe* yıllardan berü yemes men NF-206/8
yana şebdizke *hiç* at yitgüni yok HŞ-726

III. ZARFLAR :

Zarflar da, sıfatlar gibi isim soyundan sözlerdir. Cümle dışında müstakil olarak, ele alındığı zaman her hangi bir isim olan bu kelimeler, eğer cümle içinde bir fiilin veya sıfatın mânasını tamamlıyor yahut değişikliklere uğratıyorsa, zarf durumundadır.

Buna göre Türkçe'de hemen hemen her isim ve sıfat, zarf olarak kullanılabilir.

Metinlerde geçen Türkçe ve yabancı asıldan zarflar , vazifeleri bakımından şu gruplara ayrılmaktadırlar:

1. Hal zarfları *2. Miktar zarfları* *3. Yer zarfları* *4. Zaman zarfları*

1. Hal (Tarz) Zarfları :

Türkçe'de durum ve tavır ifade eden her isim, tarz zarfı olarak kullanılabildiği gibi, bu zarflar sayılmayacak kadar çoktur. Bu husus göz önüne alındığında, metinlerimizde geçen hal(tarz) zarflarının başlıcalarını ele aldık.

aç ölmezsen yine bolmaçı köp gam HŞ-1932

ayag *yıgrak* yüritti HŞ-4036
ayguçi *andag* ayur kim HŞ-531
ayguçi ir *mundag* aydı HŞ-524
az külüp *köp* yıglagay HŞ-4441
bir bir ayıttı HŞ-1109
il *igri* olturup HŞ-2211
kaçan kim *edgü* kilse ilhan HŞ-1980
katıg baktısa şah şirin uyaldı HŞ-879
kim *akrun* sürse tün kün barsa talmaz HŞ-1901
kiter öz köngli birle *urşu urşu* HŞ-270
munung *tig* aymışHŞ-72
oturmış irsengen *terk* aşukup kop HŞ-1190
ozakı tig *agır* tuttı özini HŞ-2892
sen adın *yügrü* kilding HŞ-28
soyurkasag mini *togru* ayayın HŞ-689
tüzüp *mun-tig* bizedim HŞ-259
uşol *esrük* uyur HŞ-863
veli *berk* tutmış HŞ-681
yahşı tıngla HŞ-664
yavuk kördi umınçınga işini HŞ-2005
zamane nakşını *çın* bilmiş irdi HŞ-402
Yabancı Asıllı Olanlar
habersiz bihuş yattı HŞ-3224
hergiz bakmagay men HŞ-2647
hicabsız kicti küstahın oturdı HŞ-3009
kutuldı kayra *çalak* çıktı HŞ-1768
sözüng *aşkare* sözle HŞ-407
tiz kötürgey irdim HŞ-69

Not:: Burada örnek olarak verdiğimiz kelimeler genellikle tarz zarfı olarak kullanılan yalın veya kalıplaşmış kelimelerdir. Bunun yanında *-ça /-çe; -n;-la /-le;*

-layu/-leyü ekleri ilegeliştirilen kelimeler de hal zarfı olarak kullanılmaktadır.

2. Miktar Zarfları :
biri birindin *artuk* tab'ı mevzun HŞ-1525
biraz tipretse la'lin HŞ-439
öz işimde *katıg* biçare boldum HŞ-3758
meger *bir yolı* hikmetni unuttung HŞ-2167
ni hoş aydı HŞ-253
ni körklüg kız HŞ-457
niçe yalbarsakizler HŞ-1483
öküş esrük HŞ-4122
öküş yıglap bu yangıg kıldı HŞ-783
telim sordı munı HŞ-634

Yabancı Asıllı Miktar Zarfları:
be-gayet tatlı sözlüg HŞ-2990
bu suret kıssası bar *bir pare* uzakrak
hava *gayet* hoş irken HŞ-4491

3. Yer Zarfları :
alıp tacı *öze* ornattı anı HŞ-139
anası birle oynar *tigre* yügrüp HŞ-1429
andın songra *taşra* çıktı turdı HŞ-2388
az *kirü* kayıttı HŞ-3754
bahadurlar bakıp baylar *sıngaru* HŞ-2912
bakıp tört *yarı* aciz boldı perviz HŞ-1273
çerig atlandurup ol *utru* kildi HŞ-1762
felekni yiti meydan *artkaru* salmış HŞ-476
kamugı *karşu* bardı HŞ-1005
kim ol mutrıbda birin *birü* kiltür HŞ-3825
nidin çıkdıng *yokaru* timen ahır HŞ-3339
nuşrevan taktı *özre* oturmış HŞ-2015
özin emgekse asayiş *tigrü* tursa HŞ-2927
song *asra* kalmışındın başka kaldı HŞ-4665
tolup yaş ot *ara* kizledi HŞ-3644
tutup tört *yaru* çevrüldi HŞ-1273
uluglar *ilgerü* yürürler irdi HŞ-362

uruldı köngli *içre* ışk mühri HŞ-2459
yakın kilme ışanıp HŞ-1802
yana baylar bakıp derviş *saru* hem HŞ-2912
yazıp *taparu* kanatını HŞ-810

4. Zaman Zarfları :

bilüşür irdim anıng birle *aşnu* HŞ-2345
uşol kündin *birü* aklın yitürmiş HŞ-712
burun sordı ni yirligsen tiyü sen HŞ-2520
ayıt *imdi* ni hile birle taplur HŞ-1089
uş imdi körmen anı niçe baksam HŞ-919
ir "erken"
ir atlandı kılalıng tiyü cevlan HŞ-324
irte "sabah"
buyur şebdizni kiltürsünler *irte* HŞ-752
kidin "sonra"
isip iltür *kidin* bad-ı hazanı HŞ-3955
öngin < *öng-i-n* "önce"
öngin kim mayelerni kıldı mevcud HŞ-40
yitizgil niçe *kiç* kilseng HŞ-253
kiçe yürime HŞ-3597
niçe *kün* kondı anlar HŞ-1008
ni *kündüz* ni kiçe rahat bolur ol HŞ-713
üze"üstte"
üze içrüp süsün esrük kılıp hoş HŞ-1739
song"sonra"
murad atı köngülçe *song* çapulgay HŞ-1717
sakışsız igler atlandı *songında* HŞ-3191
ecel canlar *songınça* yügrü yitti HŞ-1775
songı ol kutkaru bilmese özin HŞ-4337
ayıttı *songra* kadguda aldım HŞ-3757
uş ançaka *tigi* im yir buzulsa HŞ-201
uzun tün tangka tigrü nevha kıldıHŞ-790
tutşu"daima"

takı toymadı *tutşu* tıngmadın yir HŞ-2742
bu tün kuralıng HŞ-1006
tün kata "bütün gece"
akıtur közlerindin *tün kata* yaş HŞ-2652
ulaş "devamlı"
suv ornınga *ulaş* aktı çakır bal HŞ-4068
ulaşu"devamlı"
ni laçın men *ulaşu* bagda tursamHŞ-2282
yana femanladı HŞ-593
köp aşlık öner ol *yıl* şor yirden HŞ-1980

Yabancı Asıllı Zaman Zarfları :

ahur toggay künüm tip HŞ-1002
şükür kim *akıbet* bari bişürdüm HŞ-1552
irür *daim* anıng vaslınga muhtac HŞ-1847
av avlalıng tidiler munda *her dem* HŞ-1381
ol çiçek kim *evvel* açılur HŞ-1474
bir iki *hafta* sahrada bolur men HŞ-847
henüz süt yıdlanur HŞ-367
nihayet Ka'be tapa kıldı özüm HŞ-4491
kayu *saat* tiler HŞ-3626
havadın *subh-dem* kılgınça avaz HŞ-4056

B. ZAMİRLER

Zamirler asıl itibarı ile isim grubuna dahil olup, kullanılış bakımından isim gibi muamele görürler; fakat zamirlerin Türkçe'deki diğer bütün kelimelerden farklı olarak, çekim sırasında köklerinin değişikliğe uğraması, mühim bir hususiyet teşkil eder. Bu bakımdan biz Türkçe'deki kelime gruplarını tespit ederken zamirleri isme benzeyen; fakat kendine has değişik bünyesi bulunan ayrı bir grup saydık.

Zamirler, çekime girdiğinde, henüz kesin olarak izah edilemeyen kök değişmesi, Türkçe'nin genel yapısına göre istisnaî bir durumdur. Bu değişiklikler bir kısım zamirlerde kökün tamamen değişmesi, bir kısmında ise sadece kök ünlüsünün değişikliğe uğraması şeklinde ortaya çıkmıştır.

Metinlerimizde geçen zamir çeşitleri, bunların çekimi ve kullanılış şekilleri aşağıda tespit ettiğimiz gibidir.

1. Şahıs Zamirleri

Şahısların yerini tutan isim gibi kullanılan kelimelerdir. İsmin üzerine gelen hal ekleri şahıs zamirlerinin üzerine de gelir. Buna göre şahıs zamirlerinin ismin hal ekleri ile kullanılışı metinlerimizde şu şekildedir:

a. Yalın Hal

Bu halde bulunan şahıs zamirleri, cümlenin faili, fiil çekimlerinde şahıs alameti ve bildirici olarak kullanılmaktadır.

Birinci Teklik Şahıs Zamiri : *men*

men aymamış haisni NF-1/10

men yangıldım HŞ-102

men kalmasam hiç HŞ-471

men hod birge *men*

men turur *men* NF-4/26

avka atlanur *men* HŞ-847

men ol toprak *men* HŞ-94

men ol kuş *men* HŞ-1841

men bir geda *men* HŞ-2277

ulug *men* HŞ-2276

İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sen

sen andın yügrü kilding HŞ-28

sen deva kıl HŞ-119

sen ilge kıldıng HŞ-1689

sen takıyahşı bolsa erding NF-229/1

yahya *sen* mü *sen* NF-220/1

sen bilür *sen* HŞ-690

çün *sen* bar *sen* HŞ-4423

sen edgü *sen* HŞ-4391

ajunnung canı *sen sen* HŞ-2872

Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : ol

ol kimerseni alimler zümresinde NF-1/3

arablar adatı *ol* turur NF-13/1

adatı *ol* erdi NF-13/11

manisi *ol* bolur NF-13/2

ol izder irdi HŞ-574

ol uttı HŞ-8540

bu *ol* mu ya degül mü HŞ-895

dünya abadan *ol* HŞ-1800

hata *ol* HŞ-2522

yaratguçı *ol* HŞ-2803

ölüm *ol* HŞ-2803

ol yahşı bilür arab tilini ME-33/6

ol baylık iyesi turur ME-42/5

ol anıng ustad şagirdi turur ME-68/1

Birinci Çokluk Şahıs Zamiri : biz / miz

biz ayduk NF-214/14

biz beş namazdın öngin namaz kılmaz-*miz* NF-223/19

biz bu ayyub peygambarnı sabur kılgan bulduk NF-231/17

biz ma kolduk HŞ-4280

biz işittük HŞ-4293

biz igde kalduk HŞ-4538

biz nikah içinde erdük ME-27/2

biz ırgar *biz* HŞ-2110

ayıttılar imez *biz* HŞ-2915

yırak biz ildin HŞ-772

biz afrasiyab *biz* HŞ-1341

şükr kıldılar azad *biz* tip HŞ-2914

İkinci Çokluk Şahıs Zamiri : siz / sizler

siz tüş kördüngüz erdi NF-34/8

siz biling HŞ-1379

siz taş işikde olturunguz HŞ-3214

sorar *siz* HŞ-3781

ivüngüz kayda ni ellig bolur siz HŞ-955

sizler takı bu yerde konunglar NF-30/9

Üçüncü Çokluk Şahıs Zamiri : olar / alar / anlar

mengilig ümmetler irdi *olar* HŞ-166

olar bar bolsa HŞ-4440

oynayu başladı *anlar* HŞ-588
alar kizleseler HŞ-574
anlar menim nurum birle NF-221/20
alar şirin irür HŞ-3456
anlar tangrının işini ME-2/3
üykürdi *anlar* üze ME-3/6
anlar yolda yörigenler ME-111/7
anlar üze erteletsün
depnüşmek bar *anlar* aralarında ME-123/3

b. İlgi Hali :

Birinci Teklik Şahıs Zamiri : mining / menim / minim

mining teg HŞ-3155, 3874, 4640
menim aymaganımnı NF-1/10
bu *menim* ardım arkam ME-130/4
minim fi'limge bakma HŞ-108
minim kanımnı tökme HŞ-367
minim bagrımga HŞ-2257
minim aşkım HŞ-3625
minim birle HŞ-2167
minim tig bar mu bir ay HŞ-568
minim üçün HŞ-3272
menim katımda NF-215/1
menim adakımka kattılar NF-226/3
menim itim bolsang NF-209/8
menim katımda tirilmiş NF-225/1
anlar *menim* nurum birle NF-221/20

Eksiz İlgi Hali metinlerimizde mevcuttur.
kişi bolmasu *men tig* hanumansız HŞ-2640

Not: Metinlerimizde ilgi hali ekinden sonra *-dın /-din* ayrılma hali eki gelmiştir. Eski Türkçe'de sıkça rastlanan bir durumdur; fakat bunun sebepleri ve değişik bir mâna ifade edip etmediği hakkında henüz kesin bir bilgimiz yoktur.[4]

selam tigürgil ruhunga *minig-din* HŞ-4680
yadigar *mining-din* sanga koydum uş HŞ-4679

İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sening / sining

takı *sening* perverdigarıng NF-6/6
sening takı ulug atang turur NF-11/4
sining çaksız nazıngdın HŞ-1686
sining açıg sözüng HŞ-1700
sining aşkıng HŞ-2580
sining hükmüngde HŞ-2050
sining birle HŞ-3577
sining tig HŞ-3022
sining üçün HŞ-1330
sarı könglin *sining* sarı evürgey HŞ-1724

Bu şahısa ait ***eksiz ilgi hali*** metinlerimizde mevcuttur.
sanga *sen-tig* ulug başlıg kerek HŞ-35/2
sen-tig tiler HŞ-1673
sen-tig kördüm irdi HŞ-3036

Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : anıng

anıng bitigini okup NF-24/8
anıng birle HŞ-1064
tutdı *anıng* üze anı ME-130/3
anıng tig HŞ-379
tayandı *anıng* üze ME-130/6
anıng tig yarı bolgay HŞ-1448
kavi boldı *anıng* birle ME-130/6
anıng - çün saye HŞ-915
ibret aldı *anıng* birle ME-1324
anıng özre togdı HŞ-161

[4] Bkz. Zeynep Korkmaz, Türkçe'de Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine, TDAY, Belleten 1950, s:173-180, TDK, Ankara-1960

kabardı *anıng* eligi ME-133/2
anıng körkindin HŞ-437
anıng hoş sözlerinHŞ-673

Birinci Çokluk Şahıs Zamiri : bizing / bizning / bizim

hak taala *bizim* birle turur NF-16/16
as'nıng tevesi *bizing* kapugda çökkey NF-18/25
bizing işimiz HŞ-1514
bizing tig HŞ-36
bizing din birle HŞ-4358
hak *bizning* tarafdın HŞ-1540
irip taş köngli *bizning* yarı HŞ-3113
bizim tedbirimizdin HŞ-2325

İkinci Çokluk Şahıs Zamiri : sizing / sizning

sizning ol cahiliyyat vaktındakı NF-37/28
kim *sizing* mübarek cemalıngız NF-40/4
yaraşmaz hiç *sizing* tiglerke kadgu HŞ-2862
hak *sizing* tilingiz HŞ-3150
sizning üçün HŞ-978
sizning kapugda HŞ-3538

Üçüncü Çokluk Şahıs Zamiri : olarnıng / alarnıng /anlarnıng /anlarıng

rebbüng *anlarnıng* keydlerini NF-32/1
olarnıng katıglanmışı birle HŞ-167
olarnıng katında HŞ-670
naziri yok *alarnıng* HŞ459
alarnıng birisi HŞ-4708
angrı *anlarnıng* yamanını ME-76/3
yagladı *anlarnıng* bıyıklarını ME-87/7

*Şu örneklerde ise, ilgi hali **eksiz olarak** teşkil edilmiştir :*

olar ornına HŞ-4439
od *anlar* vasfın aymakka HŞ-1522
alar yıdgındın HŞ-1495
anlar aybınga HŞ-2057
anlar harfini yoy HŞ-2099

c. Yükleme Hali :

***Birinci Teklik Şahıs Zamiri : mini / meni** (Kök değişmektedir.)*

takı *meni* hak taalanıng resuli tip ınanıng NF-12/39
meni nerse yışnadı ME-24/3
zamane *mini* bagka ildi HŞ-976
koyar sen *mini* bir caduka karşu HŞ-2122
mini tutar hor HŞ-2194
mini sergerden kıldıng HŞ-2323
meni öldürmekke kast kılmış NF-36/21

***İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sini / seni** (Kök ünlüsü değişmektedir.)*

sini helak kılsam NF-24/3
erteletsün *seni* tangrı E-69/3
kodmadı *seni* iktülegening ME-95/6
kecege kivürsin *seni* ME-105/2
anıng tig kuçgay irdim *sini* HŞ-3971
sini şavur körüp HŞ-4015
sini kabirsizin hem almagay men HŞ-4029

***Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : anı** (Kök tamamen değişmektedir)*

sen neteg *anı* azab ve ukubat içinde NF-11/4
anı izdeyü HŞ-29
işitdi *anı* song kemişdi ME-2/2
ni teg tapgay men *anı* HŞ-608
mündürdi *anı* atka ME-4/3
agırlap husrev *anı* HŞ-1363
munduzlandurdı *anı* ME-12/6
helaketge kemişti *anı* ME-31/3

Bir örnek *olnı* şeklindedir.

körer biz munça suret tüşse olnı HŞ-4313

Birinci Çokluk Şahıs Zamiri : bizni

bir aziz *bizni* yaranlarımız birle NF-214/16
bagışla *bizni* HŞ-93
bizni utgay HŞ-261
akıl *bizni* biligke yolçılayur HŞ-2297

idi kim *bizni* balçıkdın yogurdı HŞ-83

Şu örneklerde *biz* zamiri *-ler* eki ile genişletilerek kullanılmıştır.

keremlering kılur *bizlerni* küstah HŞ-87

adırmasun idi *bizlerni* sindin HŞ-2025

İkinci Çokluk Şahıs Zamiri : sizni

yaragınça konaklalıng ma *sizni* HŞ-3254

kafirler *sizni* zaif körmesün NF-34/22

Üçüncü Çokluk Şahıs Zamiri : anlarnı / olarnı / alarnı

nagah keldi takı *alarnı* aldı NF-51/14

olarnı kıldı mahrem razka hak HŞ-4355

alarnı koya HŞ-2050

alarnı körse kizler HŞ-40583

köngül sevse *anlarnı* HŞ-166

bakıp *anlarnı* kördi HŞ-764

koyup *anlarnı* yirke HŞ-4572

d. Yönelme Hali :

Birinci Teklik Şahıs Zamiri: manga *(Kök değişmektedir.)*

manga peygambarlık ruzi kıldı NF-4/7

manga nakş itmek ögretti HŞ-92

manga şirinni keltür HŞ-831

manga aytur halayık HŞ-1839

manga közgü sining yüzüng HŞ-3896

manga mu kildi nevbet HŞ-1549

manga el havası yıgdı ME-153/8

İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sanga *(Kök değişmektedir)*

sanga uş kıldı yarı HŞ-13

sanga uş barçasıHŞ-341

sanga şekkerçe hem bolmadı şirin HŞ-3303

sanga hiç evvel u ahır reva yok HŞ-3170

ne boldı sanga NF-14/3

kenglik bolsun *sanga* tedi ME-66/1

padişahlık bersün *sanga* ME-107/

men *sanga* yulug bolayın ME-104/8

berekat bersün tangrı *sanga* ME-117/3

Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : anga / angar *(Kök tamamen değişmektedir.)*

ogul birdi *anga* HŞ-277

fida bolsun *anga* yüz can-şirin HŞ-2711

eya song kiligli dua kıl *anga* HŞ-477

anga fermanladı NF-11/9

bildürir *anga* fülan nerseni ME-3/1

tegürdi *anga* işni ME-13/2

öre durguzdı *anga* ME-17/6

küçsüz *kıldı* anga ME-23/7

evdi *angar* kulak tutdı ME-174/2

angar esel uçun beyt okıdı ME-178/7

acıg söz sözleşdi *angar* ME-179/6

tegdi *angar* habar ME-192/5

tegdi *angar* yavuk tüştiler ME-206/7

angar hiç ohşamaz HŞ-24

angar hanlar ma bilse hükm itmez HŞ-2301

angar tigrür kamug yandın belanı HŞ-2732

angar bolsun helal dostlukung HŞ-3539

angar heç suvsalık kelmegey NF-46/13

Birinci Çokluk Şahıs Zamiri : biz-ke / biz-ge

peygambar as. *biz-ke* NF-19/1

cemalıngıznı *biz-ke* körgüzdi NF-40/4

biz-ke şerh kılsa HŞ-639 zehir *biz-ke* birip HŞ-786

biz-ke devlet yarı kıldı HŞ-2029

peyveste bolur *biz-ge* tüşti ME-35/4

kölge kıldı *biz-ge* kök ME-39/3

revan boldı yana *biz-ke* ayakı HŞ-628

uşol kün *biz-ke* hem kilgü mü tiyü HŞ-2832

Şu örneklerde *bize* şekli de kullanılmıştır.

bize kullukdın özge tegmez fuzulluk HŞ-91

bize kim yıglayısar HŞ-4584

Şu örneklerde ***bizlerke*** şeklindedir.

nidin *bizlerke* körnür tüşde ay tig HŞ-4306

ni aymaz körgenin *bizler-ke* kizler HŞ-4300

İkinci Çokluk Şahıs Zamiri : sizke / sizge

men *siz-ke* ne kılgayın NF-38/1

ayıtgay *siz-ke* HŞ-957 konuk men tidi *siz-ke* HŞ-960

Üçüncü Çokluk Şahıs Zamiri : anlarka / alarka / anlarga

tilep yarı *alar-ka* HŞ-622

alar-ka sözleşü avnu tursun HŞ-2113

uşol hem ohşatıp *anlar-ka* özin HŞ-964

uşol yandın *anlar-ga* açıgım bar HŞ-2055

peygambar as *anlar-ga* hayr u berekat NF-18/21

peygambar as *anlar-ka* hacamat kılıng NF-25/12

yusuf peygambar *anlar-ka* aydı NF-38/14

olcalatdı *anlar-ga* ME-5/8

yakın keldi *anlar-ga* ay ME-39/3

suv içürdi *anlar-ga* ME-59/4

sürdi *anlar-ga* ME-60/2

e. Bulunma Hali :

***Birinci Tekli Şahıs Zamiri : minde** (Kök ünlüsü değişmektedir.)*

yok hiç *minde* takat HŞ-356

minde işing bar HŞ-3501

minde közgü bar HŞ-3479

minde kadgu HŞ-2900

***İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sinde** (Kök ünlüsü değişmektedir.)*

sinde tendürüstluk HŞ-1934

saknur irdim *sinde* insaf HŞ-215

sinde kılıç bar HŞ-3479

***Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : anda** (Kök tamamen değişmektedir.)*

anda kargadı NF-10/1 *anda* yok til HŞ-50

körüp *anda* biligligning nişanın HŞ-637

bar *anda* kuvvet HŞ-2347

nişan kıldı *anda* ME-71/7

bu rengi *anda* eletür men NF-215/10

tenaum *anda* kılgay sen NF-224/10

İkinci Çokluk Şahıs Zamiri : sizde / sizlerde

nidin turur şahım *siz-de* yok insaf HŞ-3851

sizler-de kayu biringiz yaman iş körer bolsangız NF-209/36

Üçüncü ÇoklukŞahıs Zamiri : olarda / anlarda

olarda tigme biri kıldı feryad HŞ-4353

eger *anlarda* hod bar irdise tac HŞ-182

f. Ayrılma Hali :

***Birinci Teklik Şahıs Zamiri : mindin / mendin** (Kök ünlüsü değişmektedir)*

azab *mendin* keter NF-14/6

sini *mendin* adırmasun HŞ-1324

yana *mindin* yaradı HŞ-912

çiçek *mindin* kiter HŞ-1696

it edgü bolsu *mindin* HŞ-2206

özi *mindin* agır HŞ-1404

***İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sindin / sendin** (Kök ünlüsü değişmektedir.)*

men *sendin* bezar men NF-11/5

adırmasun idi *bizlerni* sindin HŞ-202

manga *sindin* irmez HŞ-3355

cihanda *sindin* özge yok tilerim HŞ-1698

anıng *sizdin* artuk kadgusı bar H3709

uluşum *sindin* irdi tik kelam ok HŞ-3988

***Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri :andın** (Kök tamamen değişmektedir)*

andın song cebreil adakını NF-8/1

andın song peygamber as. kirdi NF-17/3

bermek koldı *andın* hoşnudluk ME-4/8

artgaru tartındı *andın* ME-13/4

yıglındı andın dıyıldı *andın* ME-15/2

andın taptı maksud HŞ-23

kim uş *andın* kuvanur HŞ-174

ni kim *andın* işittise ayıttı HŞ-644

uş *andın* açıglar kördi tiyü HŞ-2822

Şu örneklerde *-dan* şeklindedir.
mehin banu körüp bu lutf *andan* HŞ-1016
tapugçı hem edepsiz bolur *andan* HŞ-1709
korkmaz *andan* HŞ-1902

Birinci Çokluk Şahıs Zamiri :bizdin / bizlerdin
bizdin takı ol mu'mınlarnıng NF-28/41
mehr *bizdin* kiterding HŞ-785
tavar *bizdin* yırak HŞ-2382
meger ahu kiçti *bizdin* HŞ-3864
bizlerdin ellig mü NF-210/38

İkinci Çokluk Şahıs Zamiri : sizlerdin
sizlerdin ellig kimerse NF-210/36
sizlerdin ellig kimersening NF-210/39
sizlerdin oza keçgen ümmetlerning NF-217/7

Üçüncü Çokluk Şahıs Zamiri: olardın / alardın
olardın sen birisen HŞ-4620
veli razın *alardın* saklap örtti HŞ-57
alardın adrılıp tultı uzak yol HŞ-1147
alardın topga men HŞ-400
takı *anlardın* manga habar keltürgey NF-23/19
alardın başkaHŞ-1170
ayıttılar istemez biz şükr *alardın* HŞ-2915
tutmaklıkka *anlardın* oyalur HŞ-571
anlardın öng tipredi şavur HŞ-583

g. Eşitlik Hali :
Birinci Teklik Şahıs Zamiri : mençe
bilürsen bolmagaylar *mençe* şirin HŞ-3329
Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : ança
iş bitürmeklik vekillik *ança* urdı ME-96/4
tünle *ança* taat kıldı NF-218/6
saksık birle *ança* kaşıdı NF-229/33

h. Bulunmazlık Hali :
Örneklerimiz şunlardır :
Birinci Teklik Şahıs Zamiri : mensiz
ni-teg *mensiz* sarar tip ol buti için
İkinci Teklik Şahıs Zamiri : sensiz
yiti iklim içre *sensiz* bolmasun nur HŞ-3459
kim uş *sensiz* süçüg ömrüm irür zehr HŞ-3897
Şu örneklerde ***vasıta hali*** ile kullanılmaktadır.
sensizin sınmaz bu canımHŞ-1324
cihan boldı özümke *sensizin* tar HŞ-2586
İlgi Hali 'nden sonra kullanılışı:
sining-siz king cihan üstümek zindan HŞ-14q2
sining-siz bir zaman yok hiç kararım HŞ-1698
Üçüncü Teklik Şahıs Zamiri : ansız
köngül *ansız* tilemez devlet ü tac HŞ-1847
kim *ansız* boldı könglüm imdi yarım HŞ-1867
ni sabr aram iter *ansız* bu canı HŞ-2980
Şu örnekt vasıta hali ile kullanılmıştır.
ansızın tınçlık haram ol HŞ-2534

2. İşaret Zamirleri:

1. bu

a. Yalın Hali : bu
bu kilgey tiyü HŞ-2320
bu aydı kim HŞ-2710
ölgenining sözi *bu* turur HŞ-XLVI
bu sıkınıp kaytmakı ME-13/4
b. İlgi Hali : munung
takı *munung* derecesi NF-41/2
munung halin HŞ-618
munung işin HŞ-2858
munung tedbiri ni irmiş HŞ-3025
munung birle HŞ-4702
munung tig aydı HŞ-1279

c. Yükleme Hali : munı

tangrı teala *munı* çökerdi NF-30/7

munı bildi HŞ-30

munı körmese HŞ-576

munı terk it HŞ-894

munı taş birle HŞ-2544

mun-tig şad tutsun HŞ-199

tüzüp *mun-tig* bizedim HŞ-259

anıng ol genc *mun-tig* hoş açılmış HŞ-872

mun-tig sözlediler HŞ-1592

salıp yalguz başın *mun-tig* belaka HŞ-808

söz ayguçı ir *mundag* aydı HŞ-524

sözin *mundag* işitti HŞ-1350

kişi aygay mu hiç *mundag* söz HŞ-2718

bitikçi *mundag* öz sözler bitiyü HŞ-2811

ç. Yönelme Hali : munga / mungar

ışanç yok hem *munga* HŞ-1065

talakın bir *munga* HŞ-2752

ni kılayın *munga* men HŞ-4405

munga muti bolalıng NF-33/11

mungar ohşar tidi HŞ-4342

d. Bulunma Hali : munda

bir adımı *munda* basar NF-39/3

men *munda* bolayım HŞ-1133

munda bar bir yahşi üstad HŞ-2344

asanlık birle *munda* süt kitürgey HŞ-2348

uş kim *munda* kilding HŞ-3516

e. Ayrılma Hali : mundın

yana kiç *mundın* HŞ-28

mundın sen sakıngıl HŞ-1921

mundın üstün uştmahka NF-42/2

f. Eşitlik Hali : munça

bu *munça* ilm ü hikmetler yaragan HŞ-19

takı *munça* halayık NF-36/20

bu *munça* kadgular yip HŞ-106

nidin *munça* halayık zahmını yir HŞ-266

ivke *munça* türlüg hur toldı HŞ-1603

mini *munça* kınarsen HŞ-1687

konukluk *munça* bolur HŞ-1749

Şu örnekte eşitlik ekinden sonra ilgi hali kullanılmıştır:

bu *munçanıng* bakma sen taşınga HŞ-57

2. bular / bunlar / munlar

a. Yalın Hali :

bular kol kavşurup turmış HŞ-2017

manga ötgey *bular* HŞ-3466

bular birle kıl HŞ-169

munlar takı kese tururlar NF-9/22

munlar meni bilmedin NF-10/3

genc öze *munlar* tılsım ol HŞ-62

b. İlgi Hali : bularnıng / munlarnıng

ni ol kizmekde maksudı *bularnıng* HŞ-51

bularnıng halin anglap HŞ-1318

bularnıng hoş nevasın tınglayu şah HŞ-3831

munlarnıng zararı takı zahmatı NF-210/4

takvanı *munlarnıng* azıkı kılgıl NF-219/20

Şu örneklerde eksiz ilgi hali mevcuttur.

bular aybdın yapar körki biligsiz HŞ-3699

bular tig hem çiçekler açlıp HŞ-1420

c. Yükleme Hali :bularnı / munlarnı

ilahi severmen *bularnı* HŞ-163

bularnı mun-tig asrar HŞ-473

bularnı sat HŞ-2412

bularnı bilmesün HŞ-2658

sen *munlarnı* köndürgil NF-9/42

kamug *munlarnı* tanglar HŞ-1305

d. Yönelme Hali : bularga / bularka / munlarga

kerek kim *bunlarga* NF-20/13

bularka aydı şirin kıssasındın HŞ-4102

bularga selam kılgıl NF-39/32

peygambar as. *munlarga* terbiyet kılır NF-48/11

3. SORU ZAMİRLERİ

1. kim

a. Yalın Hali : kim

kim yidi balıng HŞ-786

özge *kim* bar HŞ-1629

kim ol bilgen bu dünya razın HŞ-2745

ol *kim* erse *kim* kut betilür ME-53/8

kim olturgay anıng tig HŞ-4104

kim erse unamadın ME-115/1

veheb atlıg *kim* erse NF-206/4

bu *kim* erse aydı NF-207/12

b. İlgi Hali : kimüng / kimnüng

kimüng şeminde körseng HŞ-33

kimüng könglinde bar irse HŞ-565

kimüng aklı bar irse HŞ-4446

kimnüng hakkını yandurursiz NF-207/14

bu hamr *kimnüng* turur NF-212/32

c. Yükleme Hali : kimni

takı *kimni* kim yigrenlselerNF-213/31

takı *kimni* sever bolsalar NF-213/31

d. Yönelme Hali : kimke

tüşüm *kimke* bolur HŞ-398

köngül *kimke* birip bizdin köterding HŞ-785

kimke ötnüp kılayın imdi HŞ-1829

kimke bolsa yol bilürsen HŞ-3040

e. Bulunma Hali : kimde

yaman edgü belürgey *kimde* ni bar HŞ-1968

kayu *kimde* kümüşnüng HŞ-4071

anıng tig çeng ururga *kimde* zehre HŞ-3814

f. Ayrılma Hali : kimdin

kimdin kolayın HŞ-1822

kimdin kolgu bilen HŞ-1889

işim *kimdin* bileyin HŞ-180

kimdin kolayın HŞ-3227

Bir örnek ***kimden*** şeklindedir:

eger uçmakka *kimden* soksa korkar HŞ-4603

2. kayusı /kayumız

kim ol husrev kayu *kayusı* şirin HŞ-1304

kayumız yahşi oynar bir bakalıng HŞ-1371

3. ne / ni / niler

fulan katında *ne* bar ME-175/7

ni izderler HŞ-52

başımga hak *ni* kiltürse köreyin HŞ-896

ol hindu *ni* aytur HŞ-925

ni kirür avka HŞ-1378

4. Belirsizlik Zamirleri:

1. adınlar "başkaları, herkes"

adınlar barça kol kavşurdı turdıHŞ-1013

men ıglarmen *adınlar* barça külse HŞ-2619

kılıp tenni *adınlar* birle meşgul HŞ-3374

Bir örnek *ayrılma hali* ile kullanılmıştır.

adınlardın bu raznı kizlediler HŞ-1592

2. barı :"hepsi, bütünü"

hem ol *barı* anıng tig bar bolgay HŞ-38

eger ajunda zahid *barını* hak HŞ-4602

barınıng şekker ü la'l irni HŞ-2968

3. barça "hepsi, hepsini, tamamı"

nişan sordum ol aydın *barça* bildi HŞ-1132

körer kim ivdeçiler *barça* yatmış HŞ-3741

ni edgü ni aman *barçanı* bildi HŞ-304

melik canı üçün *barçanı* birdi HŞ-4525

kılıç birle *barçasını* ursalar NF-15/6

tüpü *barçası* öptiler ayagın HŞ-1233
telim iş kiçti aytay *barçasını* HŞ-1081
irür ol *barçalarka* kılguçı ud HŞ-40
bahasız *barçalarka* birgüçi kut HŞ-2841

4. ba'zısı < ba'z-ı-sı "bazısı, kimisi"
ba'zıları < ba'-z-ı-ları "bazıları, kimileri"
takı *ba'zıları* kemi asrasında NF-220/12
ariflardın *ba'zısı* ayturNF-220/31
takı *ba'zıları* kemi üzesinde NF-210/11
bakarlar *ba'zılarnı* ururlar NF-208/28
takı *ba'zılarnıng* eliglerini NF-208/28
kizip *ba'zısın* hem kördi közüm HŞ-659

5. biri < bir-i "biri"

a. Yalın Hali :
biri biri birle alıştı ME-122/8
biri biringe dayayu koydı ME-70/8
uluglarda *biri* takı bir NF-207/9
biri özini bir keçe sakladı NF-220/3
biringe yolda bir hatun satgaştı NF-226/16
biri bülbül mengiz ol yirle sayrar HŞ-562
biri sarıg biri ol zengi HŞ-519
biri şebdizke mündi *biri* gülgun HŞ-1434
kayu biri sözin iştürse tisün HŞ-3238
at özre tigme *biri* bir kör arslan HŞ-1470
körüp *biri birini* ol ilgi yar HŞ-1289
biri birle hoş bolsa irdi HŞ-81

b. İlgi Hali :
birining kanatın öndürürsen HŞ-105
birining taht u tacı HŞ-1286
birining bahası HŞ-2409
birining elginde etmekbar NF-209/4
takı *birining* elginde hem etmek bar NF-209/5
birining uçtmah içinde üç yüz ming küngüresi bolgay NF-213/34

c. Yükleme Hali :
körersen *birini* kim hoş şad tirlür
körüp *biri birini* ol iki yar HŞ-1289
niler aydı *birini* bilmem uş hiç HŞ-2390
takı *biri birini* yamanlık NF-211/29
biri birini edgülükke buyrurlar NF-211/28

ç. Yönelme Hali :
biri biringe dayayu kaydı ME-70/8
biri biringe yakın kıldı ME-126/7
biri biringe tegdi ME-138/4
ekegü *biri biringe* mukabil turdılar NF-207/16
biringe takı aydı kim NF-221/1
biringe yolda bir hatun satgaştı NF-226/6
biri biringe kıldılar nuş HŞ-1600
turup *biri birinke* utru HŞ-1764
urup kirpüklerin *biri biringe* HŞ-3720
kılu *bir biringe* tangka tigi nûş HŞ-4055

d. Bulunma Hali:
hatası yok bu sözlerning *birinde* HŞ-2326
birinde ay itip bâde kılu nûş HŞ-3772
biş-altı kâfir körse *birinde* HŞ-4709
Şu örnekler iyelik eklidir:
alarning *birisi* `âlimrak bolsa HŞ-4708
körüp bir *biringizni* bolgasız şâd HŞ-2162
açıp tigme *birisi* teng-i şekkerHŞ-1527
sizlerde kayu *biringiz* yaman iş körer NF-209/36
emdi tigme *biringiz* otlar alıp NF-228/29
bolgaysız takı biri *biringizni* yigrengeysiz NF-224/37

e. Ayrılma Hali:
biri birinden akıtdı ME-103/4
geh aldılar çiçek *biri birinden* HŞ-1426

6. *kamug* "bütün, hep, bütünü, hepsi"

a. Yalın Hal::
takı bu sa`at *kamug* tün içinde NF-217/1

b. Yükleme Hali:

ilahi canım *kamugın* sever HŞ-168

yıgdı ya *kamugın* aldı ME-226/4

kamugnı ürdi ME-213/3

c. Yönelme Hali::

tişidin *kamugınga* sufra koyar NF-228/9

kamugka hidmetini farz kıldı HŞ-84

kamugka râzın birür ol HŞ-2100

ç. Ayrılma Hali:

kamugdın resulka sevüglük HŞ-159

kamugdın ödrüp ol hıdmet cihânın HŞ-315

kamugdın sordı HŞ-3056

kamugdın bilseng eksük özüngni HŞ-4664

Şu örnekler ***iyelik*** eki ile kullanılmıştır:

kamugı karşı turdı HŞ-1005

kamugı tânelerning irdi şâhı HŞ-2409

kamugı kirtü HŞ-3599

kamuglar / kamugları : "hepsi"

kamuglar aydı HŞ-3057

kamuglar kitti HŞ-3662

yokalgular *kamugları* yokalgay HŞ-38

kamugları içip aydıngdın afyon HŞ-3742

7. kimi : "bazı, bazısı, bazıları"

kimini kul *kimin* azad kıldı HŞ-170

soyurkadı *kimin* toplap haracı HŞ-1814

8. kimse < kim ise kimerse < kim erse "kimse"

kimseler

veli yok yimişindin *kimse* yimişHŞ-4172

anı bir tengridin öng *kimse* bilmez HŞ-4296

kimse hürmet kılmaz HŞ-4707

ol *kimerse* kim kut berilür ME-53/8

kim erse uramadın ME-115/1

hiç *kim erse* kutsuz yora tutundı ME-189/3

ol *kimersege* erksindürmegen ME-170/4

veheb atlıg *kimerse* bar erdi NF-206/4

sizlerden ellig *kimersening* NF-210/37

heç *kimerseke* kirmekke NF-209/16

heç *kimersedin* ne erse NF-215/6

bir *kimerse* adakı bugaklug NF-208/32

ol *kimerselerke* kim NF-225/8

9. kişi "kişi, şahıs;kişiler"

kişi kirmesü bagçılar bagınga HŞ-319

uş ança kim *kişi* bilmedi anın HŞ-1383

kişi kim on ya birçe tartsa asan HŞ-300

kişi kim dünyege aldandı kaldı HŞ-2037

kişi kim bolmasa itçee vefası HŞ-2208

sevündürdi anı öngin *kişi* kördi ME-12/5

anga özge *kişini* yetürdi ME-26/2

kişidin hali boldı ME-42/1

tüngürlük kıldı *kişiler* ME-14/2

kişilerning yöresi ME-3/5

körgüzdi *kişilerge* ME-124/7

bir yanga boldı *kişilerdin* ME-131/2

yatakı *kişiler* mü NF-231/36

mahalledeki *kişike* berdi NF-216/18

boynı zencirlig *kişi* keldi NF-208/36

5. Dönüşlülük Zamirleri :

1. kendü :"kendi, kendisi"

a. Yalın Hali:

küvendi *kendü* özi birle ME-5/1

kendü agır sökel boldı ME-22/8

kendü kısga boldı ME-41/7

kerek bolsam anga men *kendü* kilsün HŞ-2259

çiçek körmişçe bülbül *kendü* saysar HŞ-2487

velikin *kendü* saksap anglagıl bir HŞ-339

2. öz "öz, kendi"

a. Yalın Hal :

eger endaze alsa *öz* közidin HŞ-444

öz ilgi birle ol suretni aldı HŞ-610

melik aydı sen *öz* aybıngnı hem bil HŞ-3038

öz sözin boza söz sözledi ME-50/1

öz mülkinge kaytardı ME-115/2

kayu köngül kim *öz* nefsi birle NF-208/19

ol halvasız oglan *öz* etmekinge NF-209/10

tep *öz* nefsi birlemundag sözleşür NF-219/7

b. Yükleme Hali :

özni meşhur HŞ-3446

özni bu yük birle salman HŞ-3493

saklap *özni* közdin HŞ-1481

özni ni reva ol HŞ-4388

kendü *özin* tang kördi ME-5/1

kendü *özini* kendü bozar ME-50/2

saklanu bilgey ve eger *özini* NF-208/4

özining yaranlarıdın NF-220/3

özüngni katıg emgetmegil NF-218/15

ol vaktın *özingni* saklagil NF-210/32

c. Yönelme Hali :

iş *özine* bagladı ME-179/5

kendü *özinge* tartdı ME-127/6

ündedi anı *özinge* saklamak ME-223/3

yüngül tutgul *özünge* ME-101/5

uykusını *özinge* haram kılıp NF-217/12

özinge biri erse keldi NF-225/29

C. EDATLAR

Arapça bir kelime olan edat *âlet* ve *vasıta* demektir. Onun gramerdeki mâna ve yerini tesbit ederken de bu aslî mânasını göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim, bir gramer unsuru olarak da *edatlar* tek başlarına mânaları olmayıp, ancak cümledeki diğer kelime ve kelime gurupları arasında çeşitli münasebetler kurmağa yarayan *âlet sözler* 'dir, *vasıtalar* 'dır. Daha müşahhas bir ifade ile anlatmak gerekirse, denilebilir ki edatlar dilin mantıkî kuruluşunu teşkil eden cümle yapısının *harcı* 'dır. Bu bakımdan vazife itibarı ile isim çekim eklerine benzerler.

Dilin bütünü içinde mücerret bir unsur olarak ele alındığı takdirde ise, edatlar çekime gelmeyen *donmuş* ve *kalıplaşmış* sözlerdir. Böylece mahiyet itibarı ile de isim çekim eklerine yaklaşırlar. Bu bakımdan denilebilir ki Türkçe'de edatlar isim çekim eklerinin gördüğü vazifelerin de bir kısmını yüklenmiş, fakat onlardan daha zengin nüanslı zarurî sözlerdir. Halbuki Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi büyük dillerde edatlar aynı zamanda isim çekim eki durumundadır. Bu dillerde ayrıca isim çekim ekleri yoktur. Türkçe'de ise hem diğer dillerin isim çekim edatlarına mukabil hal ekleri, hem de onlara ilaveten edatlar vardır. İşte bu hususiyetleri ile dilimizdeki edatlar isimler ve fiiller yanında fakat onlardan farklı mahiyette üçüncü bir kelime grubunu teşkil ederler.[5]

Edatları gerek dilin bütünü içinde, gerekse gramer unsuru olarak cümle içinde isim ve fiillerden ayıran iki mühim hususiyet vardır: *1. Tek başlarına mâna taşımamaları;* 2. *Çekime girmemeleri*. Onun içindir ki, asılları ne olursa olsun, bu hususi farkları göstermeyen kelimeler, o durumları ile artık edat değildir. Bu vesile ile, bazı Avrupalı Türkologların isme muzaf olmuş ve çekim eki almış birçok kelimeleri (içinde, dışında, karşısında, yanında v. b.) kendi dillerine kıyasla edat saymalarını doğru bulmadığımızı belirtmek isteriz.[6] Zira Türkçe'de *benim yanımda* ile *benim elimde okulun karşısında* ile *okulun damında* terkipleri arasında hem şekil ve hem de mahiyet bakımından hiç bir fark yoktur.

Edatlarla diğer kelimeler arasında bilhassa kullanılış sırasında ortaya çıkan bu farklar bir tarafa bırakıldığı takdirde, Türkçe'deki her edatı ilk ve aslî şekil bakımından ya bir isme ya da bir fiil köküne bağlamak mümkündür. Gerçi bugünkü bilgimizle ek ve kökünü ayıramadığımız bazı edatlar da vardır. Ancak onların yapısını da Türk dilinin kanunlarına dayanmak ve bilinenlerle mukayese etmek suretiyle, aşağı yukarı tespit etmek mümkündür. Esasen sadece bir kısım edatların değil, Türkçede mevcut daha bir çok ek ve kelimenin yapısı da henüz tam aydınlanamamıştır.

---

[5] bkz. Grönbech, Der Türkische Sprachbau, Kopenhagen 1936 (s. 33); Doç.Dr. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1963.

[6] C. Brockelmann,Osttürkische Grammatik, Leiden-1954; A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig-1952; J. Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), İstanbul-1941 (tercüme eden Ali Ulvi Elöve); J. Eckmann, Chagatay Manual, Indiana-1966.

Eski Türkçe devresinden beri dilimizde mevcut olan edatlar yapı, menşe ve mahiyet bakımından beş gruba ayrılırlar:

1. Fiilden türeyenler:

Bunlar, fiil köklerinden umumiyetle zarf-fiil ekleri ile (göre, oza, tapa, öte. . . gibi), bazan da çekim ekleri ile (isterse, bakalım, gitti, varsın. . . gibi) teşkil edilmiş edatlardır. Gerek Eski Türkçe'de gerekse, bugünkü Türk dillerinde mevcut olan pek çok edatın bu şekilde türemiş olduğunu tespit etmek güç değildir. Umumiyetle çekim ve bağlama edatları fiilden türemişlerdir.

2. İsimden türeyenler:

Bunlar isim köklerinden umumiyetle vasıta hali eki (uçun, önin, gibin, birle. . . gibi), iyelik eki (kibi, sonı, öni), cihet eki (içre, sonra, taşra. . .) ve bazan da diğer hal ekleriyle teşkil olunmuşlardır. Kuvvetlendirme, soru ve çekim edatları daha çok bu şekilde türemiştir. Bilhassa mekân, zaman ve cihet bildiren kelimeler isim menşeli edatların çoğunluğunu teşkil ederler.

3. Yapısı ve menşei bilinmeyenler:

Bunlar Eski Türkçe'den beri görülen fakat menşe ve yapıları kesin olarak bilinemeyen edatlardır. Bir kısmını hem isme hem de fiile bağlamak aynı derecede mümkündür. Bazılarının yapısı tesbit edilse bile kullanılış şekli ile kök mânası arasında bir ilgi kurmak güçtür (ara, arı, adın, ok / ök, ma / me, erki v. b. gibi).

4. Taklidî söz mahiyetinde olanlar:

Bunlar umumiyetle insan ve tabiat seslerini taklit suretiyle, yahut his ve hadiseleri yorumlayıp ses şeklinde ifade eden sözlerdir. Tam bir edat hususiyeti gösterirler. Seslenme, ünleme, cevap ve hayret edatları umumiyetle böyle türemiştir (ah, ay, ey, oh, vah, haydi, ha, ya v. b. gibi).

5. Yabancı asıllı olanlar:

Bunların ancak İslâmî Türk edebiyatı devresinden itibaren dilimize girenlerini tespit edebiliyoruz. Onlar da Arapça ve Farsça'dan alınan sözlerdir. En çok bağlama edatları arasında görülen bu yabancı asıllı sözler, bilhassa tercüme hareketi başladıktan sonra dilimize girmiştir. Bunlar Türkçe'ye sadece bir kelime olarak değil, bir gramer şekli olarak girdikleri için, gerek ses, gerekse mâna bakımından pek az değişikliğe uğramışlardır. Ayrıca kendi dillerinin sentaksını da beraber getirdikleri için, Türkçe'nin cümle yapısına tesir etmiş, ifade tarzını bozmuşlardır (ger, eger, hod, meger, mâdem ki, lâkin, fakat, şâyed, gûyâ, hattâ v. b. gibi).

Edatların yapı ve türeyiş şekillerinin araştırılması yanında, meydana geliş sebeplerinin tesbiti de mühim bir meseledir.

Yukarıda edatların türeme şekilleri ve menşelerine dair verilen kısa izahattan anlaşılacağı gibi Türkçe'de aslî olarak isimler ve fiiller olmak üzere sadece iki farklı kelime grubu vardır. Nitekim dilimizde bütün sözleri bu iki gruptan birine bağlamak aşağı yukarı mümkündür. İşte edatlar da bir ismin veya fiil şeklinin uzun müddet aynı vazifede kullanılması neticesinde *kalıplaşmış* yahut mânaca *aşınmış* sözlerdir. Böyle bir *kalıplaşma* ve *aşınma* hadisesinin meydana geliş sebebi ise, dilin mahiyeti ve bünyesi ile alâkalı mühim bir hususiyettir. Çünkü dil hayatiyeti olan sürekli bir varlıktır. Bu da onun devamlı surette gelişmesini, zenginleşmesini, mâna ve ifade gücünü artırmasını gerektirir. Bünyesini bozmadan, yapısını aşmadan değişik ifade imkânlarına kavuşmasını ihtiyaç haline getirir. İşte bu zaruretledir ki dilin ustaları dil hazinesindeki kelimelere zamanla değişik mânalar ve vazifeler yüklerler. Önceleri tek tek şahıslar tarafından yüklenen ve dar bir sahada kalan bu yeni mânalar; gittikçe yerleşir, genişler ve yaygınlaşır. Geçici olmaktan çıkar, sürekli-leşir. Hususi olmaktan çıkar, umumileşir. Neticede dilin bünyesi içinde yeni gramer vazifeleri yüklenmiş kelime gurupları teşekkül etmiş olur. Ancak, böyle bir gelişme dilin geniş ölçüde işlenmiş olmasına bağlıdır. Bu sebepledir ki bir dilde isim ve fiil gibi temel unsurlardan başka yardımcı unsurların çeşitliliği o dil için zenginlik alâmetidir. Çünkü dillerin asıl zenginliği kelime sayısının fazlalığından ziyade, ifade imkânlarının genişliği ile ölçülür. Edatlar da dile ifade gücü ve nüans kazandıran sözler olduğuna göre, işlenmiş dillerin çeşitli vazifelerle yüklü sayısız edata sahip olmaları tabiidir. İşte Türkçe böyle bir dildir. Hiç bir dünya dilinde bulunmayan çeşitli vazifede edatlara sahip olan Türkçe, bu zenginliğe asırlarca süren bir işlenişten sonra ulaşmıştır. Zira çok geniş bir coğrafî sahada yayılan ve kurduğu her imparatorluğun hâkim milleti olan Türkler, siyasî gelişmeleri ile birlikte dillerinin imkânlarını da genişletmişlerdir. Bu genişletme, hem başka dillerden kelime almak, hem de temas ettikleri yeni kültürün ihtiyaçlarına göre Türkçe'yi işlemek suretiyle yapılmıştır. Bilhassa her kültür çevresinde yetişmiş kalem erbabı, Türkçe cümle yapısına bir *taş* ilave etmiş, bir edat kazandırmıştır. Çünkü dilimizdeki edatların büyük bir kısmı, isim veya fiil gurubundaki kelimelerin oradan alınıp geçici olarak edat durumunda kullanılması neticesinde meydana gelmiştir. Bu da daha çak yazar ve sanatkârlar tarafından yapılmıştır. Nitekim, yazı dilinde konuşma diline nisbetle daha çok ve çeşitli edatın bulunması bu fikri destekler. Türkçe'ye hakim büyük sanatçıların eserlerinde, ikinci sınıf yazarlara nispetle edatların çeşitliliği bu fikri kuvvetlendirir. Ve nihayet Eski Türkçe'den bu güne doğru edatların çeşidinin gittikçe artmış olması bunu ispat eder.

Türkçe'deki edatların bir kısmı çekim eki almak suretiyle isimleşebilir. Böylece cümle içinde veya dışında bir isim vazifesi görür. Bunlar ya henüz tam *edatlaşmamış* yahut da çok eskiden beri edat olarak kullanıldıkları için, tersine bir inkişafla tekrar *isimleşmiş* sözlerdir. Çekim edatlarının bazısı bu hususiyeti gösterir. (başka, doğru, gibi, göre, geri, kadar, yana vb.) Diğer bir kısım edatlar ise, hiç bir surette çekime girmez. bunlar da tamamiyle donmuş asıl edatlardır. Kuvvetlendirme (ok/ök, da/de, dahi, bile, ma/me, yime, hod), soru (nasıl, hani, acaba), gösterme(şu, işte), seslenme (ey, haydi), cevap(evet, peki, hayhay), bağlama (eger , gerçi, veli, şayed, nitekim, zaten vb.) edatları bu hususiyeti taşırlar. Bunlardan başka, bir kısım kelimeler de cümle içinde ancak belli durumlarda edat vazifesi görürler.

Uslanmadı gitti gör o divane desünler,

Varsın gönül aşkınla harab olsun efendim

vb. gibi.

Edatlar mâna ve vazifelerine göre de on guruba ayrılırlar:

1. Çekim edatları , 2. Bağlama edatları, 3. Kuvvetlendirme edatları, 4. Karşılaştırma - Denkleştirme edatları, 5. Soru edatları, 6. Çağırma-Hitap edatları, 7. Cevap edatları, 8. Ünleme edatları(Ünlemler), 9. Gösterme edatları, 10. Tekerrür edatları [7]

1. ÇEKİM EDATLARI[2]

İsimlerden sonra gelerek, bağlı olduğu isimle cümlenin diğer unsurları arasında zaman, mekân, cihet, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran kelimelere *çekim edatı* diyoruz. Bunlar mutlaka bir isimden sonra gelmeleri ve ancak o isim sayesinde mâna kazanmaları sebebiyle isim hal eklerine çok benzerler. Nitekim bir çok gramerciler (msl. J. Deny, *TDG*;A. Rasim, *Tecrübeli Sarf*, Tahir Kenan, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* ; Abdurrahman Fevzi, *Mikyasü'l-Lisan Kıstasü'l-Beyan*) isim eklerini de edatlar arasında saymışlardır.

Halbuki çekim edatları isim hal eklerinden şu farkla ayrılırlar:

a. Edatlar müstakil kelimelerdir. Ses ve şekil bakımından bünyelerini muhafaza edip, ait oldukları isimle benzeşmezler.

b. Ait oldukları isimden mutlaka ayrı yazılırlar("üçün" ve "ile" gibi zamanla ekleşme temayülü gösterenler müstesna)

c. Edatlar mâna bakımından isme daha geniş ve zengin hüviyet kazandırırlar. İsimlerle zarf ve sıfat grupları teşkil ederler.

ç. Edatlar isme muzaf oldukları, yahut her hangi bir hal eki aldıkları zaman edatlık hüviyetlerini kaybederler. Bu sebeple Osmanlı müelliflerinin Arapça'ya, Avrupalı Türkologlar'ın da batı dillerine kıyasla vardıkları bu netice, Türkçe'nin bünyesine uygun değildir.

Türkçe'nin bünyesine uygun olmayan diğer bir husus da çekim edatlarının yanlış isimlendirilmesidir. Bilindiği gibi, Avrupalı Türkologlar kendi dillerinin hususiyetine kıyasla Türkçe'deki çekim edatlarına *postposition* "sona gelen edat" adını vermektedirler. Bu, *preposition'* un "öne gelen edat" zıddı kabul edilerek düşünülmüş bir terimdir. Bizim gramercilerimiz de genellikle bu ismi benimsemişlerdir. Halbuki Türkçe'de bir "öne gelen edat" veya ek olmadığına, bütün ek ve edatlar tabii olarak, sona geldiğine göre bunlar için "son çekim edatı" tabirini kullanmak da hatalıdır. Çünkü bu, ister istemez bir de "ön çe-

[7] bkz.Geniş bilgi için,Prof.Dr.Necmettin Hacıeminoğlu,TürkDilinde Edatlar,Ist-1992

kim edatı"nın mevcut olduğunu zannettirmektedir. Onun içindir ki, biz "son çekim edatı" tabirini yanlış buluyor ve sadece "çekim edatı" demekle yetiniyoruz.

Eski Türkçe'den günümüze kadar kullanıla gelen çekim edatları yapı ve menşe bakımından üç çeşittir.

I. Fiil menşeli olanlar

II. İsim menşeli olanlar

III. Yabancı asıllı olanlar

Not: Her edatın yapısı ve menşei kendi bahsinde zikredildiği için burada tekrarlamıyoruz.

Kullanılış bakımından da çekim edatları iki gruba ayrılırlar :

1. Yalnız edat olarak kullanılan donmuş kelimeler
2. Aslında isim veya zarf olmakla beraber, geçici olarak edat durumunda kullanılan kelimeler.

(Kendi bahislerinde zikredildiği için burada tekrarlanmamıştır.) Mâna bakımından ise çekim edatları şu gruplara ayrılırlar.

1. *Başkalık, farklılık ifade edenler*
2. *Benzerlik ve miktar bildirenler*
3. *Mekan ve zaman ifade edenler*
4. *Cihet bildirenler*
5. *Sebep ve gaye bildirenler*
6. *Tarz ve mukayese bildirenler*
7. *Beraberlik ve vasıta bildirenler*

Çekim edatları ait oldukları isimlerin umumiyetle hal eki almış şekliyle kullanılırlar. Her edat, isim ve zamirlerle birleşirken değişik hal ekleri ister. Bu husus iyet, bir yandan edatın menşei ile bir yandan da mâna ve fonksiyonu ile ilgilidir. Her edatın her hangi bir hal ekini gerektirdiği kendi bahsinde bildirilmiştir.

adın "-den başka"

a. Yalın hal ile :

niçük kim kizdi yalguz taglar *ara* HŞ-1084

halk *ara* kirip hükm kıla (Rb-136 r-15)

körüp yasemin benefşe *ara* ol şuh HŞ-4245

b. İsimlerin çıkma hali ile:

acizlikdin *adın* hiç çare bilmen HŞ-502

nedametdin *adın* yok munda hasıl HŞ-2752

ol ikidin *adın* kılsa HŞ-HŞ-3763

*c. **Zamirlerin ayrılma hali*** ile:

bu iş *sindin adınnıng* işi irmez HŞ-2548

bu kün *mundın adınga* ilgim irmez HŞ-2411[8]

ara "arasında"

a. İyelik ekili sözlerle :

kılurda ol asırnıng *halkı ara* HŞ-4587

bu iki *zülfüm ara* tigme bir saç HŞ-3491

b. Zamirlerle :

alıp kizlep *anlar ara* HŞ-2999

artuk "en fazla, "-den sonra"

a. Ayrılma hali ile:

bir avuç *suvdın artuk* (Rb-136 v-18)

kamugından artuk sevmek (Rb-142 v-6)

mundın artuk kim butga tapunsunlar (Rb-145 r-11)

aşa < aş-a "-den öte, -den fazla"

a. Ayrılma hali ile:

irdi hoşluk *haddin aşa* HŞ-4058

aşnu "-den önce"

a. Ayrılma hali ile :

Muhammed *togmazdın aşnu* örümçük bu evin tokumış bolgay NF-20/15

peygamber *togmazdın aşnu* vefat bolup turur erdi NF-3/13

sini *tipmezdin aşnu* sen anı tip HŞ-1802

kişi *ölmezdin aşnu* bu ömrdin HŞ-2296

ayru "-den başka"

a. Ayrılma hali ile:

sindin ayru (Ost. Gr. -175)

ma'rifetindin ayru (Ost. Gr. 175)

başka "başka"

[8] 2.adın edatı burada isim çekim eki aldığı halde edatlık vasfını kaybetmemiş.

a. Ayrılma hali ile:

ya'ni *sizlerdin başka* iş kılman (Rb-148 r-3)

alardın başka bolmaknı körüp hoş (HŞ-1170)

song asra *kılmışındın başka* kaldı HŞ-4665

mundın başka (Ost. Gr. -154)

beraber< ber-a-ber "-a eşit gibi"

b. Yönelme hali ile:

bu *yıgaçga* beraber boylug kişi tapsunız (Rb-132 r-15)

berü / beri / birü "-den beri, -den itibaren"

a. İsim ve zamirlerin ayrılma hali ile:

ol vefatı *bolgandın berü* körermen NF-12/11

munça *yıldın berü* hiç Muhammeddin hıyanet yaman fi'li kerekmez NF-15/12-

andın berü birer vaktlarda birer zahmet birür erdi NF-33/12

bile / birle "ile"

a. Yalın hal ile :

Vasıta hali vazifesinde ve "ile" mânasında.

biter köp iş buluşmaklık *bile* çın HŞ-624

yana oynadılar çevgan *bile* top HŞ-1396

gehı işret *bile* özin avıtur HŞ-1821

hem öz mührim *bile* ök olturur men HŞ-3046

kerim tangrı turur kim adem oglanlarınga hatnı kalem *birle* ögretti NF-232/1 olkafirni hoş söz *birle* açuk yüz *birle* hak yolınga ündeyü başladı NF-10/12

anı cümleke öz elgi *birle* içürdi NF21/17

sizing icazetingiz *birle* men takı bu san'ada anıng teg bir ev bina kılsam NF40/8

kündüz *birle* (Ost. Gr. 183)

küni *birle* örtdi (Ost. Gr. 183)

yok irse uş dua *birle* ulaşa HŞ-1727

"beraber" mânasında

kıl öz fazlıngnı asi kul *bile* yar HŞ-108

köglüm *bile* anda barayın HŞ-2200

niçe efsun *bile* söz söylemek bu HŞ-3463

sining yıdgıng *bile* hoş bu dımagım HŞ-3889

ang itikadı *birle* kata aysa NF-3/9

tokuz gazatta özi takı kafir *birle* uruştıNF-5/13

musaga yalavaçlık *birle* tevrat tamam birildi (Rb. 129r-13)

başım *birle* baray tip kulluk itti HŞ-1407

aşıklarnıng sözin ışk *birle* ungla HŞ-262

b. Zamirlerin ilgi hali ile: "ile, birlikte, beraber, den" mânâsında

minim *birle* niçe bu mühre oynar HŞ-2187

sining *birle* kuvanur tac u hem taht HŞ-3577

anıng *birle* kiçigli HŞ-1064

munung *birle* meşhur mısırda özüm HŞ-4702

birlen "beraber"

Az kullanılmıştır.

közi *birlen* (Ost. Gr. 183)

burun < buru-n <bur-u-n ?"-den önce, ilk"

a. İsim ve zamirlerin çıkma hali ile:

yitmesdin *burun* mevla taala yil ıddı (Rb. 133 v-9)

Davud kelmesdin *burun* kitgil (Rb-136v-21)

Süleymandın *burun* kıtar yok irdi (Rb. 138 r-9)

mundın *burun* özüngni hiç sınamışıng bar mu (Rb. 133 r-20)

seni yaratmadın *burun* bin yıl ilerü (Rb. 57 b-2)

içre "içeri, içeriye doğru"

a. Yalın hal ile:

tört taraf alem *içre* tokuş kılgaylar (Rb. 145v-14)

bu söz *içre* meded kıl kulga allah HŞ-12,

kim ol perde *içre* mutrıb çeng çaldı HŞ-394,

eger ot tig timürler *içre* bolsa HŞ-508,

il *içre* barça muhtaclarnı tirdi HŞ-4525,

bag *içre* hiç çiçek koymasa tökse HŞ-4492

b. İyelik ekili sözlerle:

uruldı köngli *içre* ışk mühri HŞ-2459,

ilig tutgıl bu işim *içre* HŞ-1564

kadar "kadar, gibi, denk, benzer"

Daha çok *soru edatı ve yalın sözlerle*:

taamung *ne kadar* turur NF-27/15,

şah aytur könglinde *bu kadar* tüni HŞ-1393,

ayıttı *ni kadar* sevdüng sen anı HŞ-2524

karşu "karşı"

a. Yönelme hali ile:

tagka *karşu* keldük erse ol tagdın avaz keldi NF-25/9

bir tayifeni düşmanka *karşu* kodgıl NF-29/9

paygambarka *karşu* çıktı NF-48/3

düşmanka *karşu* barsun NF-39/10

künke *karşu* barmakını tahammül kılu bilmez NF-3/15

beli koptum baray düşmanka *karşu* HŞ-1741

yana yaban tutup yüzinge *karşu* HŞ-2470

kebabı kılga men hem otka *karşu* HŞ-3842

özini belaga *karşu* tutku kirek (Rb. 139 r-12)

özi butga *karşu* olturmış (Rb. 143 r-14)

kibi "gibi, benzer"

Az kullanılmıştır.

atıp ya tig kaşın ok *kibi* sözlep HŞ-1654

köre<kör-e "nazaran, nisbetle, bakarak"

Az kullanılmıştır.

killümüngke *köre* kösül ayaknı HŞ-2044

mengiz / mengizlig "gibi, görünüş, güzellik"

mengiz < bengiz < beng-i-z ?

***a. Yalın hal ve iyelik ekili* sözlerle:**

yangakı gül *mengiz* HŞ-281,

sözi avsun *mengiz* tillerni baglar HŞ-430

sözüm arslan *mengiz* yürirde kükrep HŞ-156

karavaşlar *mengiz* kilsün tiyü ir HŞ-2198

bizep özi *mengiz* ol fitne *mengiz* HŞ-3007

irem bagı *mengiz* türlüg çiçekler HŞ-1586

abdu'l-muttalib *mengizlig* kafirlik bile olsa NF-1/10

ol yıldırım *mengizlig* ot çıkı NF-29/5

ebu talib *mengizlig* atası karındaşı turur sen NF-12/12,

çalık esrük *mengizlig* bir kür arslan HŞ-1458

ni tang bülbül *mengizlig* kılsa HŞ-261,

anang süti *mengizlig* ol arıkdın HŞ-2611

ohşaşıg < ohşaş-ı-g "gibi, benzer" *ohşa-<okşa-* fiilinden *-g* ile yapılmış isimdir. Verme hali kullanılmaktadır.

anga hiç *ohşaşıg* yok HŞ-17, 4609

oza < oz-a "önce, -den önce, -den beri"

a. İsim ve zamirlerin ayrılma hali ile:

peygamber aleyhi's-selamdın *oza* vefat boldı NF-4/4

peygamberdin kırk yıl *oza* erdi NF-40/4

peygamber kelmezdin *oza* rast tüşler körü başladı NF-6/4

bizdın *oza* munungda *oza* (Ost. Gr. -183)

öng "-den önce"

a. İsim ve zamirlerin çıkma hali ile:

şirindin *öng* tileki yok ajunda HŞ-714

umınçdın *öng* yok uş bu işke imkan HŞ-800

tilemez andın *öng* yigesi HŞ-2335

öngin <öng-i-n "-den başka, -den ayrı"

a. Ayrılma hali ile :

cümle hadice hatundın boldı *öngin* NF-5/12

öte <öt-e "-den ileri, -den öte"

Aslında mekân zarfı olan öte, öt-"geçmek" fiilinin zarf-fiil şeklidir.

Harezm sahasında az kullanılmıştır.

a. Ayrılma hali ile:

ensesindin *öte* çıktı (Rb. 133 v-1),

nazüklükdin *öte* körnür tamakı HŞ-4170

ötrü /ötürü <ötür-ü "-den sonra, -den dolayı, sebebiyle"

ötür- "geçirmek" mastarından zarf-fiildir.

a. İsimlerin ayrılma hali ile:

bu sebebdin *ötrü* hak taala ümm-i cemilke hammaletü'l-hatab tidi NF-16/17

ol ma'nidin *ötrü* peygamberimiz aleyhi's-selamka haber birür NF-2/15

kim ol sevdadın *ötrü* tuttı sahra HŞ-2477

bolur kün tiseler körkindin *ötrü* HŞ-670

b. Zamirlerin ayrılma hali ile:

irin taş tişke andın *ötrü* birdi HŞ-142

uş andın *ötrü* kim can-ı cıhansen HŞ-176

öze "üzerine, üzerinde"

a. Yalın hal ile:

bu kitabını dört bab *öze* kılduk NF-1/11

ol taht *öze* cebrail olturmış NF-8/7

kurup çimgen *öze* şahane hoş taht HŞ-1025

anıng na'leyni boldı arş *öze* tac HŞ-137

atlas *öze* yorıdı (Rb. 149 v-12)

özge "başka, -den başka"

Bu edat Harezm sahası metinlerinden itibaren görülmektedir.

a. İsimlerin ayrılma hali ile:

tangrıdın *özge* bilgüçi yok (Rb. 151v-15)

on yaşar kız oglanlardın *özge* kimerse kirmez irdi (Rb. 147v-15)

hakdın *özge* deme (Ost. Gr. 154)

sining yüzüngdin *özge* yok körerim HŞ-3896

sabırdın *özge* yok bu igge derman HŞ-800

bize kullukdın *özge* tigmez fuzulluk HŞ-91

b. Zamirlerin ayrılma hali ile:

mindin *özge* kimersede bolmasun (Rb. 139 r-15)

bilürsen sindin *özge* yok yarım HŞ-2615

yok andın *özge* alemde tilekim HŞ-849

özre / özere / üzre / üzere < öze-re "üzerine üzerinde"

Harezm sahası metinlerinden itibaren görülmektedir. Hem bir mekân zarfı, hem de çekim edatı olarak kullanılır.

a. Yalın ve iyelik ekili sözlerle:

gül *özre* müşk saçmak kıldı adet HŞ-288

çiçek *özre* çiçekler boldı hurrem HŞ-554

tüzülmiş tizing *özre* bu naz HŞ-4303,

kolı kol boynı *özre* irdi HŞ-1833,

yana olturdı canı *özre* kadgu HŞ-1869

b. Zamirlerin ilgi hali ile:

anıng *özre* togdı HŞ-161

sarı *"-dogru, -a taraf"*

Çok kullanılmıştır.

a. İsimlerin yalın hali ile:

kitürgey anı şah-zade *sarı* HŞ-511

kayıttılar yana ol şehr *sarı* HŞ-1602,

yana baylar bakıp derviş *sarı* hem HŞ-2912

turup yüridi şirin *sarı* HŞ-4011

yusuf ata *sarı* bardı özge *sarı* özge *sarı* (Ost. Gr. 171)

b. Zamirlerin ilgi hali ile:

köp il könglin *sarı* evürgey HŞ-1724

sıngar / sıngaru

a. Yalın hal ile:

başı ta'if *sıngar* adakı mekke *sıngar* TDG-605

bahadurlar bakıp baylar *sıngar* HŞ-2912

açuk der *sıngar* köz birle saklap HŞ-1481

tag *sıngar* (Ost. Gr. -190)

bu beladın *sıngar* (Ost. Gr. -180)

song / songı "den sonra"

a. İsimlerin ayrılma hali ile:

kırk kündin *song* tüsi ösüp kutulur irdi (Rb. 145 v-16)

bu cümledin *song* bu du'anı kıldı (Rb. 145 v-6)

barçadın *song* takı olturur NF-50/7

b. İsim-fiillerin ayrılma hali ile:

bela kilmişde *song* hiç savsa olmaz HŞ-798

padişahlıknı ruzı kılmıştın *song* NF-51/4

bu söz aymışda *song* kiçti bir ança HŞ-291

c. Zamirlerin ayrılma hali ile:

andın song bir ulug alem köründi NF-49/8

bir *ançadın song* öz halınga kildi HŞ-934

anda song özin kiterdi HŞ-31

Bazı örnekler *songı< song-ı* şeklindedir. Buradaki *öngi* edatında görüldüğü üzre, kalıplaşmış bir iyelik eki olabilir.

hicretning *songı* anıng *songı* (Ost. Gr. 180)

songra "-den sonra, -den itibaren"

a. İsimlerin ayrılma hali ile:

bu sözdin *songra* koptı fitne engiz HŞ-1173

kilür ol niçe kündin *songra* kayra HŞ-2471

kerekmez bilmedin *songra* yigrü tursa HŞ-412

b. Zamirlerin ayrılma hali ile:

uş andın *songra* bu hile kuralıng HŞ-1257

andın *songra* taşra çıktı HŞ-2388

uş andın *songra* harç kılmak HŞ-2328

tapa "-a doğru" (tapa < tap-a)

Çok kullanılmıştır.

nihayet ka'be *tapa* kıldı özüm HŞ-103

bakıp karşı *tapa* aytur kim iy yar HŞ-2586

tutup ol tag *tapa* yol HŞ-2567

adem başı taif *taba* KE-16/42

Not: Bazı örneklerde *-sı* iyelik eki almış; fakat gene edat durumunu muhafaza etmiştir.

ismail *tapası* işaret kıldı; ol anıng *tapası* kıldı (Ost. Gr. -184)

taparu "- doğru, -a karşı"(taparu < tap-a-ru)

Aslında yön bildiren bir kelime olan tapa edatına *-ru* cihet eki eklenmiş ve manayı daha da kuvvetlendirmiştir.

a. Yalın hal ile:

yüz *taparu* yattılar (Rb. 264-12)

şirin kasrı *taparu* ıddı tizgin HŞ-3209

şirin arslan *taparu* yüridi tiz HŞ-1460

ulug *taparu* bakkıl ilig táparu (Ost. Gr. -184)

b. Zamirlerin ilgi hali ile:

anıng *taparu* bakkıl (Ost. Gr. -184)

Not : Bazı örneklerde *tapara* şeklindedir.

bu devvat birle alını *tapara* urmak kirek (Rb. 135 v-3)

taşra / daşra "dışında, -den dışarı" (daşra <daş-ra)

a. Ayrılma hali ile:

ol evvel perdedin *taşra* kalduk HŞ-4282

teg / tig "gibi"

a. Yalın hal ile:

yüzi tolın ay *teg* NF-22/6

urulmış ekin *teg* uşak yaprakı NF-42/14

kelinler *tig* ilin yüzinke urmış HŞ-1426

timür *tig* bolsa köngli HŞ-649

b. İyelik ekli sözlerle :

hod anadın *togmuşum tig* HŞ-3046

men nemaz *kılmışım teg* nemaz kılgıl NF-8/12

eşek *adakı teg* tuyaklıg irdi (Rb. 149 v-6)

nevruz *çiçeki tig* açıldı HŞ-3886

c. İsim-fiillerle:

olar *aytkan teg* irmes (Rb. 112 b-3)

uruşka *barur teg* silah keddiler NF-23/1

çüftlerimiz bey'at *birmiş teg* NF-25/1

ç. Zamirlerin yalın ve ilgi hali ile:

könglidin kiçti *men teg* kimerse bar mu (Rb. 131 r-7)

minim tig bar mu HŞ-568

anıng teg kim okıgan HŞ-7

tegi / tigi "-a kadar"

a. Verme hali ile:

yigirmi yıgaç *yirge tegi* (Rb. 151 r-9)

kıyametga tegi meşru kıldım (Rb. 140 v-18)

bir *yılka tegi* ivdim (Rb. 151 r-15)

uş *ançaka tigi* kim yir bozulsa (HŞ-201)

kılu bir birnge *tanka tigi* nuş (HŞ-4053)

b. İyelik ekli sözler ile:

bir şarap teveke baglasak başın *adakınga tegi* (NF-18-8)

tört yıgaçlık yirdin *kapugunga tegi* (Rb 148 v-6)

etlerini tarar erdiler *süngükleringe tegi* (NF-10-8)

Not: Bazı örneklerde *dige* şeklindedir. Böyle bir örneğin bulunması kelimenin

zarf-fiil menşeli olduğunda şüphe bırakmamaktadır.

kıyametka dige kalsun tip atım (Muhabbetnâme. Ali Emîrî Kütübhanesi, nu. 86 varak. 57-b)

tegrü / tigrü "-a kadar, -a doğru" Bu sahada çok kullanılmıştır.

a. İsimlerin verme hali ile:

ikindi *nemazınga tigrü* (Rb. 127 v-10)

magrıbka tegrü (Ost. Gr. 185)

kıyametka tegrü songa dürud (NF-9-9)

Not: Bazı örneklerde yalın hal ilekullanılmıştır.

özin emgetse *asayiş tigrü* tursa HŞ-2927

Not: Rastladığımız bir *tigre* örneği zarf olarak kullanılmıştır.

anası birle oynap *tigre* yügrüp Ş-1429

tüze "hep, tamam"(tüze tüz-e)

tüz -"tanzim etmek" mastarından *zarf-fiil eki* eki ile yapılmıştır.

bularnı *tüze* kut ikbal *tüze* , budındın *tüze* (Ost. Gr. 185)

üçün "hakkında, hususunda, dolayısıyle, sebebiyle, yüzünden, maksadı ile" manâlarını ifade eden, sebep ve gaye bildiren çekim edatıdır.

a. Yalın hal ile:

anı sevdi *arab üçün* (Rb. 150 v-7)

kay irdükin *bilmek üçün* kullarınga (Rb. 149 v-7)

süleyman *anı sever üçün* kabul kıldı (Rb 342 v-17)

b. İyelik ekili sözlerle :

melik *izning üçün* bir hoş havada HŞ-978

sin *tangrıng üçün* kurban kılursın (Rb. 143 r-3)

din ü islam *kadgusı üçün* erdi NF-14/17

c. Zamirlerin ilgi hali ile :

minim üçün hemişi bar bolgıl HŞ-3272

sining üçün irür bu barça alem HŞ-4457

dirig *anıng üçün* kim öldi bardı HŞ-2856

ç. ne soru edatı ile:

ne üçün mundag iş kıldıng NF-33/5

utru "-a karşı, -a doğru (utru <utur-u)

a. İsimlerin yönelme hali ile:

ok attı *kökke utru* HŞ-4615

turup biri biringe *utru yirke* HŞ-1774

kuyaşka utru HŞ-1871

b. Ayrılma hali ile:

"-den dolayı" mânasında

nedin utru ol *ma'nadın utru* (Ost. Gr. 186)

2. BAĞLAMA EDATLARI

Bağlama edatları, cümleleri veya cümle içinde kelimeleri ve kelime gruplarını ya mâna bakımından, yahut şekil itibariyle birbirine bağlayan sözlerdir. Bu bakımdan Türkçe cümle kuruluşunda bağlama edatlarının yeri ve vazifesi ihmal edilmeyecek kadar mühimdir. Bağlama edatlarının teşekkül tarzı ve tarihî inkişafları incelendiği zaman, onların Türk dilinin bünyesi içinde nasıl bir yer işgal ettikleri daha da iyi anlaşılır.

Bilindiği gibi, Eski Türkçe'de bağlama edatı yoktur.[9] Gerçi daha çok tekit vazifesi gören *ok / ök, ma / me, takı, erki* vb. ile cümle açıcı olan *kaltı, ulatı, ulayu, ançula, ançulayu* gibi sözleri bağlama edatı olarak kabul etmek mümkündür. Ancak, Türkçe cümlenin bünyesine sonradan girmiş çok çeşitli vazifelerinin zayıf olduğu anlaşılır. Onun içindir ki, Türkçe'de bağlama edatlarının teşekkülü, Karahanlı devresinden itibaren kendini belli eder. Eski Türkçe'de olmadığı halde, sonradan çok sayıda bağlama edatının başka dillerden alınması veya dilin kendi imkânları ile teşekkül etmesi hadisesi, gramercilerimiz tarafından yabancı dillerin tesiri ile, hususiyle Arapça ve Farsça'nın tesiri ile izah edilmektedir.[10]

Bu muhakkak ki büyük isabet payı olan bir izah tarzıdır. Nitekim, hususiyle Batı Türkçesi'ndeki bağlama edatlarının büyük bir kısmının yabancı asıllı oluşu, bahis konusu kanaati destekler mahiyettedir. Ancak dikkat edilirse görülür ki, bağlama edatllarının diğer büyük bir kısmı da Türkçe'nin kendi bünyesinden çıkmıştır. Meselâ, bazı isimler, bazı fiil şekilleri, hatta kelime gurupları kalıplaşmak suretiyle edatlaşmıştır. Onun içindir ki bağlama edatlarının teşekkülünü sadece yabancı dillerin tesiri ile izah etmek doğru değildir. Bunda, geniş ölçüde Türkçe'nin gelişmiş ve işlenmiş bir dil olmasının rolü vardır. Zira dilimiz asırlar boyunca usta yazarların kalemi ile işlendikçe, ifade imkânları bakımından hem incelmiş, hem de zenginleşmiştir. Sanatkârların duygu ve düşüncelerini dile getirirken gösterdikleri üslûp cehdi, değişik ve orijinal ifade yollarını, yazı dilinde çeşitli "klişe" sözlerin teşekkülüne imkân hazırlanmıştır. Sonra da bu "klişe" sözler edat halini almıştır. Nitekim araştırmalarımız sırasında gördük ki Nevayi, Fuzuli, Nedim, Mehmet Akif, Şeyh Galib, Yahya Kemal ve Peyami Safa gibi Türkçe'ye hâkim sanatkârların eserlerinde çok

---

[9] Bkz. Doç.Dr.Muharrem Ergin,Türk Dil Bilgisi,Ist.1958,s:217

[10] Bkz.J.Deny,Structure de la Langue Turque,Conferance de l'institut de Linguistique a l'Universite de Paris,1950,s:17-51

sayıda ve değişik nüanslı edatlar kullanılmıştır. Hatta umumiyetle sanatkâr aslında edat olmayan bazı kelimeleri edat gibi kullanarak, onların daha sonra "edat hüviyeti" kazanmasını temin etmiştir. Böylece Türkçe'deki bağlama edatlarının sayısı ve çeşidi gittikçe artmıştır. Esasen, Kutadgu Bilig'ten itibaren bu güne kadar Türkçe'deki diğer edatların sayısı ve çeşidi *çekim edatları, soru edatları, kuvvetlendirme edatları* gittikçe azaldığı halde, bağlama edatlarının zenginleşmesi de bu fikrimizi destekler mahiyettedir.

Bağlama edatları mana ve vazifeleri bakımından şu farklı guruplara ayrılırlar:

1. Cümle başı edatları 2. Asıl bağlama edatları 3. Denkleştirme edatları

amma " fakat , lâkin, bununla beraber, buna mukabil"

Arapça'dır. Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Anadolu metinlerinde bağlama edatı olarak kullanılmıştır.

a. İki müsbet cümleyi bağlar: "fakat, lâkin"

tek turmak hükm turur *amma* işletgen az turur (Rb. 136 v-17)

halayıkga yaratur men *amma* men öz kazgançımnı yiyür men (Rb. 137 v-21)

b. Müsbet cümle ile menfi cümleyi bağlar :"buna mukabil, buna karşılık"

aymışlar içgenler ölmediler *amma* karınları şişdi (Rb132 v-17)

kabul kılgan malın birmedi *amma* halk tilindin korkıp kızını birdi (Rb. -133 v-18)

bari "hiç olmazsa, hiç değilse

Farsça'dır. İslâmî Türk edebiyatının bütün sahalarında bir cümle başı edatı olarak kullanılmıştır. Cümledeki yeri nerede olursa olsun, mâna ve vazifesi değişmez. Temennî yahut yetinme ifade eder.

susadım *bari* öp bir nice kandır HŞ-1690

şükür kim akıbet *bari* bişürdüm HŞ-1552

yok irse devletim aklım *bari* bar HŞ-2229

bes "böylece, nihayet, ondan sonra"

Farsça'dır. Cümle başı edatı olarak Harezm, Çağatay ve Anadolu sahalarında kullanılmıştır.

bes ol kim bolmasa ting tüş anga bil H2879

bes ayıt bu zehirlig şekkerni saçma HŞ-3462

burunkını burunkılar bilür *bes* HŞ-4281

çün "çünki, zira, madem ki, ne zaman vb"

Farsça'dır. Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Anadolu sahalarında çok kullanılmış bir cümle başı edatıdır.

"madem ki" mânasında

çün baş boldung tapugçı ile adak ol HŞ-2057

çün devlet bar irür hem kilgey ol yar HŞ-1858

çün kanıng töktüng imdi kadgusın yi

"zira" mânasında

çün kalmaz sen bu dünya içre baki HŞ-1966

çün yirüm kadgu hoş yigeyim HŞ-2239

"demek ki, öyleyse" mânasında

manga *çün* yok imiş asayiş andın HŞ-2216

men imdi *çün* öz işimde yangıldım HŞ-3762

"artık" mânasında

ayıttılar *çün* kadgu boldı işing HŞ-201

çün men yumşandım imdi iy yar HŞ-3348

çün körk bar kadgu yok HŞ-2809

"vakta ki" mânasında

çün aşık kördi ol ma'şuknung atı yörimez HŞ-2686

çün urur sen nevaht it koma zar HŞ-3348

eger / eğer "şayet, sanki, hatta"

Farsça'dır. İslâmî Türk edebiyatının ilk metinlerinden itibaren bağlama edatı olarak kullanılmaktadır. Şart cümlesini esas cümleye bağlar.

Umumiyetle cümlenin başında bulunur.

eger süleyman inşa'llah timiş bolsa irdi tigme hatunındın bir ogul bolgay irdi (Rb. 145 v-18)

eger tileseng bargıl körgil (Rb141 v-19)

eger ecelim yitip bolsa ölüm birgil (Rb147 r-10)

eger ay irse biz afitab HŞ-1341

"sanki, hattâ" mânasında

eger it kim ivuk avlar hemişe / karıp anı ıvug bir kilmez işe HŞ-4229

ni behram bu *eger* behram-ı gur ol HŞ-2030

ger "eğer, şayet, her ne kadar, gerçi "

Farsça'dır. İslâmî Türk edebiyatının Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Anadolu sahalarında yaygın olarak kullanılmış bir şart edatıdır.

ger eflatun işitse öz sözini / unutgay irdi ol dem öz sözini HŞ-2374

ayıttı *ger* yoluksang körse sini / ayıttı közge sürsem toprakıngı HŞ-2527

ni at *ger* fil bolsa urgay irdi HŞ-2685

hergiz "asla, muhakkak, hiç bir zaman"

Farsça'dır. İslâmî Türk edebiyatının bütün sahalarında kullanılmış bir cümle başı edatıdır. Kuvvetlendirme vazifesi görür.

hergiz kopmaz nece me kim sahabeler katıglandılar NF-39/15

beni israil *hergiz* meliksiz yalavaçsız kalmas irdiler (Rb. 131 v-10)

aydı *hergiz* hamallık kılmışım yok (Rb. 144 r-8)

illa / illa ki / illa kim "ancak, fakat, lakin"

Arapça, Farsça ve Türkçe unsurlarla teşkil edilmiştir. . Harezm, Çağatay ve Batı Türkçeleri'nde kullanılmıştır. İki cümleyi biri birine ağlayarak, mânaları arasında bir karşılaştırma yapar.

kamug türlüg körküng bar *illa* kim dirig ol HŞ-3042

bagır yir künde *illa* öz yanında HŞ-1633

emdi "böylece, bundan sonra, madem ki"

emdi men takı andag du'a kılayın NF-12/4

munda konmak kerekmez erdi *emdi* kim kondunguz zinhar u zinhar bu keçe yatmang NF-25/6

biz *emdi* bu oglum ahvalı ne teg bolgay tip kadgurdı NF-13/17

kaçan / kaçan kim "ne zaman, ne zaman ki, vaktaki, -dığı zaman"

Eski Türkçe devrinden beri Türkçe'nin bütün sahalarında kullanılan "kaçan" cümle başı edatıdır.

kaçan taş birle sındırursa gevher / felek tiş birle tartıp kildi köp ser HŞ-143

kaçan layık tapug tapulgay HŞ-90

umınç birle *kaçan* birikse kadgu HŞ-1074

ki "ki"

Farsça'dır. Türkçe'nin Kıpçak, Çağatay ve Batı Türkçesi sahalarında yardımcı cümleyi asıl cümleye bağlama vazifesini görmek üzere kullanılmıştır. Ancak bu vazifeyi görürken yardımcı cümle ile asıl cümle arasında kurduğu ilgi sebep, sonuç, açıklama, belirtme ve kuvvetlendirme bakımlarındandır.[11]

kim

Eski Türkçe devresinden beri Türk dilinin her sahasında kullanılmış olan kim, bağlama ve kuvvetledirme edatıdır. İslâmî Türk edebiyatı devresinden itibaren Farsça *ki* ile yan yana kullanılan bu edat bilhassa Batı Türkçesi'nin son yıllarında tamamen kaybolup yerini "ki" ye bırakmıştır.

---

[11] Daha geniş bilgi için bkz. Zeynep Korkmaz,Türkiye Türkçesi'nin "ki" bağlama ve şüphe edatları arasındaki yapı görev ayrılığı, Necati Lugal Armağanı, Ankara-1968

Netice bildirir:

tiler irseng *kim* asan bolgay işing HŞ-2701

anıng tig cüst idi at üzre ol ay / *kim* erenlerde antig az bolgay HŞ-2669

kim iriktürdi mini tatlı canımdın HŞ-2641

Sebep bildirir:

boyındın koymagaymen *kim* dem ursa HŞ-2644

kim uş bu mungda yalguzlıkdın ölmen HŞ-2638

kim ıdsam tapgınga harvar harvar HŞ-2628

Gaye bildirir:

ıdabir asıdı *kim* anda barsang HŞ-2702

kim ölsem yıglasalar zar zar HŞ-2634

ni ança dost bar *kim* gamum yip HŞ-2633

Konuşulan ibareyi bildirir:

ayutsun *kim* diriga şirin öldi HŞ-2703

külüp şirin ayıttı *kim* barayın HŞ-2663

meger "demek ki, öyleyse, -den başka"

Farsça'dır. Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Batı Türkçesi'nde kullanılmıştır. Bağlama ve cümle başı edatıdır.

"-den başka, ancak" mânasında:

cümle çerig helak boldı *meger* bir kim erse bar erdi NF-42/3

hiç kimerseden korkmagay *meger* Tangrıdan korkgay NF-2/9

meger süleyman ivinde kimi kümüşdin kimi yıgaçdın (Rb. 142 v-19)

"demek ki " mânasında:

meger nagah ilindi torga taygun HŞ-3867

meger bir yolı hikmetni unuttung HŞ-2167

meger ahu sahrada kiçti bizdin HŞ-3864

"vakta ki " mânasında:

meger devlet çıragın yaktı kondı HŞ-3869

meger şirin saçtı la'ldin nuş HŞ-3870

"fakat " mânasında:

meger bir özri bar ol dagı aksak HŞ-1160

"bari" mânasında:

meger tapsam köngüldeki tilekim HŞ-3855

"hatta" mânasında:

ayıttı kim *meger* bolsam ölüm hak HŞ-2525

"eger " mânasında:

meger terk itse melik şahlıkını HŞ-1995

niçe kim / neçe kim "nasıl ki, ne zaman ki sanki, âdetâ"

Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesi'nde kullanılmış bağlama ve cümle başı edatıdır.

takı ziyade boldı *neçe kim* peygamber aleyhi's-selamka kafirler zahmeti tegürseler NF-14/15

niçe kim acıg irse tatlı taptıng HŞ-388

niçe kim çızdı irse anda suret HŞ-1086

niçük kim / neçük kim "nasıl ki, nitekim"

Kıpçak, Harezm ve Çağatay sahasında görülen bağlama ve cümle başı edatır.

kiçer antig *niçük kim* kul tirildi HŞ-3816

niçük kim kizdi yalguz taglar ara HŞ-1084

niteg kim / neteg kim / nitekim niteki "nitekim"

niteg kim taptı gül yıdgı gülab HŞ-208

niteg kim ışk artıp ol iki yar HŞ-1419

niteg kim ogrılar izdese gevher Ş-1480

ta

Farsça'dır. Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesi'nde bağlama edatı olarak kullanılmıştır.

Harezm sahasında az kullanılmıştır

kaza *ta* bir kün ol husrev hıraman HŞ-324

takı "ve, ile" (takı <tak-ı)

Türkçe'nin bütün devrelerinde bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak kullanılmıştır. Cümleleri bağlar; kelimeler arasında sıralama yapar.

mening üçün *takı* ümmetlerim üçün kün yansa (Rb. 140 v-14)

bizler harb üçün *takı* uruşmak üçün kelmedük NF-38/15

keldi *takı* aydı NF-9/4

ta kim "vakta ki"

ol müddet *ta kim* ferhadka bardı HŞ-2624

tiyü "diye, diyerek" (tiy < ti-y-ü)

Türkçe'de her *zarf-fiil* şekli edat gibi hususiyle bağlama edatı gibi kullanılabilir. Ancak bunlardan bazıları kalıplaşarak, tamamen edatlaşmışlardır. İşte *tiyü* bunlardan biridir.

şaha uş ogradum *tiyü* yir öpti HŞ-513

yüzin körgen bu yusuf *tiyü* saknur HŞ-289

manga kulluk kılung *tiyü* buyurdı HŞ-83

ve / vu / vü / u / ü

Arapça "ve" edatı Orta Türkçe devresinden itibaren Türk Dili'nin bütün sahalarında görülmeye başlamıştır. Ancak bir yandan İran edebiyatının tesiri ile, bir yandan da manzum eserlerdeki vezin zarureti yüzünden kelime *ve, vu, vü, u, ü* olmak üzere çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Yalnız bu kullanış sanıldığı gibi keyfi olmayıp bir gayeye matuftur. Nitekim zamanla ve yalnız cümleleri yahut her hangi iki kelimeyi bağlamak için kullanılır hale gelmiş, *vu, vü, u, ü* ise zıt veya müteradif sözleri bağlayarak bir çeşit terkiplerin teşkilinde kullanılmıştır. Fakat nadiren istisnâî kullanılış da görülmektedir.

ve

Cümleleri *ve* oturdı ol dem HŞ-665

koş içti *ve* içürdi HŞ-566

öz ilgin öpti *ve* oturdı HŞ-3270

vu / vü u / ü

Umumiyetle müteradif ve zıt kelimeleri bağlar.

ay *ve* yılduz HŞ-20

ot *ve* toprak HŞ-80

nevha *vü* feryad HŞ-791

saha *vü* halk HŞ-2092

ebat *u* kand *u* şekker HŞ-825

çeng *ü* barbat *u* nay HŞ-1058

veger "eger, şayet"

Farsça'dır. Şart cümlesini bağlayan edattır.

veger sevmez irse bu törtte birin HŞ-162

veli "fakat, ancak"

Farsça'dır. İslâmî Türk edebiyatı sahasında yaygın bir kullanılışı vardır.

yarattığı anıng toprakdın irdi / *veli* ni sözlese çın hakdın irdi HŞ-121

niteg kÖnglüng tilese eyle bolsun / *veli* korkarmen andın sen sakıngıl HŞ-755

işinge kılmadın hiç türlü taksir / *veli* ni kılgu mundag irni takdir HŞ-2802

velakin / velikin "fakat, ancak, ammâ"

Farsça'dır. Geniş bir kullanılışı vardır. Kullanılışı *veli, velik, lik, likin* vb. gibidir.

köp irdi *velikin* çakladılar HŞ-1296

niçe kim kildim irse men *velikin* HŞ-252

velikin bar umınçım andın uş kim HŞ-229

veya "yahut"(veya < ve+ya)

Arapça *ve* ile Farsça *ya* 'nın birleşmesiyle teşkil olunmuş bir bağlama edatıdır Batı Türkçesi dışında az kullanılmıştır.

ni kadgu bolsam *veya* bolmasam men HŞ-5091

ya "veya, yahut, yoksa, fakat"

Daha çok karşılaştırma edatı olan ya bağlama edatı durumunda da kullanılır.

aş uş tac *ya* kılınç sen bilgiliy big HŞ-3927

manga boluşkay mu siz *ya* yok mu (Rb. 134 v-2)

sizlerde et *ya* hurma satlık bar mı NF-21/20

yahod / yahud / yahut "veya" (yahod <ya+hod)

Farsça'dır. Bağlama edatı olarak Türkçe'nin Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesi sahalarında kullanılmıştır.

anı katıg kınagay men *yahud* boguzlagay men (R. 146 v-6)

ayıt oturur mu sen *yahud* turavın HŞ-2312

şiringe noldı *yahud* men ni buldum HŞ-4150

yana / yine "imdi, böylece, ve, gene" vb. (yana < yan-a)

Türkçe'nin bütün devrelerinde kullanılan cümle başı bağlama edatıdır.

yana fermanladı bir kızga kim tur HŞ-593

yana söz ayguçı ir mundag aydı HŞ-524

suv tip koydı *yine* bir adakı koyardı bildi (Rb. 150 r-19)

ya'ni

Arapça'dır. Cümle başı ve bağlama edatıdır. İzah cümlesini hüküm cümlesine bağlar.

kim uş *ya'ni* bu işler birle bolmaz HŞ-1651

kim uş bolsam zebun ahuka *ya'ni* HŞ-3087

edeb kıl sözüngke *ya'ni* ebsem HŞ-3606

yoksa / yohsa "aksi halde, acaba, yani" (yoksa <yak +ise)

Bağlama edatıdır. Umumiyetle bir müsbet cümle ile bir menfi cümleyi bağlar. Yahut, bir hükmün belli bir şarta bağlı bulunduğunu bildiren cümleye bağlar.

iki işdin birin kıl *yoksa* bolmaz HŞ-1824

basıp mün *yoksa* yıklursen baş agrır HŞ-3080

özümdin körgemen *yoksa* ni körsem HŞ-3395

3. KUVVETLENDİRME EDATLARI

Türkçe'de *bağlama, seslenme, cevap, karşılaştırma*, vb. çeşitli edatlar cümle içinde aslî vazifelerine ilave olarak te'kit vazifesi de görürler.

Bunlar arasında mutlaka sona gelen *da / de, dahı / dakı / takı, bile, ma/me, ok / ök, ki / kim, yeme / yime* v. b. kelimeler aslî olarak kuvvetlendirme edatlarıdır. Diğerleri ise cümle içinde değişik durumlarda ve bazan te'kit vazifesi görürler.

çın "aynen, tıpkı"

bolur öz özge dürçe kıymeti *çın* HŞ-1479

uşol süglünni aldı karpaş uş *çın* HŞ-1531

köngül mahremliki *çın* tahta-i hak HŞ-1612

erki "belki, acaba, kim bilir"

ne haber kelür *erki* tip ol arada Mekkening begi ebu Sufyân keldi NF-46-11

galat mı kördüm *erki* bu hayâl tip HŞ-592

ni teg adrılur *erki* bir haber bir HŞ-4332

hem

Farsça'dır. Karahanlı metinlerinden itibaren geniş bir kullanılışı vardır. Bağlama ve kuvvetlendirme vazifesi görür.

yana şenbih tüni *hem* zâhir NF-4-9

hem yalavaç *hem* melik yoldın azganlarga irdi Rb. 137 r-12

sen meliksen men *hem* melikmen Rb. 131 r-8

deliller *hem* öküş bar birlikinge HŞ-16

kulı *hem* guralarka kol tigürdi HŞ-344

ked/key "pek, ne, ne kadar, aman"

Harezm sahasında *ked* şekli ile kullanılmıştır.

kedikler yolını *ked* bagladılar HŞ-1598

anın efsunçılıkıng *ked* bilürmen HŞ-2125

ma / me "da / de"

Eski Türkçe'de Karahanlı ve Harezm sahalarında sık kullanılan bir te'kit ve bağlama edatıdır. Batı Türkçesi'nde hemen hemen hiç rastlanmaz. Kullanışı ve vazifesi şekil itibarı ile *ok / ök ve da / de* edatlarının aynıdır. Daima sona gelir. Kendisinden önceki sözün umumî ahengine uyarak ek hususiyeti gösterir.

kopuzçılar *ma* sazın yirke saldı HŞ-1623

cihandın irikip cândın *ma* taydın HŞ-927

zülfi *me* genç özre yılan tig HŞ-1623

ok tig gevher *me* taşdın HŞ-927

kamugı âkil *ma* ermez mü'min *me* ermez kâfir *me* ermez KE-22/24

ne / ni

Harezm sahasında *ni* olarak kullanılmıştır.

ni tedbir ya rusûlu'llah *ni* tedbir HŞ-146

ok/ök "da/de, dahi, yine, bizzat, yalnız, ancak, sadece, hep. . . v. b."

Bu edatın Türk dilinin Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm sahası metinlerinde oldukça yaygın bir kullanılışı vardır. Bu edat kullanılışı bakımından Türkiye Türkçesi'ndeki da / de'ye çok . benzer. Umumiyetle sonuna gelerek mânasını kuvvetlendirdiği kelimenin ahengine göre kalın *(ok)* veya ince *(ök)* dir. Mânâsı da kendisinden önceki sözün mahiyetine göre değişir. Nitekim Prof. Dr. Zeynep Korkmaz bu edatın yerine göre "de, dahi, bilhassa, bizzat, ise, yine, sırf, yalnız, . . . gelince, aslâ, hep, daima" gibi türlü mânalar ifade edebildiğini tesbit etmiş ve belirtmiştir.[12] Cümle içindeki ikinci vazifesi de kelime ve cümlecikleri bağlamaktır. Bu bakımdan da Batı Türkçesi'ndeki *da / de'* ye paralel bir kullanılışı vardır. Bu vesile ile şunu belirtmek isteriz ki Türk dilinin diğer şivelerinden farklı olarak Batı Türkçesi'nde *da / de* edatının ortaya çıkıp gelişmesi, bu sahanın ok/ök edatından mahrum bulunması ile izah edilebilir. Demek ki Türkçe'nin bünyesi böyle bir edatı zaruri kılmaktadır.

Kalın ve ince sıradaki sözlerle:

ol zemân *ok* kâfir boldı KE-17/23

kılur uş anda *ok* kün birle tüni HŞ-1046

konuklug munça *ok* bolur tir irdim HŞ-1749

mini zülfüng tig *ök* kılma perişan HŞ-1663

hem öz mührüm bile *ök* olturur men HŞ-3046

sen *ök* sen barça acizler penahı HŞ-3512

takı < tak-ı "dahı, bile, ve, yine, hâlâ, da/de" mânasında:

eger mengi suvı bolsa *takı* bu HŞ-1682

udımadı *takı* tapgında otrur HŞ-3778

eger yapsang *takı* hiç fayda kılmaz HŞ-2246

eger bolmasa bir akçang *takı* hem HŞ-1932

sening zimring *takı* yad kılıngay NF-9-7

Not: Bazı örneklerd "dagı "şeklindedir.

---

[12] bkz. Zeynep Korkmaz, Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme Edatı Üzerine, TDAY Belleten, Ankara-1961.

bir özri bar ol *dagı* aksak HŞ-1160

terkin "derhal"

Aslında zarf olan bu kelime kuvvetlendirme edatı olarak da düşünülebilir.

tang birle *terkin* targadılar HŞ-1576

yakın bilgil kim ol *terkin* yokaldı HŞ-2037

kötürdi yolgakirdi yügrü *terkin* HŞ-2687

ot irseng iy subh imdi *terkin* HŞ-3142

yana / yene / yine < **yan-a** "da / de, hattâ, bile, gene, ayrıca"

Eski Türkçe devrinden beri cümle başı, tekerrür ve kuvvetlendirme edatı olarak kullanılmaktadır. Örneklerin çoğunda *yine* diğer kuvvetlendirme edatlarından *ma / me, ök, yime* ve *da / de* gibi herhangi biri ile beraber bulunmaktadır.

yine aydı yangıl olarga (Rb. 159 r-13)

suv tip koydı *yine* bir adakın koyarda bildi (Rb. 150 r-16)

yeme/yime "yine, dahi, de, ve"

Eski Türkçe'de ve Karahanlı metinlerinde çok kullanılmış bir kuvvetlendirme edatıdır.

yime çimgen çiçekler baglar ara HŞ-1084

atang Adem *yime* anı siver KE-22/24

4. KARŞILAŞTIRMA-DENKLEŞTİRME EDATLARI

Bağlama edatlarının bir çeşidi olan bu edatlar karşılaştırılan grupları veya unsurları birbirine mukayese suretiyle bağlarlar. Bağladıkları unsurlardan umumiyetle önce gelirler.

Bu edatlar ifade ettikleri mâna bakımından dört çeşittirler:

1. Karşılaştırılan unsurlardan birini kastedenler:

ama. . . ama, ara. . . ara, gah. . . gah, ha. . . ha, hah. . . hah, ister. . . ister, kimi. . . kimi, kerek. . . kerek / kerekse, ya. . . ya gibi.

2. Karşılaştırılan unsurların hepsini kapsayanlar:

da. . . de, eger. . . eger, hem. . . hem, kerek. . . kerek gibi

3. Karşılaştırılan unsurlardan hiç birini kapsamayanlar:

ne. . . ne / ni. . . ni gibi.

4. Karşılaştırılan unsurlardan birini denkleştirme suretiyle diğerinin yerine koyanlar:

ya. . . ya, ya. . . yahut, ya. . . veya gibi.

Karşılaştırma Edatları :

hem. . . hem: Farsça'dır.

Harezm sahasında ***hem*** ::

uş andın kim kuvanur tac *hem* taht HŞ-174

yaratur *hem* yüritür hükmi yürür HŞ-17

kerek. . . kerek/gerek. . . gerek "ister. . . ister, hem. . . hem"

zayi kodmaz *kerek* edgü *kerek* dûn HŞ-2820

kerek bolsar *kerek* bolmasu lâyık HŞ-3041

kerek öltür *kerek* rûzı bagışla HŞ-3172

kerek öltür *kerek* asra HŞ-3916

ni. . . ni

ni gülgün koydı ahırda şebdiz HŞ-4560

ni yar u *ni* kadaş *ni* dünye *ni* din HŞ-2607

ni edgü *ni* yaman barçanı birdi HŞ-304

anga uş anda *ni* tuzlug *ni* tuzsuz HŞ-119

Denkleştirme Edatları :

ya. . . ya. . :

Farsça'dır.

niçe köp müddeti *ya* köp *ya* azım HŞ-1845

songı *ya* bilmedim tigey *ya* bildim. HŞ-4118

5. SORU EDATLARI

aceb :

Arapça'dır. İslâmî Türk edebiyatının bazı metinlerinde görülen bir soru edatıdır. Ancak bu kelime soru mefhumunu tek başına ifade edemez.

Başında bulunduğu cümle veya sözden sonra bir *ne / ni yahut mı / mi* edatının gelmesi lâzımdır.

sanga ni boldı bilmem iy *aceb* ni HŞ-3596

aceb hak mini taşdın mu yarattı HŞ-2596

aceb ni boldı bilmem imdi halıng HŞ-786

kanda < kan-da "nerede"

Mekân mefhumunu arayan bir soru edatıdır.

başım *kanda* koyayın HŞ-3345

kanda bardı yarım HŞ-1687

kandın < kan-dın "nereden"

Mekân mefhumunu arayan soru edatıdır.

yürüşüng *kandın* HŞ-654

manga *kandın* bu devlet nagah HŞ-1307

bu biligni *kandın* ögrending (Rb 139 -13)

kanı "nerede, hani"

Mekân mefhumunu arayan soru edatıdır.

kanı ol adl u tüzlük HŞ-353

kanı şirin tiyü aydılar HŞ-779

kanı şahlar şahı sultanı kanı HŞ-4539

kayda "nerede"

Mekân ve zaman mefhumu arayan soru edatıdır.

melek tig *kayda* men DLT. I, 52-11

ol ayganıng kız *kayda* turur (Rb. 142 r-17)

kayda olar HŞ-166

kayu "nerede, hani"

kayu nerseni otga birse yok kılur KE-21/25

mı / mi ; mu / mü

Eski Türkçe devrinden beri mevcut olan bu edat, aslında bir ektir. Onun için, diğer soru edatlarının aksine, isim veya fiillerden sonra gelmek sureti ile soru mefhumunu ifade etmektedir. Bu edat uzun müddet uyum dışı kalarak bünyesini mu *mu /. mü* şekli ile muhafaza etmiş fakat Batı Türkçesi'nin ilk devirlerinde *mı / mi* şeklinde telaffuzları ile ekleşerek uyuma tabi olmuştur. [13]

---

[13] Soru edatı olan mu /mu ; mı/mi hususiyle Batı türkçesi'nde -ınca/ -ince eki gibi zarf olarak da kullanılmaktadır.

eylül geldi mi yapraklar dökülmeye başlar
akşam oluyor mu, içime bir hüzün çöküyor
Aynı edat bazı hususi ifadelerde kuvvetlendirme vazifesi de görür
güzel mi güzel; zengin mi zengin; tenbel mi tenbel gibi...

Harezm Sahasında:mu / mü

bu iş kılmakka *mu* şebdizni koldung HŞ-788

kedik avunga kirgey *mü* tiyürsen HŞ-715

peri *mü* ademi bir sorayın HŞ-882

ne / ni

Harezm sahasında *ni* olarak kullanılmıştır

ni yirsen uş bu dünya kadgusın kim HŞ-1930

ni çıkmaz sen taşdın HŞ-3142

ni yirden biz yana kanda burur biz HŞ-4295

neçe / niçe < ne+çe "nasıl, ne kadar"

Harezm sahasında : *niçe / niçeke* "nasıl"

otundın yil tig ol *niçe* kaçarsen HŞ-440

niçe kınarsen ahır bu özümni HŞ-3277

neçük / niçük <ne-çe-ök "nasıl, niçin"

Harezm sahasında *niçük* olarak kullanılmıştır.

sordı kim *niçük* sen HŞ-1140

niçün / niçün < ni +içün <ni+üçün

Sebep mefhumunu arayan soru edatıdır. Harezm sahasında *ni üçün*

davud *ni üçün* korktı (Rb. 135 r-16)

musa aydı *ni üçün* kıldıng (Rb. 127 r-1)

neden / nidin < ne+den

Sebep mefhumu arayan soru edatıdır. Harezm sahasında: *nidin* "ne için"

nidin bagladıng işiking HŞ-3279

nidin munça halayık zahmını yir HŞ-266

nelek / nelük / nelik < ne+le+ök :":niçin, neden, niçin"

Harezm sahasında : nelük "nasıl"

nelük sızgurmagayım közde yagım HŞ-2726

nelük bolmasun ansız bag manga kın HŞ-2725

nelük başımka toprak koymakayım HŞ-2724

nelük adem atandıng KE-19/34

neteg / niteg < ne+teg :"nasıl, niçin"

Kullanılışı ve vazifesi için, *nasıl, neden* gibidir

bizge *neteg* melik bolur (Rb132 r-21)

siz *neteg* yalguz bargaysız NF-29/3

sora başladı *niteg* tiyü hali HŞ-1078

niteg tirlürmen ansız HŞ-2727

men singe *nitek* rahm kılayın KE-32/23

nik < ni + ök "niçin, nasıl"

mini *nik* öltürür HŞ-2609

nik aymaz körgenin bizlerge HŞ-4300

bu *nik* yürir HŞ-53

nişe < niçe ? "niçin, neden"

nişe melamet kılursen NF-15/3

nişe mundag kıldıng NF-47/17

niye / neye <ni+y+e "neden"

Nadir görülmektedir.

köngüldeş men *niye* zalim irür yar HŞ-2250

6. ÇAĞIRMA - HİTAP EDATLARI

Bunlar isimlerden veya unvanlardan önce gelerek hitap hareketini bilhassa belirtmekten başka hiç bir mânaları olmayan sözlerdir. Bir kısmı taklidî kelimelerdir, bir kısmı ise kalıplaşmış diğer gramer unsurlarıdır. Bu sebeple menşelerini tespit etmek güçtür.

Kullanış bakımından da öbür edatlardan farklıdırlar. Daha çok konuşma dilinde veya senli-benli samimi bir eda taşıyan şarkı, türkü, hikâye ve şiirlerde rastlanır.

ay / ey / iy / i "ey"

Harezm sahasında ***ey / iy*** kullanılmıştır.

ey karınçka (Rb. 139 r-7)

ey yaranlarum NF-5/3

iy çın mah HŞ-1589

iy büti çin HŞ-1666

aya / eya < a+ya "ey"

Harezm sahasında ***eya*** kullanılıştır.

eya şeh HŞ-1136

eya sen kitabnı okıgan kişi HŞ4673

eya şah HŞ-3849

hay / hey

Harezm sahasında ***hay / hayya***

yana köngling aytur kim kayıt *hay* HŞ-1515

körer tirmiş angar gaddar ajun *hay* HŞ-4503

ayıttı tur oturma tidi *hayya* HŞ-1758

ya "ey"

ya resulullah (Rb. 141 v-16;145)

ya kimsen HŞ-654

ni tedbir *ya* resulullah ni tedbir HŞ-146

7. CEVAP EDATLARI

Bunlar cümle içinde başka kelimelere bağlı olmadan, tek başlarına bir mefhum ifade edebilen sözlerdir. Bazan, bir cevap edatı bir cümle yerine geçer. Hususiyle karşılıklı konuşmalarda, her edat bir cümle sayılır.

Cevap edatları mâna bakımından iki kısma ayrılırlar:

1) Tasdik ve kabul ifade edenler

2) Red ve inkâr ifade edenler

Her edatın cinsi kendi bahsinde verilmiştir.

beli "peki, evet"

Farsça'dır. Tasdik ve kabul mefhumunu ifade eder.

davud aydı *beli* ya rab (Rb. 136 r-4)

beli koptum baray düşmanka karşu HŞ-1741

beli sınaglıg irmiş köp nişanlar HŞ-2224

8. ÜNLEMLER

(Takdir, temenni, dua, hayret, teessür vb. duyguları ifade etmek için kullanılan edatlar)

Bunlar her türlü duygu ve heyecanı ifade etmek için kullanılan sözlerdir. Menşe' ve yapı bakımından ya tabiat seslerini teklit suretiyle, yahut da hislerin yorumlanarak "ses" şeklinde terennümü neticesinde meydana gelmişlerdir. Ancak mânalı dil birliklerinin kalıplaşmak suretiyle teşkil ettikleri müstesna örnekler de vardır.

aferin

Farsça'dır. Takdir ifade eder.

tümen ming *aferin* ol pak canınga HŞ-125

ah

üzüntü ve acıma duygusunu ifade eder.

yine bir *ah* tidi (Rb. 136 r-9)

ahsent "aferin, bravo"

Farsça'dır. Takdir ifade eder.

sanga *ahsent* ü üstadınga rahmet HŞ-2406

ahsent iy bilig deryası üstadı HŞ-4317

amin

Arapça'dır. Dilek, dua ve temenni ifade eder.

anıng duasını işidip *amin* tidi (Rb. 147 r-10)

kim tise uşbu yirde *amin* HŞ-3940

kim *amin* tiyü munda tipretti til HŞ-169

bihamdi'llah "Allah'a şükür"

şükran duygusunu ifade eder.

bihamdi'llah tilekke hak yitürdi HŞ-255

bihamdi'llah çün sen arsen kamug bar HŞ-2873

dirig / diriga "yazık, yazık ki

Farsça, teessüf ifade eden bir edattır.

diriga hayf bardı tuyugum yip HŞ-971

diriga men katıngdın bolmagaymen HŞ-1722

dirig songkı bilig kim asgı bolmaz HŞ-3675

hayf / hayfa "yazık ki"

Farsça'dır. Üzüntü ve pişmanlık ifade eder.

velikin *hayf* bozulur terk esası HŞ-1061

diriga *hayf* bardı tuyugum yip HŞ-971

kaşki / keşke / keşki

Harezm sahasında :***kaşki***

Farsça'dır. Temenni ve pişmanlık ifade eder.

diriga *kaşki* hak ol atamnı HŞ-2209

kaşki men yigit bolsa erdim NF-8/1

şabaş

Farsça'dır. Takdir ve beğenme ifade eder.

sanga ahsent iy felek *şabaş* iy pir HŞ-457

vah / veh / veh ki / veh kim

Teessür ve pişmanlık ifade eder.

uş anda *vah* vayla baş asmak HŞ-1799

vay / vey

Teessüf ve pişmanlık ifade eden bir edattır.

munung tig irmiş ajun işleri *vay* HŞ-1917

bu davlatsızlıkımdın *vay* u feryad HŞ-2608

ni yazdım tapgıdın kim ilgidin *vay* HŞ-2268

zihi / zehi

Arapça'dır. Umumiyetle aşırı takdir ve beğenme ifade eder. Fakat bazan menfi mânada kullanıldığı da görülür. Harezm sahasında *zihi* 'dir.

zihi hulk u *zihi* fehm ü *zihi* ilm HŞ-188

oyatlıg men *zihi* hoş yarlık itting HŞ-2164

zihi susuz yüz HŞ-2718

9. GÖSTERME EDATLARI

Gösterme edatları, sıfat ve zamirlerden farklı olarak, isimleri, şahısları veya eşyayı değil, hareketleri işaret suretiyle gösteren sözlerdir. Onun için, tek başlarına hiç bir mâna ifade etmezler. Ancak bir cümlenin veya çekimli fiilin yanında vazifeleri belli olur. Bunlar umumiyetle, gösterme vazifesinin yanında kuvvetlendirme vazifesi de görürler.

Türkçe'de bir çok kelimeler gösterme edatı yerine kullanılır. Mesela bak gidiyorum, gördün mü hazırlandım gibi. Biz burada yalnız yaygın ve devamlı şekilde gösterme edatı olarak kullanılan sözleri zikrettik

uş "işte"

uş men ferişteler aşlap barurmen NF-32/7

uş ol kuş bu turur tidi erdi NF-42/7

uş muhammed keldi NF-48/11

uş sevda bişürdüm HŞ-245

uş çare kıldı HŞ-1557

uş baş agrıgından kurtulursen HŞ-1697

atım *uş* sazga çömdi HŞ-2188

10. TEKERRÜR EDATLARI

Bunlar umumiyetle fiillerden önce gelerek hareketin miktar ve tekerrür sayısını tayin eden edatlardır. Gramerler bunları miktar veya tarz zarfı olarak kabul ederler. Bizce edat sayılmaları daha uygundur.

Çünkü tek başlarına oldukları zaman hiç bir mânaları yoktur.

kata < kat-a "defa, boyunca"

atıng ming *kata* şirinrek özüngdin HŞ-3376

it edgü bolsu mindin ming *kata* HŞ-2206

kılıp işret bu yanglıg tün *kata* hoş HŞ-1059

ikinç *kata* sagdı NF-21/12

katla < kat-la "defa"

Bu da kat isminden *-la* vasıta hali eki ile teşkil ediliş olsa gerek.

şavur şinrinke ikinç *katla* husrev suretin HŞ-XVII

yeti *katla* (Ost. Gr. 182)

kayra < kayır-a "tekrar, yeniden"

cihan bustanı *kayra* boldı hurrem HŞ-258

yırak yir kilmiş irdi *kayra* sürdi HŞ-2681

eger şahlıkka *kayra* tigsengen sen HŞ-1722

kezdin "defa"

horoslar üni *kezdin* tutulmış HŞ-3119

kararım kitti ir *kezdin* yokaldım HŞ-3757

yangı *kezdin* bu ajun boldı hurrem HŞ-1420

yana < yan-a "yine, gene, tekrar"

zamandın song *yana* ilkimke kildi HŞ-795

bakarmen havada *yana* cebrail zahir boldı NF-8/10

yine aydı yangıl olarga (Rb. 149 r-13)

yol / yolı < yol-ı "defa"

meger bir *yolı* hikmetni unuttung HŞ-2167

tükendi takatım bir *yolı* bilgil HŞ-2617

kömür rengin heva bir *yolı* almış HŞ-3120

Ç. FİİLLER

Türk dilinde cümlenin esas ve mühim unsuru olan fiil burada şu şekilde ele alınmıştır.

1. İsimden fiil yapan ekler
2. Fiilden isim yapan ekler
3. Fiil kip ve zaman çekimi
4. Bildirme
5. Soru şekli
6. Zarf-fiiller
7. İsim-fiiller
8. Menfi fiil çekimi
9. Birleşik fiiller
10. Yardımcı fiiller

Bir oluş, bir hareket ve durumu bir zamana ve bir şahsa bağlı olarak bildiren kelimelere "fiil" denir.

Fiil tabanları hemen hiç bir zaman yalın olarak bulunmazlar. Daima muhtelif ekler alarak fiilin çeşitli kullanış şekillerini meydana getirirler.

Fiil tabanına gelen bu ekler, fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durumun zamanını, meydana gelen yahut hareketi yapan şeyi veya şahsı gösterirler.

1. İsimden Fiil Yapma:

İsimlerden şu eklerle fiiller yapılmaktadır:

-a- / -e - Eki:

Türk dilinin her sahasında olduğu gibi, Harezm sahasında da çok kullanılan bir isimden fiil yapan ektir.

aşa- < aş-a- "yemek yemek" HŞ-2451; KE-11/18

ata- < at-a- "adlandırmak" HŞ-2560

bezen- <bez-e-n- "süslemek" NF-213/29

kana- < kan-a- "kanamak" NF-246/33

kingeş- < king-e-ş- "genişlemek, danışmak" HŞ-772

köse- < köz-e- "arzu etmek" HŞ-1151

küçemle - < küç-e-m-le- "zorlamak" HŞ-337

mengze - < mengiz-e- "benzemek" NF-218/34, NF-39/2

mengzet- < mengiz-e-t- "benzetmek" HŞ-3052

ohşa- < okuş-a- "benzemek" NF-210/11

ornat- < orun-a-t- "yerleştirmek" HŞ-1539, NF-222/3

oyan- < udan- < ud-a-n- "uyanmak" NF-217/30

oygan- < oyug-a-n- "uyanmak" NF-222/12

oyna.- < oyun-a- "oynamak" HŞ-4247, NF-80/35

sana- < san-a- "saymak" NF-220/16

tile- < til-e- "dilemek" HŞ-2088, NF-214/35

töşe- < töş-e- "döşemek" NF-35/1

tüken- < tük-e-n- "tükenmek, bitmek" NF-5/19

tüne- < tün-e- "gecelemek" NF-207/40, NF-52/37

tüzet- < tüz-e-t- "düzelmek" HŞ-3259, NF-85/35

uvtan - < uvut-a-n- "utanmak" HŞ-213

uza- < uz-a- "uzamak" NF-74/18

yanaş- < yan-a-ş- "yanaşmak, sokulmak" HŞ-1304

yara- < yar-a- "yaramak" NF-223/21

yarlıka- < yalık-a- " yarlıgamak, bağışlamak" HŞ-364, NF-227/4

yokat- < yok-a-t- "tüketmek" HŞ-4444

yönen- < yön-e-n- "yönelmek" HŞ-967

-al- / -el- < -a-l- / -e-l- Ekleri:

Kanaatimizce, birleşik bir ek olan bu ek, metinlerimizde az kullanılmıştır.

yokal- < *yok-a-l-* "yok olmak" HŞ-4526

yinçgel- < *yinçig-e-l-* "incelmek" HŞ-?

-ar- /-er- < -a-r- /-e-r- Ekleri:

Bu ek de -al-/-el- ekleri gibi birleşik bir ek olsa gerek. Bir başka ihtimal ise, er-yardımcı fiilinin zamanla ekleşmesi ile oluşmuş olabilir.[14]

akar- < *ak-ar-* < *ak-a-r-* "ağarmak, beyazlaşmak" HŞ-4243

başar- < *baş-ar-* < *baş-a-r-* "başarmak, baş olmak" HŞ-2750

kızar- < *kız-ar-* < *kız-a-r-* "kızarmak, kırmızılaşmak" HŞ-581

sargar- < *sarıg-ar-* < *sarıg-a-r-* "sararmak, sarı hale gelmek" NF-168/10

suvar- < *suv-ar-* < *suv-a-r* - " sulamak" NF-81/23

yaşar- < *yaş-a-r* - "yeşermek, yaş heli gelmek" HŞ-2763

-k- / -k- Eki

birik- < *bir-i-k-* "birikmek" HŞ-1168

turuk- < *turu-k-* "durulmak" NF-172/4

yoluk- < *yol-u-k-* "rastlamak, yola çıkmak" HŞ-1168, KE-18/34

---

[14] Bu konuda geniş bilgi için Prof.Dr.Zeynep Korkmaz'ın "Göktürkçe'de İsimden fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", adlı tebliğine bakınız. (III. Sovyet-Türk Kollokyumu, Göktürk Anıtları,8-15 Haz.1990, Alma-Ata,Kazakistan, SSSR.)

-ay- < -ad- Eki:

ulgay- < *ulug-ay-* < *ulug-ad-* "büyümek, ulu hale gelmek" HŞ-4393

-da- /-de- ; -ta- /-te- Ekleri :

Metinlerimizde sıkça kullanılan bir isimden fiil yapım ekidir.

alda- < *al-da* -"aldanmak" HŞ-1333

iste- < *iz-de-* "istemek" NF-15/21

izde- < *iz-de-* "istemek" HŞ-623

ünde- < *ün-de* - "seslenmek" HŞ-56; NF-17/18; KE-19/11

-gar- / -ger- Ekleri:

Az kullanılmış eklerdendir.

suvgar- < *suv-gar-* "sulamak" HŞ-37

-la- /-le- Ekleri:

Türk dilinin her sahasında olduğu gibi, Harezm sahasında da çok kullanılan bir ektir.

agırla- < *agır-la-* "ağırlamak" HŞ-4096; KE-9/6

arzula- < *arzu-la-* "istemek" HŞ-2886

azarla- < *azar-la-* "azarlamak" NF-197/3

bagışla- < *bagış-la-* "bağışlamak" HŞ-1119

başla- < *baş-la-* "başlamak" HŞ-4146; NF-7/3

ederle- < *eder-le-* "eyerlemek" HŞ-2019

igle- < *ig-le* - "hasta olmak" HŞ-4430

izle- < *iz-le-* "takip etmek" HŞ-2253; NF-16/17

kiçikle- < *kiçik-le-* "küçük göstermek" HŞ-4457

konakla- < *konak-la-* "misafir etmek" HŞ-3254

közle- < *köz-le-* "gözlemek" HŞ-3107

kuçakla- < *kuçak-la-* "kucaklamak" HŞ-4043

tişle- < *tiş-le-* "dişlemek" HŞ-1165

toyla- < *toy-la-* "ziyafet vermek" HŞ-1022

ugurla- <*ugur-la-* "hırsızlık yapmak" HŞ-1288

yangıla- < *yangı-la-* "yenilemek" HŞ-2982

yazukla- < *yazuk-la-* "suçu yüzünden yakalamak" HŞ-3787

yıdla- < *yıd-la-* < *yıdıg-la-* "kokmak" HŞ-367; NF-11/38

yıyla- < *yıyı-la-* "kokmak" HŞ-367

yükle- < *yük-le-* "yüklemek" HŞ-1902

-lan- / -len- < -la-n- /-le-n ***Ekleri:***

Bu ek, aslında, *-la- /-le-* isimden fiil yapma eki ile *-n-* fiilden fiil yapım ekinin birleşmesi ile meydana gelmiş ve çok kullanılan bir ektir.

tıngılan- < tıngı-la-n- "ses vermek" HŞ-56

kutlan- < kut-la-n- "mesut olmak" HŞ-1808

tarıklan- < tarık-la-n- "daralmak" HŞ-3759

açıglan- < açıgla-n- "acı çekmek" HŞ-2325

atlan- < atla-n-"ata binmek" HŞ-3064

hoşlan- < hoş-la-n- "hoşlanmak" HŞ-1928

efkelen- < efke-le-n- "öfkelenmek" HŞ-1658

kavilen- < kavi-le-n-"kuvvetlenmek" HŞ-1018

küçlen- < küç-le-n- "güçlenmek" HŞ-2698

kuvvetlen- < kuvvet-le-n-"kuvvetlenmek" HŞ-1755

yüreklen- < yürek-le-n- "içlenmek" HŞ-3759

-r- Eki:

Az kullanılan bir ektir. Bu ekin durumu hakkında geniş bilgi için Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın "Göktürkçe'de İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine" adlı tebliğine bakınız

belgür- < belgü-r- <belgü + er -"belirtmek" HŞ-2952; NF-12/32

kadgur- < kadgu -r- < kadgu+ er- "kaygılanmak" KE-28/46; NF-4/14; HŞ-2634

-sa- /-se- Ekleri:

Az kullanılan bir ektir. Bir şeye karşı duyulan arzuyu ifade eder.[15]

savsa- < suv-sa- "susamak" HŞ-1634; NF-32/12

susa- < suv-sa- "susamak" HŞ-4484

kapsa- < kap-sa- "ihtiva etmek, içine almak" NF-45/35

-ı- / -i- /-u- /-ü- Ekleri:

Az kullanılan bir ektir.

agrı- < agır-ı- "ağrı çekmek" NF-97/36

berki- < berk-i- "sağlamlaşmak" KE-43/23

okı- < ok-ı- "okumak, çağırmak" NF-6/1

toku- < tok-u- "dokumak, doldurmak" NF-16/19

yaru- < yar-u- "parlamak" NF-138/18

yavu- < yav-u- < yag-u- "yakınlaşmak" NF-62/23

[15] a.g.t.

-sı- /-si- /-su- /-sü-; -sın- /-sin- /-sun- / -sün- Ekleri:

Az kullanılan eklerdendir.

eksü- < ek-sü- "eksilmek" NF-28/26

agırsın- < agır-sın- "ağır saymak" NF-199/6

ulugsı- < ulug-sı- "büyük saymak, büyültmek" KE-21/7

-kur- /-kür- Ekleri:

Taklidi kelimelerden fiil türeten az kullanılmış eklerdendir.

tüfkür- < tüf-kür- "tükürmek" NF-32/28

2. Fiilden Fiil Yapma:

-ar- /-er- Ekleri ile:

Bu ekler, fiile ettirgenlik mânası verir. Bazı geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

çıkar- < çık-ar- "çıkarmak" NF-22/8; HŞ-2755; KE-24/8

ıdar- < ıd-ar- "göndermek" HŞ-3325

kaytar- < kayıt-ar- "kaytarmak" NF-24/11

kızar- < kız-ar- "kızarmak, kızdırılmak" NF-49/12

kiter- < kit-er- "gidermek" NF-14/6; HŞ-682

kopar- < kop-ar - "koparmak" NF-1/5

köter- < költer- < költ-er- "kaldırmak" HŞ-4535

-dur- /-dür- ; -tur- /-tür- < -t-u-r- / -t-ü-r- Ekleri:

Bu ekler fiil kök ve gövdelerine getirilerek ettirgen fiiller yapar. Çok kullanılan bir ektir.

aktur- < ak-tur- "akıtmak" HŞ-3094

aldur- < al-dur- "aldırmak" HŞ-1814

angdur- < ang-dur- "andırmak" NF- 90/31

arsıktur- < arsık-tur- "aldatmak" HŞ-2503

bulaştur- < bulaş-tur- "bulaştırmak" NF-241/19

emdür- < em-dür- "emdirmek" NF-3/21

endür- < en-dür- "indirmek" NF-28/15

eşittür- < eşit-tür- "işittirmek" NF-76/16

kaldur- < kal-dur - "kaldırmak" NF-113/34

kandur- <kan-dur- "kandırmak" NF-66/25

karıştur- < karış-tur- "karıştırmak" HŞ-892

keltür- < kel-tür - "getirmek" NF-2/5

keydür- < *key-dür-* "giydirmek" NF-59/31

kıldur- < *kıl-dur* -"kıldırmak" NF-15/19

kondur- < *kon-dur-* "kondurmak" HŞ-3200

költür- < *köl-tür* - "götürmek" NF-198/25

köndür- < *kön-dür-* "yandırmak" NF-159/22; HŞ-102; KE-9/6

köydür- < *köy-dür-* "yakmak, yaktırmak" HŞ-3184

küldür- < *kül-dür-* "güldürmek" HŞ-1796

oltur- < *ol-tur-* "oturmak" KE-18/9

öltür- < *öl-tür-* "öldürmek" HŞ-2441

öndür- < *ön-dür-* "yetiştirmek" HŞ-2764

sındur- < *sın-dur-* "kırmak" HŞ-4652

söndür- < *sön-dür-* "söndürmek" HŞ-2854

tındur- < *tın-dur-* "dindirmek" HŞ-3838

tıngılandur- < *tıngılan-dur-* "seslendirmek" HŞ-56

tiktür- < *tik-tür-* "diktirmek" HŞ-3248

urdur- < *ur-dur-* "vurdurmak" HŞ-1779

üleştür- < *üleş-tür-* "paylaştırmak" HŞ-4071

yandur- < *yan-dur-* "yaktırmak" HŞ-376

yidür- < *yi-dür-* "yedirmek" HŞ-2934

-gur- / -gür- < -g-u-r- / -g-ü-r- ; -kur- / -kür- Ekleri:[16]

Az kullanılan bir etirgenlik ekidir.

bilgür- < *bil-gür-* "bildirmek" KE-17/45

bitgür- < *bit-gür-* "bitirmek" HŞ-3767

kigür- < *ki-gür-* "giydirmek" HŞ-1152; NF-31/17

tirgür- < *tir-gür-* "diriltmek" HŞ-3932

tugur- < *tu-gur-* "durdurmak" NF-161/36

yatgur- < *yat-gur-* "yatırmak" NF-66/9

yatkur- < *yat-kur-* "yatırmak, yatırtmak" NF-7/6

-gaz- /-gez- < -g-a-z- / -g-e-z- Ekleri:

Az kullanılmış olan bir ektir.

körgez- < *kör-gez-* "göstermek" HŞ-2566; HŞ-3862

[16] Geniş bilgi için bkz. Prof.Dr. Necmettin Hacıeminoğlu'nun Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller adlı kitabının, Fiilden Fiil yapan ekler bahsi.

-guz- /-güz- < -g-u-z- / -g-ü-z- Ekleri:

körgüz- < *kör-güz-* "göstermek" NF-40/4; HŞ-949;HŞ-3516; KE-20/25

olturguz- < *oltur-guz* - "oturtmak" NF-64/8

tirgüz- <*tir-güz-* "canlandırmak" NF-78/26; KE-36/40

turguz- < *tur-guz* - "durdurmak" KE-23/13

-d- /-d- /-y- Ekleri:

ıd- < *ı-d-* "göndermek" NF-192/10

kod- < *ko-d-* "koymak" NF-7/12

koy- < *ko-d-* "koymak, bırakmak" NF-17/7

ulgay- < *ulug-a-d-* "büyütmek" NF-237/35

yay- < *yad-* < *ya-d-* "yaymak" NF-42/22

-k- /-k- Eki:

Az kullanılan bir ektir.

bak- < *ba-k-* "bakmak, görmek" NF-39/6

sak- < *sa-k-* "düşünmek" KE-9/11

turuk- < *tur-u-k-* "durmak, durdurmak" NF-37/21; KE-24/17, 42/21

-r-; -ır-/-ir-; -ur- /-ür- Ekleri:

Fiilden fiil yapan ettirgenlik ifadesi bulunan bu ek, Türk dilinin her sahasında olduğu gibi Harezm sahasında da sıkça kullanılmıştır.

artur- < *art-ur-* "arttırmak" HŞ-1684

çökür- < *çök-ür-* "çökertmek" NF-30/8

egir- < *eg-i-r-* "eğirmek" NF-80/8

içür- < *iç-ür-* "içirmek" NF-17/5; HŞ-1909

kavşur- < *kavuş-ur-* "kavuşturmak" HŞ-1013

keçir- < *keç-i-r-* "geçirmek" NF-176/32

keçür- < *keç-ür-* "geçirmek" NF-161/27

kir- < *ki-r-* "girmek" NF-215/19

köyür- < *köy-ür-* "yakmak" HŞ-611

küyür- <*küy-ü-r-* "pişirmek, yakmak"KE-29/1

öçür- < *öç-ü-r-* "söndürmek" HŞ-3689

ödür- <*öd-ü-r-* "seçmek" NF-2/8; HŞ-315

ötür- < *öt-ü-r-* "geçirmek" HŞ-302

singür- < *sing-ür* - "sindirmek" HŞ-972

togur- < *tog-u-r-* "doğurmak" KE-41/4

tüşür- < *tüş-ü-r-* "düşürmek" HŞ-2688

yaşur- <*yaş-ur-* "örtmek" HŞ-881

yütür- < *yit-ür-* "ulaştırmak, eriştirmek" HŞ-3778

-t- Eki :

Çok kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Ünlü ile biten fiillere doğrudan bağlanırken, ünsüz ile bitenlere *-ı- /-i-;-u-/-ü-* yardımcı seslerin alarak bağlanır.

açıt- < *açı-t-* "acıtmak" HŞ-1773

agrıt- < *agrı-t-* "ağrıtmak" HŞ-3484

akıt- < *ak-ıt-* "akıtmak" HŞ-3407

anglat- < *angla-t-* "anlatmak" HŞ-1894

arıt- < *arı-t-* "temizletmek" HŞ-338

baglat- < *bag-la-t-* "bağlatmak" HŞ-596

belgürt- < *belgür-t-* "belirtmek" HŞ-4323

bükrert- < *bükrer-t* - "büktürmek" NF-190/23

eksüt- < *eksü-t-* "eksiltmek" NF-84/11

elet- < *ele-t-* "iletmek" NF-52/4

erüt- <*erü-t-* "eritmek" NF-167/37

karart- < *karar-t-* "karartmak" HŞ-3326

karıt- < *karı-t-* "ihtiyarlatmak" HŞ-3853

korkıt- < *kork-ı-t-* "korkutmak" NF-138/34

közlet- < *közle-t-* "gözletmek" HŞ-632

mengzet- < *mengiz-e-t-* "benzetmek" HŞ-3052

ornat- < *orun-a-t-* "yerleşirmek" HŞ-1539

oturt- < *otur-t-* "oturtmak" HŞ-584

ögret- < *ögüre-t* - "öğretmek, alıştırmak" KE-20/6

sayrat- < *sayra-t-* "oynatmak" HŞ-2086

sözlet- < *sözle-t-* "söyletmek" HŞ-3482

sürt- < *sür-t-* "sürtmek" NF-33/3

tat- < *ta-t-* "tatmak, tat almak" NF-72/26

tezgit- < *tezig-i-t-* "hareket etmek" HŞ-18

turıt- < *tur-ı-t-* "durdurmak" KE-12/24

tut- < *tu-t-* "tutmak" NF-32/28

yakıt- < *yak-ı-t-* "yaktırmak" HŞ-1859

yarut- < *yaru-t-* "parlatmak" HŞ-732

yügrüt- < *yügürü-t-* "koşturmak" HŞ-1875

yürit- < *yüri-t-* "yürütmek" HŞ-1678

-ç- Eki:

Az kullanılmış bir ektir.

sürç- < sür-ç- "sürtmek" NF-207/24

yançıl- < yan-ç-ı-l-"yarılmak, yaralanmak" NF-235/27

-ı- / -i- Eki:

Az kullanılmış olan fiilden fiil yapım ekidir.

kazı- < kaz-ı- "kazımak" NF-107/39

-l- Eki:

Fiilden fiil yapan, belirsizlik ifadesi bulunan bir ektir. Türk dilinin her sahasında olduğu gibi, Harezm sahasında da çok kullanılmıştır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan bağlanırken, ünsüz ile bitenlere *-ı-/-i- ; -u-/-ü-* bağlayıcı ünlüleri ile bağlanır.

adrıl- < adır-ı-l- "ayrılmak" HŞ-1911

çevrül - <çevir-ü-l-"çevrilmek, dönmek" NF-111/30

ezil- < ez-i-l- "ezilmek" NF-74/40

igil- < ig-i-l- "eğilmek" HŞ-4138

igsil- < igsi-l-"eksilmek" HŞ-1412

ivrül- < ivür-ü-l- "çevrilmek" HŞ-1940

karıl- < kar-ı-l- "karılmak" HŞ-2003

kesil- < kes-i-l- "kesilmek" NF-49/17; KE-41/47

kodul- <kod-u-l-"bırakılmak, koyulmak" NF-144/34

örtül- < ört-ü-l-"örtülmek" HŞ-594

sürül- < sür-ü-l- "sürülmek" KE- 24/6

süzül- < süz-ü-l- "szülmek" HŞ-1057

tüzel- < tüz-e-l-"düzelmek" HŞ-4391

tüzül- < tüz-ü-l- düzülmek, tertip edilmek" HŞ-1057

ulal - < ula-l- "birleştirilmek" NF-123/8

yakıl- < yak-ı-l-"yakılmak" HŞ-3203

yaratıl- < yarat-ı-l- "yaratılmak" HŞ-4613

yitil- < yit-i-l- "götürülmek, kaybolmak" HŞ-2949

-n- Eki:

Fiil kök ve gövdelerine gelerek dönüşlülük ifade eden bu ek, bazı durumlarda belirsizlik de ifade eder. Özellikle *-l-* ile biten fiillerde -n, belirsizlik ifadesi için kullanılmıştır. Çok kullanılan bir ek olan *-n-* , ünlü ile biten fiillere doğrudan bağlanırken, ünsüz ile bitenlere *-ı-/-i-;-u-/-ü-* sesleri ile bağlanır.

aldan - < alda-n- "aldanmak" HŞ-2185

atan- < ata-n-"adlanmak, ün sahibi olmak" HŞ-3110; KE-13/38

baglan- < bagla-n- "bağlanmak" HŞ-54

başlan- < başla-n-"başlanmak" HŞ-2398

bezen- < beze-n-"süslemek" NF-213/29; HŞ-4490

eglen- < egle-n- "eğlenmek" NF-28/24

en- < e-n- < i-n- "inmek" NF-191/42

ırgan - <ırga-n-"sallanmak" KE-12/17

ilin- < il-i-n- "bağlamak" HŞ-2035

imgen - < imge-n-"zahmet çekmek" HŞ-4487

kılın- < kıl-ı-n- "yapılmak, yaratılmak" NF-3/2

kizlen- < kizle-n- "gizlenmek" HŞ-2986

kon- < ko-n-"konmak" NF-169/29; HŞ-2983

kön- < kö-n- "dönmek" KE-9/6

kurşan - < kurşa-n-"kuşanmak" KE-10/16

oygan- < oyuga-n-"uyanmak" NF-222/12

sevün- <sev-ü-n- "sevinmek" HŞ-759

sıgın - < sıg-ı-n- "sığınmak" NF-116/28; HŞ-4715

tipün- <tip-ü-n-"tepinmek" HŞ-1459

tüken- < tüke-n-"bitmek, tükenmek" NF-5/19

ugurlan- < ugurla-n- "çalınmak" HŞ-3100

yangılan- < yangıla-n-"yenilenmek" HŞ-2982

yaşun- < yaş-u-n- "gizlemek" KE-24/16

-ş- Eki:

Bir işte beraberlik, karşılıklı hareket ifade eden çok kullanılmış olan işlek bir ektir. Bazı fiillerde ise az da olsa dönüşlülük ifade eder. Msl. :

tüş- < *tü-ş* -"düşmek" ; NF-250/34

Ünlü ile biten fiillere doğrudan bağlanır. Ünsüz ile bitenlere ise *-ı-/-i-; -u-/-ü-* seslerini alarak eklenir.

aytış- < ayt-ı-ş-"söyleşmek" HŞ-1295

çulgaş- < çulga-ş-"çullanmak" HŞ-2377

karış- < kar-ı-ş-"karışmak" HŞ-1496

kılış- < kıl-ı-ş-"birlikte hareket etmek" NF-100/2

kingeş - < kinge-ş-"genişlemek" HŞ-2107

körüş- < kör-ü-ş-"görüşmek" NF-18/9; HŞ-1012

kuçuş- < kuç-u-ş-"kucaklaşmak" HŞ-4248

külüş- < kül-ü-ş- "gülüşmek" NF-9/17; HŞ-555

sakış- < sak-ı-ş-"sayışmak, düşünmek" KE-9/1

sözleş- < sözle-ş-"konuşmak" HŞ-2659

tigiş- < tig-i-ş-"değişmek" HŞ-1012

tutuş- < tut-u-ş-"tutuşmak" HŞ-1771

ulaş- < ula-ş-"ulaşmak" HŞ-4559

uruş - < ur-u-ş-"vuruşmak" HŞ-3636

üleş- < üle-ş-paylaşmak" HŞ-1988

yaklaş- < yala-ş-"yakaşmak" HŞ-4037

yanaş - < yana-ş-"yanaşmak" HŞ-1545

yıglış- < yıgıl-ı-ş-"yığılışmak" HŞ-1301

-z- Eki:

Genellikle dönüşlü ve geçişsiz fiiller yapan bir ektir.

az- < a-z- "azmak, ayrılmak" NF-210/26

küz- < kü-z- "korumak" KE-9/6

oz- < o-z- "geçmek" NF-217/7

tüz- < tü-z- "düzmek, tertip etmek" NF-53/6

üz- < ü-z-"yukarı çıkmak" NF-209/15

yaz- < ya-z- "yazmak, yaymak" NF-217/10

3. FİİL KİP ve ZAMAN ÇEKİMİ :

Fiiller, üzerlerine *1. Kip ve Zaman Ekleri 2. Şahıs Ekleri* alırlar.

Kip ve Zaman Ekleri:

a. İsim-fiil olanlar b. İsim-fiil olmayanlar diye ikiye ayrılırlar.

Şahıs Ekleri :

a. Şahıs zamiri menşe'li olanlar b. **İyelik eki menşe'li olanlar**

Biz, Türk dilinde fiil çekimini

a. *Basit* çekim *b. Birleşik çekim*

olmak üzere iki ana grupta incelemekteyiz.

Basit kipler kendi arasında ***1. Haber kipleri 2. Dilek kipleri*** olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

A. BASİT KİPLER:

1. Haber Kipleri:

a. Geniş zaman b. Görülen geçmiş zaman

c. Anlatılan geçmiş zaman ç. Gelecek zaman

olmak üzere dört grupta toplanmaktadır.

a. Geniş Zaman:

Fiilin ifade ettiği oluş, hareket yahut durumun belirli bir zamanda olmayıp, halde veya gelecekte yapılabileceğini bildirir.

Bu itibarla, geniş zaman ekleri genellikle şimdiki ve gelecek zaman mefhumla-rını da ifade ederler.

Metinde geçen geniş zaman ekleri ve bunların ifade ettikleri zaman mefhumları şunlardır:

1. -ar /-er

teklik şahıslar	çokluk şahıslar
1. -ar men / -er men	1. -ar biz / -er biz
2. -ar sen / -er sen	2. -ar siz / -er siz
3. -ar /-er	3. -arlar / -erler

2. -ur / -ür ; -yur / -yür

teklik şahıslar	çokluk şahıslar
1. -ur men / -ür men	1. -ur biz / -ür biz
2. -ur sen / -ür sen	2. -ur siz / -ür siz
3. -ur / -ür	3. -urlar / -ürler

3. -r

teklik şahıslar	çokluk şahıslar
1. -r men	1. -r biz
2. -r sen	2. -r siz
3. -r	3. -r lar / -r ler

Yukarıda kısaca dökümünü gösterdiğimiz geniş zaman ekleri ile teşkil edilmiş olan örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz.

***1. -ar /-er Eki* ile:**

Birinci Teklik Şahıs: ***-ar men / -er men***

tap-*ar men* HŞ-3570 sat-*ar men* HŞ-3471

köy-*er men* HŞ-3137 tut-*ar men* HŞ-3779

sev-*er men* HŞ-163 biz-*er men* HŞ-2250

yit-*er men* HŞ-3519 kıl-*ar men* HŞ-2097

id-*er men* KE-24/38

Şu örnekler şimdiki zaman mânası taşımaktadır:

öl-*er men* HŞ-4153 kör-*er men* HŞ-3452; 4292

siz-*er men* HŞ-640

İkinci Teklik Şahıs: ***-ar sen / -er sen***

kör-*er sen* HŞ-1797; 3495; 4623 sürt-*er sen* HŞ-3527

Şu örnekler şimdiki zaman mânası taşımaktadır:

kör-*er sen* HŞ-943 tut-*ar sen* HŞ-3133

sög-*er sen* HŞ-2054

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-ar / -er***

aç-*ar* ol HŞ-3521 art-*ar* HŞ-528

tap-*ar* HŞ-231 yık-*ar* HŞ-1899

sev-*er* HŞ-1185 yit-*er* HŞ-2501

küz-*er* KE-9/6

Şu örnekler şimdiki zaman mânası taşımaktadır.

ak-*ar* HŞ-816 yag-*ar* HŞ-3650

tök-*er* HŞ-1097 kiç-*er* HŞ-714

siz-*er* HŞ-1105 sev-*er* HŞ-479

Birinci Çokluk Şahıs : ***-ar biz / -er biz***

ut-*ar biz* HŞ-87; 3169 kör-*er biz* HŞ-68

Şimdiki zaman mânasında:

kör-*er biz* HŞ-4301; 4302

İkinci Çokluk Şahıs : ***-ar siz / -er siz***

sor-*ar siz* HŞ-3781

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-arlar / -erler***

bak-*arlar* HŞ-469 sev-*erler* HŞ-3070

yak-*arlar* HŞ-469 sür-*erler* HŞ-462

tök-*erler* HŞ-1040 öp-*erler* HŞ-2355

koy-*arlar* NF-50/30

2. *-ur / -ür ; -yur / -yür*

Birinci Teklik Şahıs : ***-ur men / -ür men***

ayt-*ur men* NF-73/18; HŞ-665 atlan-*ur men* HŞ-847

tur-*ur men* HŞ-3297 kıl-*ur men* HŞ-3050; ME-120/3

kil-*ür men* HŞ-2193; 3050 tiril-*ür men* HŞ-2727

Şimdiki zaman mânasında:

oltur-*ur men* HŞ-725 kıl-*ur men* HŞ-3291

yastan-*ur men* HŞ-3920 ay-*ur men* HŞ-3022

bil-*ür men* HŞ-414; 2230

İkinci Teklik Şahıs : ***-ur sen / -ür sen***

atlan-*ur sen* HŞ-3604 kıl-*ur sen* HŞ-3040

yıkıl-*ur sen* HŞ-3080 bir-*ür sen* HŞ-3040

öndür-*ür sen* HŞ-105 kör-*ür sen* HŞ-2553

Şimdiki zaman mânasında:

kıl-*ur sen* HŞ-2709, 2212

ayt-*ur sen* HŞ-4494 işit-*ür sen* HŞ-1332

ay-*ur sen* HŞ-1740; NF-73/17 bil-*ür sen* HŞ-1590; 2615; 2709

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-ur /-ür***

al-*ur* NF-71/34; HŞ-1259 kir-*ür* HŞ-527

açıl-*ur* HŞ-1857 kil-*ür* HŞ-55

akıt-*ur* HŞ-3446 bil-*ür* HŞ-1568

atıl-*ur* HŞ-4418 bir-*ür* HŞ-33

pişür-*ür* KE-41/42

Şimdiki zaman mânasında:

kılın-*ur* HŞ-2446 bil-*ür* HŞ-2261; 4136; ME-33/6

kıl-*ur* HŞ-2197 kil-*ür* HŞ-2119

açıl-*ur* HŞ-2366 kir-*ür* HŞ-1378

sigir-*ür* HŞ-2225

Birinci Çokluk Şahıs : ***-ur biz / -ür biz; -ur miz / -ür miz***

kal-*ur biz* HŞ-1405 ayt-*ur miz* NF-3/7

bar-*ur biz* HŞ-1406; 4295 bir-*ür biz* HŞ-2706

bil-*ür biz* HŞ-955 kıl-*ur miz* NF-20/18

İkinci Çokluk Şahıs : ***-ur siz / -ür siz***

bol-*ur siz* HŞ-955 ayt-*ur siz* NF-72/34

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-urlar / -ürler***

kopar-*urlar* NF-50/4 tanglaş-*urlar* HŞ-2447

ay-*urlar* HŞ-4702 tapın-*urlar* HŞ-4709

kil-*ürler* HŞ-546 bil-*ürler* HŞ-1343

Şimdiki zaman mânasında:

ay-*urlar* HŞ-623; 2763; 2822

kir-*ürler* HŞ-4301

3. *-r*

Bu ek ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine gelir.

Birinci Teklik Şahıs : ***-r men***

okı-*r men* HŞ-100 tile-*r men* HŞ-2624; 2672; 4002

ıgla-*r men* HŞ-3130

İkinci Teklik Şahıs : ***-r sen***

sına-*r sen* HŞ-1687 yi-*r sen* HŞ-2044; 2795

kına-*r sen* HŞ-3277 sözle-*r sen* HŞ-3529

Şimdiki zaman mânasında :

tile-*r sen* HŞ-1669 kına-*r sen* HŞ-1687

yi-*r sen* HŞ-1930 sözle-*r sen* HŞ-677

izde-*r sen* HŞ-3748

Üçüncü Teklik Şahıs : *-r*

angla-*r* HŞ-24 tangla-*r* HŞ-?

asra-*r* HŞ-1920 avla-*r* HŞ-4226

Şimdiki zaman mânasında:

tıngla-*r* HŞ-049 tile-*r* HŞ-425

yi-*r* HŞ-266 kına-*r* HŞ-2609

Birinci Çokluk Şahıs : ***-r biz***

tile-*r biz* HŞ-85 ırga-*r biz* HŞ-2110

İkinci Çokluk Şahıs : ***-r siz***

ayt-*ur siz* NF-72/34 bar-*ur siz* NF-77/9

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-rlar / -rler***

ti-*rler* HŞ-662, 4357

1. Not: Şu örneklerde geniş zaman ekleri gelecek zaman mefhumunu ifade etmektedir.

öl-*er men* HŞ-2296 işüt-*ür sen* HŞ-2567

ayt-*urlar* HŞ-633

2. Not : Örneklerimizin büyük bir kısmında *-ar/-er; -ur/-ür* eki genellikle ünsüz ile biten fiil köklerine gelmektedir. *-r* eki de ünlü ile biten fiillere doğrudan gelmektedir. Fakat elimizdeki örneklerin bazılarında fiil ünlü ile bittiği halde, geniş zaman *-r* değil; *-ur/-ür* ' dür ve araya *-y-* bağlayıcı ünsüzünü almaktadır.

Bu durum bize bir *-yor* ekinin mevcut olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Nitekim bu örnekler, mâna bakımından da şimdiki zaman mefhumunu ifade ettikleri için ilk akla gelen ihtimal daha da kuvvet kazanmaktadır. Ancak, yalnız bu mâna meselesi de kesin bir sonuca varmak için yetmez; çünkü bize bir *-yor* ekinin mevcut olabileceği ihtimalini kuvvetle düşündüren sebep bu kadardan da ibaret değildir.

Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçakça üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasında, hem *Tuhfetü'z-Zekiyye* 'ye, hem de latin harfleri ile yazılmış olan *Codex Cumanicus* 'a atfen bir *-yor* ekinin mevcudiyetinden bahsetmektedir. Ayrıca, adı geçen doktora çalışmasındaki örnekler bir başka bakımdan da dikkate değer mahiyettedir. Çünkü *-yor* eki sadece ünlü ile biten fiil köklerine değil; bazan ünsüzle biten fiil köklerine de gelmektedir.

kel-*i-yorlar* CC. 160 kel-*e-yorlar* CC. 56

kel-*e-yorlar* TZ-750 yat-*a-yor* TZ-85

kel-*e-yorur* ; ket-*e-yorur* TZ 75a[17]

[17] bkz. A.Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi, Doktora Tezi, Nu:499, İst.,163 1963.

Yukarıdaki örnekler ve bizim tesbit edebildiklerimiz, eldeki örneklerin *-yor* olabileceğini düşündürmektedir.

Tamamen şimdiki zaman ifade eden bu örnekler şu şekildedir:

Birinci Teklik Şahıs : ***-yur men /-yür men***

yi-*yür men* HŞ-2178 ti-*yür men* HŞ-765

tile-*yür men* NF-163/3 biti-*yür men* NF-170/8

yıgla-*yur men* NF-164/2

İkinci Teklik Şahıs : ***-yur sen / -yür sen***

alda-*yur sen* HŞ-2173 yi-*yür sen* HŞ-1955

ti-*yür sen* HŞ-1256 tile-*yür sen* NF-161/32

yıgla-*yur sen* NF-164/25

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-yur /-yür***

yolçıla-*yur* HŞ-2297 oyna-*yur* HŞ-941

targa-*yur* HŞ-3185 bize-*yür* HŞ-1416

tile-*yür* HŞ-152; 941; 2263 yile-*yür* HŞ-2448

tile-*yür* NF-178/22

Birinci Çokluk Şahıs : ***-yur biz / -yür biz***

yıgla-*yur biz* NF-165/1 ye-*yür biz* NF-177/29

İkinci Çokluk Şahıs : ***-yur siz / -yür siz***

yıgla-*yur siz* NF-163/41 titre-*yür siz* NF-168/1

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-yurlar /yürler***

ata-*yurlar* HŞ-2560 izde-*yürler* HŞ-625

b . Görülen Geçmiş Zaman

Bu zaman çekiminde sonu sadasız bir sesle biten fiil kök ve gövdelerine getirildiği zaman, ek *-d-* yerine *-t-* olur.

Zaman ekinden sonra şahıs ekinin bu zaman ekine bağlanışında; düz ünlü ihtiva eden fiiller üzerine geldiğinde zaman ekini şahıs ekleri *-m, -ng, -ngız* eklerine bağlayan ünlü düzdür.

Yuvarlak ünlü ihtiva eden fiil kök ve gövdelerinden sonra gelen zaman ekini şahıs ekine bağlayan ünlü ise yuvarlaktır.

Birinci Teklik Şahıs : ***-dım/-dim; -dum/-düm***

-tım/-tim; -tum/-tüm

okı-*dım* HŞ-2765 yi- *dim* HŞ-3447
bagla-*dım* HŞ-379 tile-*dim* HŞ-2613
kıl-*dım* HŞ-102 sil-*dim* HŞ-1171
bar-*dım* NF-23/31 al-*dım* ME-178/4
sor-*dum* HŞ-268 tapun-*dum* HŞ-3366
atlandur-*dum* HŞ-1103 yitür-*düm* HŞ-1885
sür-*düm* HŞ-3685 ayt-*tım* HŞ-4640
yit-*tim* HŞ-251 tut-*tum* HŞ-244
unut-*tum* HŞ-244
kop-*tum* HŞ-1741 köç-*tüm* HŞ-3388
tüş-*tüm* HŞ-4397

Not: b, p gibi dudak ünsüzleri ile biten fiiller üzerine getirilen görülen geçmiş zaman ekinin, şahıs ekine bağlayıcı ünlüsü yuvarlak olur.

tap-*tum* HŞ-1093, 2251, 3565, 3911

İkinci Teklik Şahıs : ***-dıng/-ding ; -dung / -düng***
-tıng/-ting; -tung/-tüng

sakın-*dıng* HŞ-4175 yangıl-*dıng* HŞ-3553
atan-*dıng* HŞ-4612 yi-*ding* HŞ-388
ay-*dıng* NF-10/41 koy-*dung* HŞ-35/4
tapşur-*dung* HŞ-94 kör-*düng* HŞ-3669
kutrul-*dung* HŞ-61 tüz-*düng* HŞ-2213
yitgür-*düng* HŞ-387 yaz-*dıng* KE-32/25
ayt-*tıng* HŞ-2389 tap-*tıng* HŞ-388
aç-*tıng* HŞ-2164 saç-*tıng* HŞ-3508
tut-*tung* HŞ-1783 unut-*tung* HŞ-2167
tüş-*tüng* HŞ-787 öp-*tüng* HŞ-1470

Not: Şu örnekte yuvarlaklaşma mevcut

tap-*tung* HŞ-844, 2530, 3954

Üçüncü Teklik Şahıs ***:-dı / di; -tı /-ti***

targa-*dı* HŞ-3659 toyur-*dı* HŞ-1791
koy-*dı* HŞ-1791 tüz-*di* HŞ-3861
tipre-*di* HŞ-1751 kiçür-*di* HŞ-1363
te-*di* NF-12/22 kir-*di* NF-22/3

talaş-*tı* HŞ-1706 aç-*tı* HŞ-141
kit-*ti* HŞ-8318 kiç-*ti* HŞ-609
tüş-*ti* HŞ-2823 aç-*dı* ME-14/4

Birinci Çokluk Şahıs : ***-duk/-dük; -tuk/-tük;-dımız/-dimiz***

kal-*duk* HŞ-4282; 4538
kör-*dük* HŞ-1233 tile-*dük* HŞ-4294
tap-*duk* HŞ-1262 işit-*tük* HŞ-4293
cehd it-*tük* HŞ-4293 ay-*duk* NF-149/40
çık-*tuk* NF-20/22 kel-*dimiz* KE-44/3
ugra-*dımız* KE-11/32 kel-*dük* NF-19/33
ınan-*duk* NF-19/31 ber-*dük* NF-1/18
kıl-*duk* NF-1/8 bil-*dük* NF-3/7
bar-*duk* ME-80/3

İkinci Çokluk Şahıs : ***-dıngız /-dingiz ;***
-tıngız / -tingiz

kil-*dingiz* HŞ-3252 işit-*tingiz* 2534
al-*dıngız* NF-71/35

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-dılar / -diler; -tılar /-tiler***

ırga-*dılar* HŞ-1029 okı-*dılar* HŞ-4352
başla-*dılar* HŞ-3002 tüşür-*diler* HŞ-1314
tipre-*diler* HŞ-746 yi-*diler* HŞ-1126
saç-*tılar* HŞ-3230 yit-*tiler* HŞ-747
unut-*tılar* HŞ-4038 ayıt-*tılar* HŞ-988
öp-*tiler* HŞ-1233 ög-*diler* KE-9/1
tüşürt-*tiler* HŞ-1438

Not: Şu örneklerde sadasız ve sadalı uyumu mevcut değildir.

oturt-*dı* HŞ-2407 id-*tı* HŞ-4195; 4516; 4625

c. *Anlatılan Geçmiş Zaman*

Anlatılan geçmiş zaman, fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durumun geçmişte vuku' bulduğunu başkasından naklen bildirir. Bu az kullanılan bir çekim şekli olup,

-mış /-miş isim-fiil eki ile ifade edilmektedir.

İkinci Teklik Şahıs : *-mış sen / -miş sen*

otur-*mış sen* HŞ-2786 kıl-*mış sen* HŞ-2787

Üçüncü Teklik Şahıs : *-mış /-miş*

otur-*mış* HŞ-1518 aç-*mış* HŞ-2053

yogrul- *mış* HŞ-705 yitür-*miş* HŞ-1425

tök-*miş* HŞ-2053 kil-*miş* HŞ-2851

bagla-*mış* ME-130/6

Üçüncü Çokluk Şahıs : *-mışlar / -mişler*

turuk-*mışlar* HŞ-2955 yıgıl-*mışlar* HŞ-3742

ti-*mişler* HŞ-4270; 4466

ç. Gelecek Zaman:

Gelecek zaman, fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durumun gelecekte olacağını bildirir.

Birinci Teklik Şahıs : *-gay sen / -gey men*

tap-*gay men* HŞ-2145 kıl-*gay men* HŞ-512; HŞ-2148

kına-*gay men* HŞ-928 aldur-*gay men* KE-16/28

İstek mânasında:

tut-*gay men* HŞ-2645 yaraş-*gay men* HŞ-510

sakın-*gay men* HŞ-1001 bar-*gay men* HŞ-1726

kiçür-*gey men* HŞ-2646 kör-*gey men* HŞ-3256

işit-*gey men* HŞ-3256

İkinci Teklik Şahıs : *-gay sen / -gey sen*

sakın-*gay sen* HŞ-3117 tüz-*gey sen* HŞ-3631

bol-*gay sen* HŞ-3841 bil- *gey sen* HŞ-3959

tut-*gay sen* HŞ-3901 kıl-*gay sen* HŞ-3341

İstek mânasında :

sakın-*gay sen* HŞ-859;952 tap-*gay sen* HŞ-396

Üçüncü Teklik Şahıs : *-gay / -gey*

bol-*gay* NF-22/36; KE-11/35 açıl-*gay* NF-22/36

bol-*gay* mu NF-18/25 togur-*gay* HŞ-371

tog-*gay* HŞ-1002 yokal-*gay* HŞ-38

yumşa-*gay* HŞ-3702 yarut-*gay* HŞ-3937

Geniş zaman mânasında :

at-*gay* HŞ-1725 ay-*gay* HŞ-2718

al-*gay* HŞ-2346 tüş-*gey* HŞ-2258

tile-*gey* HŞ-1339 tipret-*gey* HŞ-1338

öç-*gey* HŞ-2509

İstek mânasında :

ak-*gay* HŞ-3513 çık-*gay* HŞ-3513

barış-*gay* HŞ-3244 kir-*gey* HŞ-2583

belür-*gey* HŞ-1968 bile-*gey* HŞ-3635

sözletil-*gey* HŞ-2329

Birinci Çokluk Şahıs :*-gay biz ; -gay miz /-gey miz*

yıgıl-*gay miz* HŞ-1394 tipre-*gey miz* HŞ-858

sakın-*gay biz* HŞ-4316 adır-*gay miz* NF-10/29

İkinci Çokluk Şahıs : *-gay siz*

bol-*gay siz* KE-20/1

-ası / -esi Eki ile :

Bu sahada az kullanılmış bir gelecek zaman ekidir.

kurtul-*ası* HŞ-2496 kıl-*ası* HŞ-2496

bak-*ası* HŞ-3948

-gu / -gü Eki ile:

Aslında bir isim-fiil eki olan bu ekle de gelecek zaman teşkil edilmiştir.

kiçür-*gü-m* HŞ-916 öl-*gü-ng* HŞ-4613

hoş bol-*gu* HŞ-3948 agah bol-*gu* HŞ-838

oltur-*gu* HŞ-2144 kiçür-*gü* HŞ-2848

yi-*gü* HŞ-1739 yit-*gü* HŞ-2255

bol-*gu* KE-11/33 koy-*gu* ME-88/6

2. Dilek Kipleri:

a. Emir Kipi :

Fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durumun meydana getirilmesi faile emir yolu ile bildiren bir kiptir. Bu kip için her şahsa göre değişen çeşitli ekler vardır

Birinci Teklik Şahıs : *-ayın /-eyin; -gayın /-geyin ;-ayın men / -eyin men;*
-gayım /-geyim ;-ayım /-eyim

ayt-ayın NF-125/24 ısparla-gayın NF-74/6
biti-geyin NF-58/13 kıl-ayın HŞ-3986
kuç-ayın HŞ-1693 bak-ayın HŞ-2664
ayt-ayın HŞ-4333 bil-eyin HŞ-1133
işit-eyin HŞ-3376 öl-eyin HŞ-4489
sür-eyin 1665 bir-eyin KE-14/8
kir-eyin KE-17/27; 24/5
bar-ayın *men* HŞ-646 ay-ayın *men* HŞ-3624
bil-eyin *men* HŞ-4403 bol-ayın ME-104/8
kıl-ayım HŞ-1016 bar-ayım HŞ-1891
ay-ayım HŞ-233 tur-ayım HŞ-3441
bil-eyim HŞ-3241 yit-eyim HŞ-1268
çek-eyim HŞ-3997
yıgla-gayın HŞ-2236 bagla-gayın HŞ-2236
sözle-geyin HŞ-2211 yarga-gayım HŞ-3929
yi-geyim HŞ-2239

Şu örnekte **-yın** şeklindedir:

sına-yın HŞ-2544

İkinci Teklik Şahıs : ***-gıl / -gil ; -gul /-kıl***

al-*gıl* NF-24/29 kop-*gıl* NF-7/10 korkut-*gıl* NF-7/10
kıl-*gıl* HŞ-2617 bar-*gıl* HŞ 728
turuş-*gıl* HŞ -1710 kit-*gil* HŞ-1711
tigür-*gil* HŞ-2318 tile-*gil* HŞ-1713
bol-*gul* HŞ-409 bayıt-*kıl* HŞ-4309

Şu örnekler **eksiz emir** şeklidir.

atlan- ! HŞ-725 rahm kıl- ! HŞ-1664 kil-! HŞ-785

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-sun / -sün ; -su /-sü***

kıl-*sun* HŞ-2818 açıl-*sun* HŞ-752
bar-*sun* HŞ-4002 at-*sun* HŞ-2305
ögren-*sün* HŞ-208 ti-*sün* 3238
bil-*sün* HŞ-2290 kil-*sün* HŞ-1323
kör-*sün* HŞ-2702 tutaş-*sın* HŞ-4022
küder-*sün* KE-20/10 tut-*sun* ME-107/8

tur-*su* HŞ-4552 koy-*su* HŞ-2239
bol-*su* HŞ-2870 kan-*su* HŞ-247
kil-*sü* HŞ-2080 kir-*sü* HŞ-1072
kit-*sü* HŞ-149 kiç-*sü* HŞ-1650

Birinci Çokluk Şahıs : ***-galıng /-geling ; -alıng /-eling***
-galım / -gelim ; -lıng / -ling
-alım /-elim

inanma-*galıng* NF-12/35 ıd-*alıng* NF-82/15
iç-*eling* NF-254/37 kıl-*alıng* HŞ-2502
kur-*alıng* HŞ-3748 bak-*alıng* HŞ-1371
bar-*alıng* HŞ-1403 kit-*eling* KE-24/1
ket-*eling* KE-24/1 yitgür-*eling* HŞ-4064
bil-*eling* HŞ-621 kör-*eling* HŞ-2503
oyna-*lıng* HŞ-1366 sına-*lıng* HŞ-771
avla-*lıng* HŞ-1381 izde-*ling* HŞ-792
tile-*ling* HŞ-621 oyna-y-*alıng* HŞ-1371
çevir-*elim* HŞ-89 ıd-*alım* HŞ-1134
kıl-*alım* HŞ-2504 yi-*gelim* HŞ-1125

İkinci Çokluk Şahıs : ***-ng ; -nglar / -ngler***
-ngız / -ngiz ; -nguz / -ngüz

aktar-ı-*ng* NF-94/19 ayt-ı-*nglar* NF-7/33
baş-la-*ng* HŞ-980 targa-*ng* HŞ-38/8
ederle-*ng* HŞ-1596 okı-*ng* HŞ-2910
koy-u-*ng* HŞ-1680 tur-u-*ng* HŞ-1247
bol-u-*ng* HŞ-4074 kör-ü-*ng* HŞ-613; 1487
kiltür-ü-*ng* HŞ-4087 tart-ı-*ng* HŞ-4406
al-ı-*ng* HŞ-2513 bak-ı-*ng* HŞ-2736
kil-i-*ng* HŞ-4592 tap-u-*ng* HŞ-980; 4075
külçire-y-i-*ng* HŞ-3273 sal-ı-*ng* HŞ-348
oku-*nguz* HŞ-4100 töşe-*ngiz* HŞ-3215
oltur-u-*nguz* HŞ-3214 kör-ü-*ngüz* HŞ-3214
saç-ı-*ngız* HŞ-3215 tın-ı-*ngız* HŞ-3252
ayt-ı-*ngız* HŞ-4299 bil-i-*ngiz* HŞ-3150
bil-i-*ngiz* HŞ-852 bil-i-*ngler* HŞ-4102
biti-*ngler* HŞ-4593 oku-*nglar* HŞ-2510

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-sunlar / -sünler***

kiltür-*sünler* HŞ-1134 kel-*sünler* NF-21/23

agıla-*sunlar* NF-50/10

b. Dilek - İstek Kipi :

Dilek - istek kipi, fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durumun meydana gelişini fiilde isteyen bir şekildir.

1. -a /-e

Birinci Teklik Şahıs : ***-a men / -e men ; -ga men / -ge men***
-a-m / -e-m

kör-*e men* HŞ-1168 siz-*e-m* HŞ-919

öl-*e-m* HŞ-4680 san-*ga men* HŞ-3511

bar-*ga men* HŞ-238 ıç-*ga men* HŞ-3843

ay-*ga men* HŞ-2233 köydür-*ge men* HŞ-923

til-*ge men* HŞ-2529 sür-*ge men* HŞ-3395

kıl-*ga-m* HŞ-2317

İkinci Teklik Şahıs : ***-ga sen / -ge sen***

ur-*ga sen* HŞ-739 kıl-*ga sen* HŞ-2713

tap-*ga sen* HŞ-395 it-*ge sen* HŞ-2625

bil-*ge sen* HŞ-4298 üg-*ge sen* HŞ-3704

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-a /-e***

sal-*a* HŞ-4186 köy-*e* HŞ-2424

saç-*a* HŞ-1543; 4476 ört-*e* HŞ-4588

yil-*e* HŞ-527

Birinci Çokluk Şahıs : ***-a biz / -ebiz***

kör-*e biz* HŞ-2736

2. -ga / -ge

Birinci Teklik Şahıs: ***-gamen / -gemen; -gam / gem***

bar-*ga men* HŞ-238 san-*ga men* HŞ-3511

aç-*ga men* HŞ-3843 ay-*ga men* HŞ-2233

köydür-*ge men* HŞ-923 til-*ge men* HŞ-2529

sür-*ge men* HŞ-3395

kıl-*ga-m* HŞ-802 sal-*ga-m* HŞ-2207

sız-*ga-m* HŞ-3451 sür-*ge-m* HŞ-2527

yi-*ge-m* HŞ-1965

Geniş zaman mânasında:

bol-*ga men* HŞ-1143 kıl-*ga-m* HŞ-2317

İkinci Teklik Şahıs : ***-ga sen / -ge sen***

ur-*ga sen* HŞ-739 tap-*ga -sen* HŞ-395

kıl-*ga sen* HŞ-2713 it-*ge sen* HŞ-2625

üg-*ge sen* HŞ-3704 bil-*ge sen* HŞ-4298

çulgan-*ga sen* HŞ-1924 bol-*ga sen* HŞ-3352

tut-*ga sen* HŞ-1885

Geniş zaman mânasında :

san-*ga sen* HŞ-532; 2677

azarlan-*ga sen* HŞ-3079

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-ga / -ge***

çık-*ga* HŞ-399 bol-*ga* HŞ-2463

tap-*ga* HŞ-375 kıl-*ga* HŞ-3801

yil-*ge* HŞ-3949 kir-*ge* HŞ-2574

bol-*ga* HŞ-7003 kil-*ge* HŞ-853

Geniş zaman mânasında :

kil-*ge* HŞ-1178 tüş-*ge* HŞ-3783

bol-*ga* HŞ-2790 kal-*ga* HŞ-1954

Birinci Çokluk Şahıs : ***-ga biz / -ge biz ; -ka biz***

yat-*ka biz* HŞ-1067

İkinci Çokluk Şahıs : ***-ga siz***

al-*ga siz* HŞ-2161 bol-*ga sız* HŞ-2161

bol-*ga sız* HŞ-958

3. -ay / -ey

Bu ek, *-gay /-gey* ekindeki *-g / -g* 'nin düşmesi ile meydana gelmiştir. Genellikle istek ve emir mânası taşımaktadır.

Birinci Teklik Şahıs : ***-ay men / -ey men***

ayt-*ay men* HŞ-4142 ; 4362

kork-*ay men* HŞ-2152 bil-*ey men* HŞ-2054; 2621

c. Şart Kipi :

Şart kipi, bir hareket, bir oluş veya durumun meydana gelişini, her hangi bir oluş, hareket veya durumun oluşuna bağlı gösterir. Şart şekli *-sa /-se* ekleri ile ifade edilmektedir. Bu Eski Türkçe'deki *-sar/-ser* şart ekinin sonundaki *-r* 'nin düşmesi ile meydana gelmiştir.

Birinci Teklik Şahıs : ***-sam /-sem ; --sa men /-se men***

kıl-*sam* HŞ-3990	sor-*sam* HŞ-4319
aç-*sam* HŞ-1210	bol-*sam* HŞ-1673
kiç-*sem* HŞ-1210	kir-*sem* HŞ-3912
kör-*sem* HŞ-3933	mün-*sem* HŞ-1647
al-*sam* NF-19/38	kör-*sem* KE-18/22
al-*sa men* HŞ-3410	bol-*sa men* HŞ-4239
tap-*sa men* HŞ-250	ögren-*se men* HŞ-1734
tök-*se men* HŞ-2497	tüş-*se men* HŞ-3901

İkinci Teklik Şahıs : ***-sang / -seng***

kıl-*sang* HŞ-2819	sor-*sang* HŞ-1720
aç-*sang* HŞ-1716	al-*sang* HŞ-2952
kiç-*seng* HŞ-4320	kit-*seng* HŞ-1637
kör-*seng* HŞ-532	sözle-*seng* HŞ-3109

Bu şahıs için **-sangan / -sengen** şekli de mevcuttur.

kıl-*sangan* HŞ-2380; 3767	
sözlet-*sengen* HŞ-2093	kör-*sengen* HŞ-4490
kıl-sangan HŞ-79	sayrat-*sangan* HŞ-2093
köydür-*sengen* HŞ-1856	yi-*sengen* HŞ-3081
ir-*sengen* HŞ-3882	emget-*sengen* HŞ-3557
tig-*sengen* HŞ-1722	

Şu örnekte ise ek tile-*sengin* (HŞ-2531) şeklindedir.

-sangan /-sengen şekli kuvvetlenmiş şart mânasını ifade etmektedir. Baş vurduğumuz yazılı kaynaklarda örnek ve izahını bulamadığımız bu ekin, bazı Anadolu ağızlarında, biraz değişik şekli ile, fakat aynı mânada kullanılmakta olduğunu biliyoruz. Meselâ Darende'de kuvvetli şart ifadesi olarak *-sanang/-seneng* eki kullanılmaktadır. Konya ağzında da *-sangna/-sengne* şeklinin bulunduğunu tespit ettik. Her üçü de, aynı mânada kullanılan bir ekin ifade şekilleridir. Bu ayrılığı yer değiştirme (metatez) olayı ile izah mümkündür.

-sangna < -sanang < -sang
-sengne < -seneng < -sengne

Mâna ve kullanılış şeklini böylece belirttikten sonra, asıl ekin sonuna eklenen *-an /-en* unsurunun izahını da şöyle yapabiliriz:

-an/-en unsurunu *-a-n /-e-n* olmak üzere ayırmak mümkün; *-a-/-e-*, bugünkü gramerde çağrı hali denilen ve şart kipinden sonra bir kuvvetlendirme edatı vazifesi gören ektir. *-n* ise, yanlış benzetme yolu ile halk tarafından ilave edilen bir vasıta hâli eki olabilir.[18]

Üçüncü Teklik Şahıs **:-sa /-se**

bol-*sa* KE-29/6	uluglug kıl-*sa* HŞ-1855
kıl-*sa* HŞ-4346; ME-88/8	
sun-*sa* HŞ-3706	ay-*sa* HŞ-2441
yarut-*sa* HŞ-3587	kiç-*se* HŞ-4350
kil-*se* HŞ-2006	ti-*se* HŞ-2130
tile-*se* HŞ-942	tüş-*se* HŞ-2941

Birinci Çokluk Şahıs : ***-sa biz / -se biz; -sa miz / -se miz ;-sa mız -sak / -sek***

sözle-*se biz* HŞ-2541	ti-*se biz* HŞ-3253
bol-*sa mız* HŞ-797	tap-*sa mız* HŞ-3784
toyla-*sa mız* HŞ-1022	kaz-*sak* NF-21/3
tur-*sak* HŞ-4583	agla-*sak* HŞ-4584
bol-*sak* HŞ-1405	kıl-*sak* HŞ-85
kiçür-*sek* HŞ-3951	kör-*sek* HŞ-1378
sür-*sek* HŞ-1378	kıl-*sak* NF-35/5 başla-*sa mız* KE-11/35

İkinci çokluk Şahıs : ***-sangız / -sengiz***

al-*sangız* NF-20/13	sor-*sangız* HŞ-661
fermanla-*sangız* HŞ-1022	

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-salar /-seler***

ay-*salar* HŞ-3828	tap-*salar* HŞ-1479
yıgla-*salar* HŞ-2634	ti-*seler* HŞ-70
sözle-*seler* HŞ-2647	

BİRLEŞİK KİPLER (ÇEKİMLER):

Birleşik kipler *er-/ir-* ve *i-* fiilleri ile yapılmaktadır. Bunlardan *ir-* fiili ile yapılanlar çoğunluğu teşkil etmektedir.

---

[18] Aynı şekle ait iki örneğe de, Dr. A.Fehmi Karamanlıoğlu'nun Seyf-i Sarayî'nin Gülistan Tercümesi isimli Doçentlik tezinde (Kitabu Gülistan bi't-Türkî) tesadüf edilmektedir. bol-sangan GT.-292/8;ik-sengen GT.-9/2

Bu ekin biraz daha değişik şekli, Mertol Tulum'un doktora çalışması olan Sinan Paşa'nın Ma'arifnamesi'nde : görmeseñene, yüriseñene (tıpkı basım 209/10-11) şeklindedir

a. Hikâye Birleşik Kipi

1. Geniş Zamanın Hikâyesi :

Birinci Teklik Şahıs : *-ar irdim / -er irdim ; -r irdim*
-ur irdim / -ür irdim

savaş-*ar irdim* HŞ-1749 bilüş-*ür irdim* HŞ-2345
izde-*r irdim* HŞ-3565 sakın-*ur irdim* HŞ-2165

Üçüncü Teklik Şahıs :- *ar irdi /-er irdi ; -r irdi*
-ardı / -erdi; -urdı / -ürdi -yür erdi

tur-*urdı* HŞ-833 ur-*urdı* HŞ-3334
bar-*ırdı* HŞ-362 kakşa-*yur erdi* KE-40/31
ıçkun-*urdı* HŞ-1317 balkın-*ur erdi* KE-18/19
mingze-*yür erdi* KE-24/9 ber-*ür erdi* NF-175/1
oltur-*ur erdi* NF-163/28 başla-*yur erdi* NF-167/41
ıd-*ur erdi* NF-159/20 ayt-*ur erdi* NF-163/28
çagır-*ur erdi* NF-165/34 yöri-*yür erdi* NF-164/5

Üçüncü Çokluk Şahıs : *-rlar irdi / -rler irdi (erdi)*
-ur irdiler / -ür irdiler (erdi)

ti-*rler irdi* HŞ-952 kötür-*ürler irdi* HŞ-282
bol-*urlar irdi* HŞ-2657 al-*urlar irdi* HŞ-1359
kıl-*ur irdiler* HŞ-153 tur-*ur irdiler* HŞ-165
ayt-*urlar erdi* NF-168/9 gorg-*ar erdiler* NF-179/5

2. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Birinci Teklik Şahıs :- *dım irdi /-dim irdi; -dum irdi /-düm irdi*
-tım irdi /-tim irdi; -tum irdi/-tüm irdi

kör-*düm irdi* HŞ-3036 gıl-*dım erdi* NF-155/29
tap-*tum irdi* HŞ-1885 yıkıl-*dım irdi* HŞ-3511

İkinci Teklik Şahıs : *-dıng irdi/ ding irdi; -dung irdi /-düng irdi*
-tıng irdi/-ting irdi; -tung irdi/-tüng irdi

ıd-*dıng irdi* HŞ-1167

Üçüncü Teklik Şahıs : *-dı irdi/-di irdi; -tı irdi /-ti irdi(erdi)*

bol-*dı irdi* HŞ-540 yoluk-*tı irdi* HŞ-912
kıl-*dı irdi* HŞ-2028

3. Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi:

Birinci Teklik Şahıs : *-mış irdim /-miş irdim (erdim)*

kör-*miş irdim* HŞ-794

Üçüncü Teklik Şahıs : *-mış irdi / -miş irdi (erdi)*

açıl-*mış irdi* HŞ-1533 bir- *miş irdi* HŞ-131
çıkar-*mış irdi* HŞ-1540 işit-*miş irdi* HŞ-2071
gıl-*mış erdi* NF-159/38

4. Gelecek Zamanın Hikâyesi :

Birinci Teklik Şahıs : *-gay irdim /-gey irdim (erdim)*

bar-*gay irdim* HŞ-2175 bol-*gay irdim* HŞ-2532
kötür-*gey irdim* HŞ-369 kuç-*gay irdim* HŞ-4971
kıl-*gay erdi* NF-171/6

Üçüncü Teklik Şahıs : *-gay irdi /-gey irdi ; -gaydı /-geydi*

bol-*gay irdi* HŞ-861 kaç-*gay irdi* HŞ-4137
kıl-*gay irdi* HŞ-67 kiter-*gey irdi* HŞ, 346
ön-*gey-di* HŞ-3973 bol-*gay-dı* HŞ-4468
tol-*gay-dı* HŞ-4107

Üçüncü Çokluk Şahıs :*-gay erdiler*

bol-*gay erdiler* NF-156/12

5. Şartın Hikâyesi :

Birinci Teklik Şahıs : *-sam irdi /-sem irdi;-sa erdim /-se erdim*

uk-*sam irdi* HŞ-3373 bol-*sa erdim* NF-163/31

Üçüncü Teklik Şahıs : *-sa irdi / -se irdi(erdi)*

kör-*se irdi* HŞ-156 sal-*sa irdi* HŞ-2210
oltur-*sa irdi* HŞ-2905 iç-*se irdi* HŞ-3367
bol-*sadı* HŞ-67; 185; 3438 gıl-*sa erdi* NF-167/20
yörüyür bol-*sa erdi* NF-164/4

Üçüncü çokluk Şahıs : *-salar erdi*

gıl-*salar erdi* NF-156/11

6. İstek Kipinin Hikâyesi :

Birinci teklik şahıs : *-aydım*

uy-*aydım* HŞ-3857

b. **Rivayet Birleşik Kipi :**

Hem *ir-* fiili, hem de *i* - fiili ile teşkil edilmektedir.

bol-*ur irmiş* HŞ-4135 kıl-*ur irmişler* HŞ-517

zahmet bir-*ürmiş* HŞ-2051 uvtan-*ur mış* HŞ-437

c. **Şart Birleşik Kipi :**

1. Geniş Zamanın Şartı :

İkinci teklik Şahıs : ***-ur irseng/ -ür irseng; -r irseng -ar irseng /-er irseng***

işit-*ür irseng* HŞ-2824 izde-*r irseng* HŞ-532

sor-*ar irseng* HŞ-1081 tile-*r irseng* HŞ-2701

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-ar irse / -er irse ; -r irse***

kökür-*er irse* HŞ-302 işit-*ür irse* HŞ-4395

iski-*r se* HŞ-3515

2. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı :

Birinci teklikŞahıs :- ***dımsa/-dimse;-dım irse/-dim irse;-dum irse/ -düm irse (erse)***

telür-*düm irse* HŞ-3546 kör-*düm irse* HŞ-1170

kil-*dim irse* HŞ-252 az-*dım irse* HŞ-102

al-*dım irse* HŞ-3567 kil-*dimse* HŞ-3566

kıl-*dımsa* HŞ-3983 ay-*dım erse* NF-160/24

İkinci Teklik Şahıs : ***-dıngsa /-dingse ; -tıngsa/-tingse; -dıng erse***

tart-*tıngsa* HŞ-1157 fermanla-*dıngsa* HŞ-2190

sal-*dıngsa* HŞ-3547 gıl-*dıng erse* NF-172/2

Şu örnekte ise şahıs eki ***-ng*** sona getirilmiştir.

ıd-*dısang* HŞ-1143

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-dı irse / -di irse; -tı irse / -ti irse(erse) -dısa / -dise; -tısa/-tise***

işit-*ti irse* HŞ-780 at-*tı irse* HŞ-585

ay-*dı erse* NF-156/20 bar-*dı irse* HŞ-488

kil-*di irse* HŞ-1560 aç-*tısa* HŞ-2357 tap-*tısa* HŞ-3151

bol-*dısa* HŞ-597 sol-*dısa* HŞ-2881

ıd-*dısa* HŞ-949 tik-*tise* 3185

küse-*di erse* KE-18/22 bar-*dı erse* NF-178/33

Birinci Çokluk Şahıs : ***-duk irse / -dük irse***

tile-*dük irse* HŞ-4294

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-dılar irse / diler irse; -tılar irse /-tiler irse***

usan-*dılar irse* HŞ-1377 bildir-*diler irse* HŞ-4110

kir-*diler erse* NF-162/29 kel-*diler erse* NF-176/29

bol-*dılar erse* NF-176/27 ay-*dılar erse* NF-155/23

başla-*dılar erse* NF-164/39

3. Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı:

kıl-*mış irse* HŞ-2848

BİLDİRME :

a. ***Olumlu(Müsbet) Bildirmeler:***

Bildirmeler şu şekilde yapılmaktadır:

1. ir- Fiili ile Yapılanlar:

bek *irür men* HŞ-3046 men *irdim* HŞ-2267

genc *irür men* HŞ-1319 çırag *irdim* HŞ-3566

az *irür* HŞ-2748 bag *irdi* HŞ-1314

ehl *irürler* HŞ, 1567 tangırkar *irdiler* HŞ-2655

perilig *irmiş* HŞ-578 bagda *irsem* HŞ-4415

ot *irseng* HŞ-3142 yügrük *irse* HŞ-1642

2. i- Fiili ile Yapılanlar *:*

bar *idi* HŞ-80; 4085 şakird *idük* HŞ-2353

ol *idi* HŞ, 2711 ot *imiş sen* HŞ-3567

bar *imiş* HŞ-4334 yok *imiş* 2216

şah *iseng* HŞ-3641 bar *ise* HŞ-2621

ogrı *ise* HŞ-3875 bardı < bar *irdi* HŞ-3946

3. tur- Fiili ile Yapılanlar :

Mânâ bakımından şimdiki zaman ifade ederler. *tur-* fiilinin geniş zamanı alınarak elde edilir.

telim artuk *turur* HŞ-2315 nidin *turur* HŞ-3851

farig *turur* HŞ-2193 bu *turur* HŞ-XLVI

Şu örneklerde ***turur*** şekli yerine ses düşmesi neticesinde ekleşerek *-tur* şekline gelmiştir.

artukrak-*tur* HŞ-3310 tanuk-*tur* HŞ-3573

buyurup-*tur* HŞ-4400 tesirindin-*tür* HŞ-1198

köp-*tür* HŞ-2281

Şu örnekte *-tur* > *-dur* - şeklindedir.

bar-*dur* HŞ-3329

4. *Şahıs Zamirleri* İle Yapılanlar:

men ol kuş *men* HŞ-1841 yigit-*men* HŞ-3377

aşık-*men* HŞ-3996 kılınç-*sen* HŞ-3927

suv-*sen* HŞ-3468 idim-sen *sen* HŞ-4597

ay *ol* HŞ-440 sanlıg *ol* HŞ-2576

hanuman *ol* HŞ-1974 bar *ol* HŞ-3521

azad *biz* HŞ-2914 afitab *biz* HŞ-1341

yırak-*biz* HŞ-772

5. Fiilsiz Yapılan Bildirmeler :

bar ile yapılanlar:

fursat *bar* HŞ-3952 halk ara *bar* HŞ-104

ragbetim *bar* HŞ-239 çiçekler *bar* HŞ-2855

ni *bar* HŞ-3892

kerek ile yapılanlar :

başlıg *kerek* HŞ-3512 idimke bütse *kerek* HŞ-4597

hiç *kerek* mü HŞ-2540

yig ile yapılanlar :

ölmek *yig* HŞ-2607 servdin ol *yig* HŞ-386

cihandın *yig* HŞ-3414 almasang *yig* HŞ-2925

Bildirmelerin Zarf-fiil Şekli:

-ken

Bu ek, yardımcı fiil(ek-fiil) *ir-* fiilinin *zarf-fiil* şeklini teşkil etmektedir. Aşağıdaki örneklerde ise isimlerden sonra getirilen *ir-* fiilinin üzerine getirilmiştir.

devleti bar *ir-ken* HŞ-711 çiçek *ir-ken* HŞ-696

işret içre *ir-ken* HŞ-336

b. Olumsuz (Menfi) Bildirmeler :

1. ir- Fiili ile :

div *irmez men* HŞ-2621 konak *irmez sen* HŞ-3296

ivek *irmez men* HŞ-2282 kişilik *irmez* HŞ-3905

yüreklig *irmez* HŞ-1648

2. i- Fiili ile:

ferhad *imez men* HŞ-3553 kuş *imez men* HŞ-2631

toprak *imez* HŞ-2555

3. yok ile yapılan menfi bildirme:

bir şeki *yok* HŞ-46 hiç *yok* HŞ-212

yol *yok* HŞ-222 naziri *yok* HŞ-459

FİİLLERDE SORU ŞEKLİ

a . Fiil Çekimlerinde Soru Şekli:

Soru şekli *-mı/-mi; -mu /mü* ile yapılmaktadır. Bu ekler(edatlar) genellikle zaman eklerinden sonra ; şahıs eklerinden önce gelmelerine rağmen sona da gelmektedirler.

kurtgarga-*mu -men* HŞ-4345 bolgay-*mu-sen* HŞ-2526

anglar-*mu-sen* HŞ-50 bolgay-*mu-dıng* HŞ-4440

yazar *mu* HŞ-4705 iter *mü* HŞ-4389

yoluktı *mu* HŞ-3035 aydım *mu* HŞ-3279

sevgey *mü* HŞ-1803 bilmez *mü* HŞ-2197

kılnur *mu* HŞ-4377 unutgay *men mü* HŞ-2288

b. Bildirmelerde Soru Şekli :

Bir isimden sonra gelen *mu / mü* soru eki(edatı) o ismi hem soru şekline; hem de fiil durumuna sokmaktadır. Böylece *mu / mü* soru eki isimlerden sonra geldiği zaman ortaya çıkan cümle soru ifade eden bir isim cümlesidir. Yani soru ifade eden bir bildiricidir.

hayal *mu* irdi HŞ-1837 tüş *mü* yordum HŞ-1837
bar *mu* HŞ-3236 makbul *mu* mahrum *mu* HŞ-106
revd *mu* HŞ-3279 ademi *mü* HŞ-935
peri *mü* ademi *mü* HŞ-882 peri *mü* sen HŞ-3747

Şu örneklerde *ni* ve *kim* edatları ile soru yapılmaktadır.

ni men tip sordı HŞ-106 ya *kim* sen tiyü sordı HŞŞ-3747

ZARF-FİİLLER

a. Basit Zarf-Fiiller:

Fiil kök ve gövdelerine getirilen zarf-fiil ekleri, ya kelimeyi cümle içerisinde zarf yapar veya iki fiili birbirine bağlayarak *birleşik fiil* teşkil eder.

-a / -e Eki:

1. Zarf olarak kullanılışı:

bak-*a* yüzüngke könglümni açayın HŞ-1694
atasını sever oglındın ayr-*a* HŞ-1185
karardı yaş özüm közdin ak-*a* HŞ-2202
ıyar-*a* kildim hem anıng katınga HŞ-4683
reyahinler ara iç-*e* cam HŞ-1437
bu yanglıg işret it-*e* olturup şah HŞ-3823
iç-*e* oyna-y-*u* hoş ol iki aşık HŞ-1607
teri ak-*a* başladı NF-38/81 çerig birle bar-*a* turur siz NF-35/31
yarukluкı art-*a* başladı KE-17/46

2. İsim şeklinde kullanılışı :

ara < ar-*a* "ara, arada" NF-204/30
erte < ert-*e* "erte, önce, erken, geçmiş" NF-60/29
oza < oz-*a* "önce" NF-3/30
tapa < tap-*a* "doğru " NF-58/15
üze < öz-*e* "üstte, üst taraf" NF-27/4
yana < yan-*a* "tekrar" NF-1/14

-ı /-i ; -u / -ü Ekleri:

1. Zarf olarak:

yarat-*ı* birdi bu tenlerke canını HŞ-2839
münüp oglanlar oyna-y-*ı* sürigey 3620

yilip on dört tün ü kün yar tile-y-*i* HŞ-812
yana başladı arzusın tile-y-*i* HŞ-1625
yana işret kıl-*u* oturdı bir kün HŞ-1122
içip yürürler irdi has yanaş-*u* HŞ-1977
bu törtke avın-*u* kiçrür irdi perviz HŞ-1631
niçe özr ayt-*u* söz tüzgeysen HŞ-1631
yir öpti şahka sevün-*ü* kuvan-*u* HŞ-1140
öpüş-*ü* oynaş-*u* olturdılar hoş HŞ-4055
yürirler hoş kül-*e* oyna-y-*u* hurrem HŞ-770

2. İsim olarak :

karşu < karış-*u* "karşı" NF-236/14
ötrü < ötür-*ü* "ötürü, dolayı" NF-2/12
tegi < teg-*i* "-e kadar" NF-8/6
yahşi < yakış-*ı* "güzel" NF-16/31

Birleşik Fiil Teşkilinde Kullanılışı:

-a / -e

saç-*a* başladı HŞ-1028 sor-*a* başladı HŞ-1078
sanç-*a* bilmez HŞ-347 at-*a* bilmez HŞ-3549
ay-*a* bildim HŞ-270 ıd-*a* birdi HŞ-1351
aç-*a* birdi HŞ-158 çık-*a* kildi HŞ-3218
bak-*a* kalur HŞ-4048 sal-*a* kördi HŞ-325
bak-*a* kör HŞ-633 yırt-*a* turmış HŞ-1425
bak-*a* tursam HŞ-1545 ög-*e* başladı HŞ-2343
iç-*e* başladılar HŞ-2077 kör-*e* bilmez HŞ-202
sür-*e* bilmez HŞ-3654 ti-y-*e* bilmedi HŞ-645

-ı /-i ; -u /-ü

yıkl-*u* yazdı HŞ-3269 kıl-*u* bargay men HŞ-1726
ayt-*u* başladı HŞ-3457 yakıl-*u* başlap HŞ-3074
kıl-*u* bir HŞ-150 kıl-*u* kör HŞ-2707
kıln-*u* turur HŞ-3657 avla-y-*u* NF-108/11
bu yerke tegir-*ü* okıdı erse NF-6/3
kılıçları al-*u* barıng NF-27/31
ayt-*u* bergil NF-38/36

habar ber-*ü* yarlıkar NF-27/1

tebren-*ü* başladılar KE-17/45

ademga ögret-*ü* berdi KE-20/24

yakul-*ı* tursa HŞ-2927 bol-*u* tursa HŞ-4336

kiçr-*ü* avtur HŞ-4463 sevn-*ü* küldi HŞ-2488

yürit-*ü* başladı HŞ-1615 közle-y-*ü* bilgey HŞ-3476

sakla-y-*u* oturup HŞ-4412 oyna-y-*u* kiçeyin HŞ-1694

ti-y-*ü* bilse HŞ-2704

-p ; -ıp /-ip ; -up /-üp

Ünlü ile biten fiillere *-p* şeklinde gelen bu ek, ünsüz ile biten fillere gelirken araya *-ı-/-i-; -u-/-ü-* ünlülerini alarak bağlanır.

agırla-*p* KE-9/6 bagla-*p* HŞ-961 kıl-ı-*p* HŞ-1376

min-*ip* HŞ-4407 sakla-*p* HŞ-572 bar-*ıp* HŞ-3193

aç-*ıp* NF-67/20 sözle-*p* HŞ-1654 baglat-*ıp* HŞ-747

al-*ıp* NF-13/4 izde-*p* HŞ-880 ıd-*ıp* HŞ-1299

azarla-*p* NF-11/34 yi-p HŞ-971 kiç-*ip* HŞ-4101

ev-*üp* NF-94/11

ti-*p* HŞ-3733 kit-*ip* HŞ-932 ked-*ip* NF-24/26

yalbar-*ıp* KE-39/29 yan-*ıp* KE-23/18

kon-*up* HŞ-1036 tök-*üp* HŞ-734

uruş-*up* HŞ-1373 tüz-*üp* HŞ-3829

sor-*up* HŞ-4043 mün-*üp* HŞ-3256

sun-*up* HŞ-2414 kör-*üp* HŞ-31

Bünyesinde *b, v, p* gibi ünsüz bulunduran fiillerde düz ünlü olması gereken bağlayıcı ünlü *-u-/-ü-* şeklindedir.

iv-*üp* HŞ-817 yap-*up* HŞ-881

tap-*up* HŞ-309 bile-y-*üp* HŞ-2675

Şu örnekte ise kök ünlüsü yuvarlak olduğu halde, ek *-ıp* şeklinde kullanılmıştır.

kork-*ıp* HŞ-4137

-ıçak /-içek; -uçak /-üçek

Bu sahada az kullanılmış bir ektir .

bar-*uçak* HŞ-4130

-alı / -eli ; -galı /-geli ; -galu /-gelü

Az kullanılmıştır.

kop-*galı* KE-17/42 al-*galu* KE-46/11

yat-*alı* HŞ-3004 yarat-*galı* KE-12/9

kol-*galu* KE-46/8 ayır-*galı* KE-48/26

kir-*geli* KE-17/26

-ıban /-iben ; -uban /-üben

kil-*iben* HŞ-4693 bölüş-*üban* KE-10/13

-gaç /-geç

al-*gaç* HŞ-183; 869 yit-*geç* HŞ-3537

bol-*gaç* HŞ-1029 kitil-*geç* HŞ-4252

oltur-*gaç* HŞ-3207 tog-*gaç* Ş-2210

öp-*geç* HŞ-185; 404; 3457

işit-*geç* HŞ-3781

-gınça / -ginçe;- gunça / -gunçe

ay-*gınça* HŞ-1914 tap-*gınça* HŞ-1688

bol-*gınça* HŞ-1638; 2642; 4252

başla-*gınça* HŞ-2398 at-*gınça* HŞ-333; 3205

kil-*ginçe* HŞ-2080 kil-*gince* Ş-738

kör-*ginçe* HŞ-2060 karı-*gınça* NF-179/26

işit-*ginçe* HŞ-801 aç-*gınça* KE-12/31

eşitme-*günçe* KE-18/4

-madın / -medin

Bugün Türkiye Türkçesi'nde *-madan / -meden* zarf-fiil eki olarak kullanılan bu ek Harezm sahasında *-madın / -medin* şeklinin yanında *-mayın /-meyin* şeklinde de kullanılmıştır. Eski Türkçe devresinde *-matın /-metin* şeklinde olan bu ekin, bu sahada *-mayın /-meyin* şekline tesadüf edilmesi ekin *-matın/-metin*>*-madın /-medin*>

-mayın/-meyin şeklinde inkişafını ortaya koymaktadır ki Çağatay sahasında ek *-mayın/-meyin* şeklinde çok sık kullanılmıştır. [19]

bol-*madın* HŞ-1957 ay-*madın* NF-117/38

tap-*madın* HŞ-4347 iç-*medin* NF-252/23

[19] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Zeynep Korkmaz "Türkiye Türkçesinde -madan/-meden (-maden/-medin zarf-fiil ekinin yapısı üzerine", Türkoloji Dergisi, sy 2/1, Ankara 1962.

sakın-*madın* HŞ-1629 aşuk-*madın* KE-12/34
kizle-*medin* HŞ-676 köç-*medin* HŞ-4366
kör-*medin* HŞ-2720; 4297
kör-*meyin* HŞ-3243; 3852 kir-*meyin* HŞ-3418
emget-*meyin* HŞ-3023

Şu örneklerde *-maz/-mez* (geniş zaman) *olumsuz sıfat-fiil* ekinin üzerine getirilen *-dın/-din* ayrılma hali ile *-madın/-medin* zarf-fiili fonksiyonunda ek teşkil edilmiştir.

ay-*mazdın* HŞ-2893 sor-*mazdın* HŞ-147
öl-*mezdin* HŞ-2296

b. Birleşik Zarf-Fiiller:

ir- fiilinin, fiillerin çekimli hallerinden sonra ***-ken*** ekini alması ile teşkil edimiti-

uyur *ir-ken* HŞ-144 kirmiş *ir-ken* HŞ-1884
ürir *ir-ken* HŞ-4016 içer-*ken* HŞ-3752
izder ir-ken HŞ-1563 oynayur *er-ken* NF-171/4

İSİM-FİİLLER:

Metinlerimizde tespit edebildiğimiz *sıfat-fiiller*'i de bu başlık altında incelememizin sebebi, aynı eklerle yapılan kelimelerin isim gibi kullanılmış olmasındandır. Bundan dolayı sıfat olarak kullanılanları **ayrı**, isim olarak kullanılanları **ayrı ayrı** ele aldık.

a. *Geniş Zaman İsim-Fiilleri :*

-gan /-gen ; -kan /ken

Çok kullanılan ve bugün Türkiye Türkçesi'nde *-an/-en* ekinin eski şekli olan bir ektir.

1. Sıfat olarak kullanılışı:

oltur-*gan* çadırdın çıkıp HŞ-LXXX
söz ay-*gan* üstad HŞ-1861 ögren-*gen* üstad HŞ-4317
emgen-gen işim HŞ-1553 katıg ak-*gan* suv HŞ-1899
azarla-*gan* canvarlar NF-16/3 yarat-*gan* tengri HŞ-199
iç-*gen* meclis NF-252/23
öze kiç-*gen* azizler HŞ-4300 ayt-*kan* NF-22/38
öze kil-*gen* yir HŞ-1186

2. İsim olarak kullanılışı:

yitigen ig targa-*ganlar* HŞ-1301 kıl-*gan-ım* HŞ-1832

at-*gan-ga* HŞ-2885 kör-*gen-ni* HŞ-429
al-*gan-dın* HŞ-921 kil-*gen-ge* HŞ-2895
yi-*gen-din* HŞ-388 kör-*ken-ler-ke* HŞ-?
kıl-*gan-ım-nı* HŞ-2624 kil-*gen-in* HŞ-4689
kıl-*gan-ım-ka* HŞ-3616 kir-*gen-in* HŞ-LXXXII
imgen-*gen-i-n-de* HŞ-818 söndür-*gen-i-n-din* HŞ-45
kizle-*gen-in* Ş-3756 kıl-*gan-ı* HŞ-LI
bar-*gan-ı* HŞ-LXII tut-*gan-ı-nıng* HŞ-LXXXVII
bak-*gan-ı-n-dın* HŞ-876 toy-*gan-rak* NF-184/12
tik-*ken-ge* NF-252/26 yaratıl-*gan-lardın* KE-11/35
yarat-*gan* KE-15/33 törit-*gen* KE-15/33
ilin-*gen* KE-15/33 adrıl-*gan* KE-15/33
in-*gen* KE-15/33

Bu ek, üzerine *-da/-de* bulunma hali ekini alarak, *-ken* ve *-ınca /-ince* zarf-fiil ekleri gibi kullanılmıştır.

ni alet bar idi kıl-*gan-da* ni hilet HŞ-80
tang at-*gan-da* HŞ-1394 yoluk-*kan* HŞ-970
yoluk-*kan-ı* HŞ-XXIV uruş-*kan-ı* HŞ-XLIII

Bazı örneklerde kalın ünlülerden sonra *-gen* getirilmiştir

söz ay-*gen-i* HŞ-LXII ıd-*gen-i* HŞ-LXXXIX

Şu örneklerde ise *-duk /-dük* eki mânasında kullanılmıştır.

ögren-*gen* yir HŞ-799 kör-*gen-in* HŞ-1083
kör-*gen-in* HŞ-4300 kör-*gen-imni* HŞ-404
min-*gen* anı HŞ-1292

-ar /-er

Çok kullanılan bir ektir.

1. Sıfat olarak kullanılışı:

söndi *yan-ar* köz HŞ-1347 *tüş-er* yir HŞ-1435
uç-ar kuş HŞ-1384 *saç-ar* su HŞ-2937 *yit-er* bir at HŞ-391

2. İsim olarak kullanılışı:

kö-*er* bolsa HŞ-702 tut-*ar* bolsam HŞ-495
tap-*ar* bolsam HŞ-802 tog-*ar*- dın KE-39/25; HŞ-660;2920
iç-*er* -de HŞ-327; 4037
bat-*ar* -ga HŞ-660; 2920 kiç-*er* -de HŞ-3856

İsmin hal eklerini üzerine aldığı gibi, iyelik eklerini de alabilmektedir.

yok kör-*er* -im HŞ-3896

-r; -ır/-ir; -ur/-ür

Ünlü ile bitenlere *-r* olarak gelen ek, ünsüz ile bitenlere bağlanırken araya *-ı-/-i-* ; *-u-/-ü-* bağlayıcı ünlülerini alır.

1. Sıfat olarak kullanılışı :

yara-*r* iş HŞ-3178 kadgu yi-*r* yarı HŞ-2238

2. İsim olarak kullanılışı :

bar-*ur* bolsam HŞ-2226 kir-*ür* tig HŞ-4548
bar-*ur* -ga HŞ-1102; 2008 oku-*r* -da HŞ-4675
kil-*ür* bolsa HŞ-231; 2245 bar-*ur* -da NF-11/24; HŞ-4063
kıl-*ur* -da NF-168/10 kil-*ür*- de HŞ-328
kıl-*ur*- da HŞ-2676 ti-y-*ür* -de HŞ-2676
yürü-*r* -de HŞ-2051 bar-*ur* -ın HŞ-774
bil-*ür* -üng-çe HŞ-4279 kil-*ür*- ün HŞ-354
kil-*ir* -in HŞ-4690

b. Geçmiş Zaman İsim-Fiilleri

-mış /-miş

Çok kullanılan bir ektir.

1. Sıfat olarak kullanılışı:

soyul-*mış* magzı badem HŞ-1095 ay-*mış* sözleringdin HŞ-3045
kıl-*mış* işlerini HŞ-2655
kuvar-*mış* taş mengiz HŞ-4378
kiç-*miş* sözlerke HŞ-1164

2. İsim olarak kullanılışı:

İsmin hal eklerini alarak, cümle içerisinde değişik vazifeler yapar.

köngül bol-*mış* -da kidin HŞ-4519 öl-*miş* -ni tirig kıl HŞ-3934

söz ay-*mış* -da HŞ-291 çık-*mış* -ta NF-17/33
il bol-*mış* -da HŞ-2267 kel-*miş* -de NF-24/10
bar-*mış* -da NF-9/12 yarat-*mış* -da KE-9/4; 12/11
tur-*mış* -ı-n-ça KE-19/43
bulut ag-*mış* -ça HŞ-1635 çiçek kör-*miş* -çe HŞ-2487
mustahak bol-*mış* -ça HŞ-2274 tirig bol-*mış* -ça HŞ-4663
küçüng yit-*miş* -çe HŞ-2874 kiç-*miş* -çe HŞ-1412
kil-*miş* -çe HŞ-409

İyelik eklerini üzerine alabilmektedir:

kıl-*mış*- ım-nı HŞ-2626 bol-*mış* -ı yok HŞ-4575
kıl-*mış*- ınga HŞ-4220 kıl-*mış*- larını HŞ-2655
ay-*mış* -ların HŞ-616 yi-*miş* -im yok HŞ-3044
öl-*miş* -i yok HŞ-457 kil-*miş* -ini HŞ-2005
kil-*miş* -i-n-de HŞ-1970 kil-*miş* -de HŞ-2869
tüzül-*miş* -de HŞ-3448 öl-*miş* -de HŞ-2797

-duk /-dük ; -tuk /-tük

İsim olarak kullanılışı :

haberlig bir-*dük* -i-n-din HŞ-44
mal tir-*dük* -i-n-din HŞ-44

c. Gelecek zaman İsim-Fiilleri:

-ası /-esi

Bu ek metinlerde *-gası /-gesi* şeklinde de kullanılmaktadır. Kanaatimizce hece başındaki *-g /-g* sesleri düşünce ek bu hale gelmiştir. *-gası /-gesi* şekli ise ek kalıplaşması olsa gerek. Fiilden isim yapan veya gelecek zaman isim-fiili eki olan *-ga/-ge* üzerine *-sı/-si* iyelik 3. teklik şahıs ekinin getirilmesi ile oluşmuştur.

ni kıl-*ası* HŞ-2496 ni bak-*ası* HŞ-3948
kurtul-*ası* HŞ-2496 nidin yi-*gesi* HŞ-2208
andın yi-*gesi* HŞ-2335

-glı /-gli

Eski Türkçe döneminde çok kullanılan bir geçmiş zaman isim-fiilidir. Ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya; ünsüz ile biten fiillere, araya bağlayıcı ünlü olarak *-ı-/-i-*; *-u-/-ü-* 'yü alır. Bu ek, *-an/-en* sıfat-fiil ekinin mânasını ihtiva etmektedir. Ekin teşekkülü kana-

atimizce *-g / -g* fiilden isim yapım eki ile isimden isim yapan *-lı /-li* ekinin kalıplaşması ile meydana gelmiştir.

1. Sıfat olarak kullanılışı :

kizle-*gli* gencin HŞ-1529 ti-*gli* mamun HŞ-2134
ur-u-*glı* boynın üzdüng HŞ-179 biç-i-*gli* tarıgçı HŞ-4669
kil-i-*gli* du'a HŞ-5677

2. İsim olarak kullanılışı :

oku-*glı* HŞ-4675; 4676 yi-*gli* -ning HŞ-1939
çiçek rengin al-ı-*glı* HŞ-533 yol ur-u-*glı* -dın HŞ-2888
nakş it-i-*gli* HŞ-1558 garıblukda öl-ü-*gli* HŞ-2791
kör-ü-*gli* hod HŞ-4160 köy-ü-*gli* HŞ-1630

-gu /-gü

Çok kullanılan bir ektir. Bugün fiilden isim yapan bir olan ve *-gı/-gi* şekilleri de bulunan bu isim-fiil eki Harezm sahasında şu şekillerde kullanılmıştır.

1. Sıfat olarak kullanılışı:

temaşa kıl-*gu* yirler HŞ-1435 avla-*gu* yir HŞ-1382
uruş-*gu* yir HŞ-1764 töşe-*gü* kalılardın HŞ-4085
yat-*gu* yir HŞ-162 lokma yi-*gü* aş HŞ-3950
kel-*gü* yazuk NF-89/41 eftar kıl-*gu* ta'am NF-177/21
kil-*gü* KE-21/36

2. İsim olarak kullanılışı :

raz ay-*gu* -ga HŞ-3098 tut-*gu* -sı yok HŞ-726
şefi' kıl-*gu* -ga kildim HŞ-98 tiri kal-*gu* -ng HŞ-6132
şefaat kıl-*gu* -ga yıgdı HŞ-359 yit-*gü* -si yok HŞ-726
kil-*gü* -ke asan HŞ-2547 ölüm kil-*gü* -si-nge HŞ-1201
kün öl-*gü* -si bil HŞ-2867 yüzin kör-*gü* -ke muhtac HŞ-216
yi-*gü* -ke aş HŞ-3950 tapugda öp-*gü* -ke HŞ-222
küçey boldı işim bol-*gu* -da asan HŞ-968

3. Gelecek zaman çekimi olarak kullanılışı :

ni kıl-*gu* öz işinke çare HŞ-3743
oyun agah bol-*gu* HŞ-838
açıg yi-gü song tat-*gu* şirin HŞ-1197
şirinke ıd-*gu* HŞ-2441

adın türylüg gıdadın kis-*gü* kiç-gü HŞ-3026
ni teg kilse kiçür-*gü* bizke naçar HŞ-2848
gehi aş yi-*gü* gehi itmek höyükin HŞ-1793
menzilke yit-*gü* HŞ-2255
naçar öl-*gü* HŞ-2869
ömrüm kiçür-*gü* -m HŞ-916
ahır öl-*gü* -ng HŞ-4613

-guçı /-güçi

1. İsim olarak kullanılışı :

sat-*guçı* -ka NF-207/27 iste-*güçi* -ler NF-217/4
namaz kıl-*guçı* NF-92/21 sev-*güçi*- ler NF-213/31
saka-*guçı* KE-42/10

-daçı /-deçi

kıl-*daçı* zellet NF-3/2

-gulug /-gülüg

1. İsim olarak kullanılışı:

al-*gulug* -nı NF-134/31 körüş-*gülüg* bolsa NF-160/37

OLUMSUZ (MENFİ) FİİL ÇEKİMİ :

A. *Olumsuz Basit Kipler* :

Fiillerde olumsuzluk, fiil kök ve gövdelerine getirilen *-ma- /-me-* ekleri ile yapılmaktadır.

1. Geniş Zaman

Birinci Teklik Şahıs : ***-maz men /-mez men; -mas men /-mes men***

kutul-*maz men* HŞ-1841 sözle-*mez men* HŞ-3478
tap-*maz men* HŞ-2247 er-*mes men* NF-5/23
bil-*mez men* NF-5/23 ber-*mes men* NF-11/6
kıl-*maz men* KE-12/33

İkinci Teklik Şahıs : ***-maz sen / -mez sen***

bul-*maz sen* HŞ-2863 öl-*mez sen* HŞ-1932
tap-*maz sen* HŞ-1670 ber-*mez mü sen* NF-8/21
kıl-*maz sen* HŞ-3140 kör-*mez mü sen* KE-18/5

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-maz /-mez ; -mas /-mes***

kıl-*maz* HŞ-1685 kiçür-*mez* HŞ-419

kork-*maz* HŞ-341 kir-*mez* uy-maz HŞ-1656

tanı-*mas* HŞ-1304 tüken-*mes* HŞ-1212

koy-*mas* HŞ-1516 it-*mes* HŞ-2045

bol-*mas* NF-19/39 kal-*mas* NF-11/14

kal-*maz* NF-9/28

Birinci çokluk Şahıs : ***-maz biz / -mez biz; -maz miz/-mez miz***

yakın bil-*mez* biz HŞ-1225 bil-*mez* miz NF-3/8

bil-*mez* miz KE-20/31

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-mazlar /-mezler***

yavun-*mazlar* HŞ-556 işit-*mezler* HŞ-536

ber-*mezler* NF-8/23 mengze-*mezler* KE-16/31

2 Görülen Geçmiş Zaman :

Birinci Teklik Şahıs - ***madım /-medim***

tap-*madım* HŞ-3073 yoluk-*madım* HŞ-3760

kör-*medim* HŞ-2543 evür-*medim* NF-10/24

İkinci Teklik Şahıs : ***-madıng /-meding***

kıl-*madıng* HŞ-3278 kit-*meding* HŞ-3931

ay-*madıng* HŞ-2794 ay-*madıng* mu NF-21/37

sevün-*meding* HŞ-385

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-madı /-medi***

ziyan kıl-*madı* HŞ-4716 kiç-*medi* HŞ-2758

işit-*medi* HŞ-2892 ay-*madı* NF-92/42

Birinci Çokluk Şahıs : ***-maduk /-medük***

kör-*medük* HŞ-4088;4466 kel-*medük* NF-29/20

İkinci Çokluk Şahıs : ***-madıngız /-medingiz***

ay-*madıngız* NF-99/28

Üçüncü Çokluk Şahıs: ***-madılar /-mediler***

sor-*madılar* HŞ-1606 farıg bol-*madılar* HŞ-4205

büt-*mediler* HŞ-4655 yavut-*madılar* NF-230/13

ay-*madılar* NF-84/17

3. Anlatılan Geçmiş Zaman :

Üçüncü Teklik Şahıs ***:-mamış /-memiş***

yüzini kör-*memiş* HŞ-1098

4. Gelecek Zaman

Birinci Teklik Şahıs : ***-magay men /-megey men***

tın-*magay men* HŞ-507 koy-*magay men* HŞ-1716

tat-*magay men* HŞ-1733 al-*magay men* HŞ-4029

kayıt-*magay men* NF-24/10

Şu örneklerde ek *-magayım/-megeyim ; -magayın /-megeyin* şeklindedir. Ek iki ekin birleşmesi ile yani *-gay/-gey* gelecek zaman eki ile *-ayım /-eyim ; -ayın /-eyin* 1. teklik şahıs emir eklerinin birleşmesi neticesinde oluşmuştur. Fakat meydana gelen ekte emir mânası yoktur.

koy-*magayım* HŞ-2724 tög-*megeyim* HŞ-496

sızgur-*magayın* HŞ-2726

Şu örnekte ek, *-magan /-megen* şeklindedir.

kıl-*magam* HŞ-506

İkinci Teklik Şahıs : ***-magay sen / -megey sen***

tur-*magay sen* HŞ-1352 tap-*magay sen* HŞ-2798

çık-*magay sen* NF-19/16

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-magay /-megey***

tap-*magay* HŞ-2284 bol-*magay* HŞ-4391

yıgla-*magay* HŞ-2791 tile-*megey* HŞ-1683

tüz-*megey* HŞ-2861 tüş-*megey* HŞ-1891

ber-*megey* NF-6/18

Şu örnekte ise gelecek zaman *-ısar* şeklindedir.

kal-*mayısar* HŞ-3946

Birinci Çokluk Şahıs : ***-may miz / -mey miz***

koy-*may miz* NF-34/4

İkinci Çokluk Şahıs : ***-magay siz / -megey siz***

koy-*magay siz* NF-19/41

5. **Şart Kipi**

Birinci Teklik Şahıs : **-masam /-mesem; -masa sen / -mese sen**

yandur-*masam* HŞ-3353 bol-*masam* HŞ-4001
tap-*masam* HŞ-4000 ay-*masam* HŞ-4488
bil-*mesem* HŞ-3842; 3843 bir-*mesem* HŞ-3226
tap-*masa men* HŞ-512 kör-*mese-men* HŞ-1699
bil-*mes men* HŞ-3844; 3600 kıl-*masam* NF-30/34

İkinci Teklik Şahıs : **-masang /-meseng**

al-*masang* HŞ-2925 ay-*masang* HŞ-3238
kıl-*masang* HŞ-3998 sözlet-*meseng* HŞ-240
kıl-*masang* NF-28/26

Üçüncü Teklik Şahıs : **-masa /-mese**

yoluk-*masa* HŞ-734 angla-*masa* HŞ-4321
kir-*mese* HŞ-1338 kir-*mese* NF-21/3

Birinci Çokluk Şahıs : **-masak /-mesek; -masa biz /-mese biz**

tök-*mesek* HŞ-1677

İkinci Çokluk Şahıs : **-masangız /-mesengiz**

keltür-*mesengiz* NF-12/39

Üçüncü Çokluk Şahıs : **-masalar / -meseler**

ber-*meseler* NF-32/25

6. **Emir Kipi :**

Birinci Teklik Şahıs : **-mayın /-meyin**

köngülsüz bol-*mayın* HŞ-974 tegür-*meyin* NF-15/36
saksa-*mayın* HŞ-3478

İkinci Teklik Şahıs : **-magıl /-megil**

a. **Ekli Emir Şekli : -magıl /-megil**

tut-*magıl* HŞ-4450 yangıl-*magıl* HŞ-731
kizle-*megil* HŞ-407 tök-*megil* HŞ-3149
kıl-*magıl* NF-7/14

b. **Eksiz Emir Şekli:**

sakın-*ma* ! HŞ-4613 sanç-*ma* ! HŞ-3607
sözle-*me* ! HŞ-3462 ti-*me* ! HŞ -2115

Üçüncü Teklik Şahıs : **-masun /-mesün ; -masu /-mesü**

savu-*masun* HŞ-1514 aç-*masun* HŞ-4133
az-*masun* HŞ-3495 siz-*mesün* HŞ-972
yitgür-*mesün* HŞ-4260 tip-*mesün* HŞ-1801
bol-*masu* HŞ-3364 kıl-*masu* HŞ-3370
kir-*mesü* HŞ-319 imget-*mesü* HŞ-2760
öl-*mesü* HŞ-3856 bol-*masun* NF-16/3

Birinci Çokluk Şahıs : **-malıng / -meling ; -magalıng /-megeling**

aşuk-*malıng* HŞ-1650 tur-*malıng* HŞ-3242
ınan-*magalıng* NF-12/35

İkinci Çokluk Şahıs : **-mang /-meng ; -mangız /-mengiz**

sakın-*mang* HŞ-24 yaşan-*mang* HŞ-569
tile-*meng* HŞ-793 biti-*meng* NF-44/22
basın-*mangız* HŞ-3254 kıl-*mangız* HŞ-4674
ti-*mengiz* HŞ-1524 bir-*mengiz* HŞ-959
yawu-*mang* KE-20/1

Üçüncü Çokluk Şahıs : **-masunlar / -mesünler**

sür-*mesünler* HŞ-319 bil-*mesünler* HŞ-2746
çıkar-*masunlar* NF-21/30

B. Olumsuz Birleşik Kipler

1. **Hikâye Birleşik Kipi:**

a. ***Geniş Zamanın Hikâyesi:***

Birinci Teklik Şahıs : **-maz irdim /-mez irdim**

bol-*maz irdim* HŞ-1826 yi-*mez irdim* HŞ-924

Üçüncü Teklik Şahıs : **-maz irdi / -mez irdi (erdi)**

bit-*mez irdi* HŞ-82 kötür-*mez irdi* HŞ-300
kiçür-*mez irdi* HŞ-1120 tap-*maz irdi* HŞ-1400
bul-*maz irdi* NF-169/30

Üçüncü Çokluk Şahıs : ***-maz irdiler /-mez irdiler***

bil-*mez irdiler* HŞ-2000 gıl-*maz erdiler* NF-179/6

b. Gelecek Zamanın Hikâyesi

Birinci Teklik Şahıs : ***-magay irdim /-megey irdim(erdim)***

tüş-*megey irdim* HŞ-3302

gadgur-*magay erdim* NF-167/23

gıl-*magay erdim* NF-179/8

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-magaydı /-megeydi***

kol-*magaydı* HŞ-3971 agrı-*gay erdi* KE-18/46

2. Rivayet Birleşik Kipi :

a. Geniş Zamanın Rivayeti

Üçüncü Teklik Şahıs : *-maz irmiş /-mez irmiş*

bir-*mez irmiş* HŞ-1195 toy-*maz irmiş* HŞ-2183

kil-*mez irmiş* HŞ-2182 oyat bol-*maz irmiş* HŞ-36; 70

3. Şart Birleşik Kipi :

a. Geniş Zamanın Şartı :

Birinci Teklik Şahıs : ***-maz irse men / -mez irse men***

tile-*mez irse men* HŞ-3987

İkinci Teklik Şahıs : ***-maz irseng /-mez irseng***

bir-*mez irseng* HŞ-2925 kötür-*mez irseng* HŞ-3922

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-maz irse / -mez irse***

aşık *irmez irse* HŞ-267 sev-*mez irse* HŞ-162

b. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı :

Birinci Teklik Şahıs : ***-dımsa/ -dimse***

tap-*madımsa* HŞ-3363 bol-*madımsa* HŞ-3981

Üçüncü Teklik Şahıs : ***-madı irse / -medi irse (erse)***

tap-*madı irse* HŞ-635 bil-*medi erse* NF-169/32

C. Olumsuz Basit Zarf-Fiiller

-magınça /-meginçe

tındır-*magınça* HŞ-507 tut-*magınça* HŞ-2310

ıd-*magınça* HŞ-1349 söndür-*meginçe* HŞ-507

Ç. Olumsuz Birleşik Zarf-Fiiller:

sıg-*maz irken* HŞ-1852

D Olumsuz İsim-Fiiller :

-magan /-megen

ay-*magan* HŞ-232 kör bol-*magan* HŞ-3285

-maz /-mez ; -mas /-mes

1. İsim olarak kullanılışı :

kil-*mez* -i-n HŞ-4690 bil-*mez* -ke HŞ-2351

yi-*mez* bolur HŞ-2307

2. Sıfat olarak Kullanılışı :

angla-*maz* agu HŞ-1465 öt-*mez* söz HŞ-355

BİRLEŞİK FİİLLER :

Dil bilgisi bakımından birleşik söz, birden fazla kelimenin birleşmesiyle meydana gelen, yeni bir kavram ifade eden ve tek kelime gibi muamele gören bir sözdür. Bu, iki türlüdür:

1. *Birleşik İsimler* 2. *Birleşik Fiiller*

Biz burada birleşik fiilleri ele aldık. Birleşik fiiller, kendisini meydana getiren unsurların çeşidine göre iki kısma ayrılırlar.

I. *İki fiilden teşekkül eden birleşik fiiller*

II. *Bir isimle bir fiilden teşekkül eden birleşik fiiller*

I. İki Fiilden Teşekkül Eden Birleşik Fiiller:

İki ayrı fiil bir zarf-fiil eki ile birleşerek yeni bir kavram ifade ediyorsa, teşekkül etmiş olan bu söze *birleşik fiil* diyoruz.

Birleşik fiilde mâna değişikliğine uğrayan unsur birinci kelime, değişikliği temin eden ise ikinci kelimedir. Çekim esnasında da birinci kelime olduğu gibi kalır; ikinci kelime çekim eklerini alır.

Türkçe'de birleşik fiillerin teşkiline yarayan fiil kökleri, çeşitli devir ve bölgelere göre değişmekle beraber, aşağı yukarı sınırlı ve bellidir.

İncelenen metinlerde birleşik fiiller, ifade ettikleri mânalara göre kendi aralarında bir sıralamaya tabi tutulmuşlardır. Bizim tespit ettiğimiz birleşik fiiller şunlardır:

1. İktidarî Fiil:

a. Olumlu İktidarî Fiil

Olumlu ekli *bil-* fiili ile teşkil edilen iktidari fiilin olumsuzu genellikle *u-* fiilinin olumsuz şekli ile teşkil edilmektedir. Bunun yanında olumsuz şekil, *bil* -fiilinin olumsuz şekli ile de teşkil edilmektedir.

kıl-*u bil-* "yapabilmek" NF-2/22

kir-*ü bil-* "girebilmek" KE-24/1

keç-*ü bil-* NF-5/23

közle-y-*ü bil-* "bekleyebilmek" HŞ-202

at-*a bil-* "atabilmek" HŞ-3549

ay-*a bil-* "söyleyebilmek" HŞ-270

sanç-*a bil* - "batırabilmek" HŞ-347

ayıt-*u bil-* "söyleyebilmek" HŞ-3166

sür-*e bil-* "sürebilmek" HŞ-3654

koy-*a bil-* "koyabilmek" HŞ-3842

ti-y-*e bil-* "söyleyebilmek" HŞ-645

ti-y-*ü bil-* "diyebilmek" HŞ-2704

b. Olumsuz İktidarî Fiil:

kir-*ü bilmes* KE-24/7

sözle-y-*ü-mes* < sözle-y-ü+*u-maz* "söyleyemez" KE-43/44

anı bilmeklik *u-maz* bizke düşvar HŞ-32

2. Tezlik, Çabukluk İfade Eden Birleşik Fiiller:

id-*e ber-* "yapıvermek" KE-26/47

kıl-*u ber-* "yapıvermek" NF-5/19

aç-*a bir-* "açıvermek" HŞ-158, HŞ-1151

ayt-*u bir-* "söyleyivermek" HŞ-XIII

ıd-*a bir-* "gönderivermek" HŞ-1351

kıl-*u bir-* "yapıvermek" HŞ-150

koy-*a bir-* "koyuvermek" HŞ-2497

yarat-*ı bir-* "yaratıvermek" HŞ-2839

başlap *kel-* "başlayıp gelmek" NF-22/1

çık-*a kil-* "çıka gelmek" HŞ-3218

kork-*a titre-* y-*ü kel-* "korkup titreyerek gelmek" NF-6/10

ör-*e kop-* "yerinden fırlamak" HŞ-687

ölüp *koy-* "ölüp bırakmak" HŞ-1201

bak-*a kör* - "bakı vermek" HŞ-633

sal-*a kör-* "salı vermek" HŞ-325

kıl-*u kör* - "kılı vermek" HŞ-2707

tap-*a kör-* "bulu vermek" HŞ-493

yit-*e kör-* "ulaşı vermek" HŞ-734

3. Devamlılık Süreklilik İfade Edenler:

ör-*e tur* - "ayağa kalkmak" HŞ-3671

ör-*ü tur-* "ayağa kalkmak" HŞ-1017

kargap *tur* - "beddua etmek" NF-11/23

ak-*a başla-* "akmaya başlamak"" NF-9/35

kork-*a başla* - "korkmaya başlamak" NF-11/32

al-ı-*p at* - "alıp atmak" NF-13/4

kel-*ü başla* - "gelmeye başlamak" NF-20/10

kör-*ü başla* - "görmye başlamak" NF-5/11

ur-*u başla-* "vurmaya başlamak" KE-40/29

avın-*u tur-* "avunu durmak" HŞ-2113

bak-*a tur-* "baka durmak" HŞ-165

bol-*u tur-* "ola durmak" HŞ-4336

işit-*ü tur-* "işitip durmak" HŞ-2624

kılın-*u tur* - "yapıla durmak" HŞ-3657

sevin-*ü tur* - "sevini durmak" HŞ-1271

yakıl-*u tur-* "yakıla durmak" HŞ-2927

yırt-*a tur-* "yırta durmak" HŞ-1425

bak-*a kal-* "baka kalmak" HŞ-4048

4. Yaklaşma İfade Edenler:

yıkıl-*u yaz* - "düşe yazmak" HŞ-3269

II. Bir İsimle Bir Fiilden Teşekkül Edenler:

Türkçe'nin en mühim hususiyetlerinden olan birleştirme yolu ile kelime teşkili, gerek yabancı menşeli gerekseTürkçe menşeli kelimelerin bir yardımcı fiil ile birleşerek yeni bir mefhum meydana getirmesi, Türk dilinde mühim bir yer kaplamaktadır.

Biz burada kendi hususî mânasından daha çok birleşik fiillerin teşkilinde kullanılıp, isimleri fiil haline getiren ve Türkçe'nin her devresinde olduğu gibi Harezm sahasında da bu görevde bulunan yardımcı fiilleri ele alacak ve onlarla teşkil edilmiş birleşik fiilleri örneklemeye çalışacağız.

1. ***bol-***

Bu fiil isimlerden sonra gelerek geçişsiz fiiller yapmaktadır ve oluş bildirmektedir. Diğer fiil kök ve gövdeleri gibi her zaman ve kip kalıbına girip, her şahıs için çekimli hale gelebilmektedir.

âbâdan bol-gay NF-59/25

acuk bol-dı ME-55/4

aç bol-gaylar NF-89/21

âgâh bol-gıl NF-44/26

agır bol-dı ME-168/3

ak bol-dı ME-162/24

alıg bol-dı ME-146/5

arıg bol-dı ME-176/3

asıgsız bol-dı ME-56/2

hâkim bol-ung NF-132/19

hâsıl bol-gay NF-71/4

hasta bol-dı NF-94/27

hayran bol-dı HŞ-2143

kerek bol-sam HŞ-2259

kim bol-sa HŞ-2804

kör-er bol-sam HŞ-702

kül-er bol-sa HŞ-431

toprak bol-ur HŞ-2638

2. ***kıl-***

abdest kıl-ur erdi NF-142/24

afv kıl-dı ME-59/1

âgâh kıl-dı HŞ-317

agın kıl-dı ME-17/2

alçaklıg kıl-gıl NF-12/28

alpluk kıl-dı ME-103/1

âmâda kıl-mış NF-46/3

amuk kıl-dı ME-9/4

ârâm kıl-dı HŞ-1246

artuglug kıl-dı ME-75/3

arzu kıl-ur erdiler NF-18/24

avf kıl-dım NF-43/39

azad kıl-dı NF-33/32

bagdaş kıl-dı ME-174/1

hac kıl-gıl NF- 181/23

halvat kıl-salara NF-221/15

kabul kıl-dı NF-4/3

nazar kıl-sun NF-46/3

senâ kıl-dı NF-78/21

temennâ kıl-dı HŞ-2031

yamanlık kıl-dı HŞ-4387

yarı kıl-dı HŞ-3857

`âdet kıl-dı ME-187/1

`umra kıl-gıl NF- 181/23

3. ***it- / et-***

ak it-er HŞ-4235

al et-di ME-148/6

âsâyış it-ti HŞ-4176

bit et-di ME-99/1

kabıslık et-di ME-175/6

kıskançlık ediştiler ME-20/4

köç it-ti HŞ-345

körüş et-di ME-129/1

özür et-di ME-179/1

terk it-er HŞ-2735

4. ***yap-***

Bu fiil isimlerle kullanılarak geçişli fiiller yapar.

işik yap-sa HŞ-2246

5. tur-

Genellikle bildirmenin tekilinde kullanılır.

aç tur-ur NF-89/25

adem tamık-tur HŞ-3573

ahval tur-ur NF-36/22

artuk tur-ur HŞ-2325

fârig tur-ur HŞ-2193

haram tur-ur NF-204/10

karşu tur-mak NF-36/13

6. er-/ir-/i-

Bu fiil metinlerde oldukça fazla kullanılmıştır. Bu

a. Bütün birleşik zamanların teşkilinde

b. Bildirmelerin teşkilinde kullanılmıştır.

az ir-ür HŞ-2748

çırag ir-düng HŞ-3566

şakird i-dük HŞ-2353

İsimler ile birleşerek genelde oluş bildirir:

akar er- "akar olmak": akar er-di NF-56/39

atar er- "atar olmak": akar er-di NF-32/4

atlıg er- "atlı olmak": atlıg er-di NF-51/17

az er- "azalmak": az er-di NF-32/11

meşgul er- "meşgul olmak": meşgul er-di NF-11/26

BİBLİYOGRAFYA

AKALIN, MEHMET, *Tarihî Türk Şiveleri*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

AKSU, TÜRKÂN , *El-Kavanin-ül Külliyeli-Zapti Lûgati't-Türkiyye Üzerinde Ses, İmlâ ve Fiil Şekilleri Bakımından Araştırma*, Türkiyat Enstitüsü T. nr. 8.

ARAT, R. R. , *Atebetü'l-Hakayık*, Ateş Basımevi, İst. 1951, TDK. C. II 32 163+CLXXIII s.

ARAT, R. RAHMETİ, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, İst. 1979.

_____, *Makaleler*, Cilt I, TKAE. yay:65 seri IV, sayı:A-20, Ankara 1987.

_____, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*, İst. 1951.

_____, "Kıpçak" Mad. *(İslâm Ansiklopedisi)*

_____, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İst. 1953.

_____, "Türkçe'de Cihet Mefhumu ve Bunun ile İlgili Tâbirler", *Türkiyat Mecmuası*, c. XIV, İst. 1965.

ATALAY, BESİM, *Divanü Lugati't-Türk Dizini*, Ank. 1986.

_____, *E't-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, İst. 1946.

BANG-ARAT, RAHMETİ. , *Oğuz Kağan Destanı* (Trk. Trc.) İst. 1936.

BARTHOLT, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İst. 1927.

BİLGE K. RİFAT, *El-Kavanin-ül-külliye li-zabti-lugat-it Türkiyye*, İst. 1928.

_____, *İbni Mühenna, Kitabu Hilyetü'l-Lisan ve Hulbetü'l-Beyan*, İst. 1338-1340.

BROCKELMANN, C. , *Osttürkische Grammatik*, Leiden 1954.

CAFEROĞLU, A. , *Abu Hayyan, Kitabü'l-idrâk li-lisani'l etrâk*, İst. 1931.

_____, *Türk Dili Tarihi II.* İst. 1963.

DENY, J. , *Türk Dili Grameri(Osmanlı Lehçesi)*, İst. 1941, (çev:Ali Ulvi Elöve).

DURAN, SUZAN, "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1956*, Ankara 1956.

ECKMANN J. , *Chagatay Manual*, İndiana 1966.

ERCİLASUN, A. BİCAN, *Kutadgu Bilig Grameri, -Fiil-*, Gazi Üni. yay. 33, Gazi Eğt. Fak. yay. No:3, Ank. -1984.

EREN, HASAN, "Türk Dillerinde Metathese", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1953*, Ankara 1953.

ERGİN, MUHARREM, *Türk Dil Bilgisi*, İst. 1958.

GABAİN, A. VON. , *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1952.

GIESE, F. , "Kumanların Kavmiyetine Dâir", (Edebiyat Fakültesi dergisi I. Sayı :3).

GRÖNBECH, *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.

GRÖNBECH, K., "Codex Cumanicus in Faksimile Herausgegeben Mit einer einleitung" (*Monumenta linguarum Asiae major*, I. Kopenhagen 1936).

HACIEMİNOĞLU, NECMETTİN, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Edb. fak. Matb., İst. 1968.

______, *Türk Dilinde Edatlar*, İst. 1992, 4. baskı, XV+330s.

______, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bak. Yay. 1348, Kaynak Eserler Dizisi 47, II. Baskı, 279s. , Ankara 1991.

İNAN, ABDULKADİR, "XIII- XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz, Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe", *Türk Dili Araştırmları Yıllığı, Belleten*, Ankara 1953.

İZBUDAK, VELED, *El-İdrak Haşiyesi*, İst. 1936.

KARAMANLIOĞLU, A. F., *Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi*, Türkiyat Enstitüsü T. No. 513.

______, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* c. XII, İst. 1963.

KOMİNİSCHE WÖTERBUCH, *Tükischer verbindex zu-Codex-Cumanicus*, Kopenhagen 1942.

KORKMAZ, ZEYNEP, "Göktürkçe'de İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", (Tebliğ), III. Sovyet-Türk Kollokyumu, Göktürk Anıtları, 8-15 Haziran 1990, Alma-Ata, Kazakistan-SSSR, (Ank. 1990).

______, "Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1958*, Ankara 1958.

______, "Türkçe'de -n Zarf-Fiil Eki İle -pan/-pen Eki ve Türemeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* – Belleten , Ankara 1984.

______, "Türkçe'de Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *TDAY - Belleten 1960*, Ankara 1960.

______, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara 1962.

______, "Türkçede ok / ök Kuvvetlendirme (intensivum) Edatı Üzerine, "*TDAY-Belleten 1961*, Ankara 1962.

______, "Türkiye Türkçesi'nin "ki" Bağlama ve Şüphe Edatları Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", *Necati Lugal Armağanı*, Ank. 1968.

______, "Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden< -madın / -medin Zarf- Fiil Ekinin Yapısı Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, 1. sayı, 2. cilt. Ankara 1962.

______, ""uçun-üçün-için vb". Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1961*, Ankara 1962.

KOWALSKI, T., *Karaimische text im dialekt von troki*, Krakow 1829.

KÖPRÜLÜ M. FUAD, "Hârizmşâhlar", *İslâm Ans.* 4, s.265-296, İst. 1949.

______, *Türk Edebiyatı Tarihi I.* İst . 1926.

KUN, T. HALASI, "Die Memeluk - Kipschakischen Sprach-Studien und die Handschriften in İstanbul" (*Kcsa III*, I. Budapest 1940 77-83).

______, La Langue des Kipthaks d'apres un Manuscrit Arabe d'Istanbul. Paprie II. Reproduction phototypique Bibi. Orient Hungaria IV. Budapest 1962.

______, "Orta Kıpçakça q-, k-, o meselsi", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar* Ankara 1950.

KURAT, A. NİMET, *Peçenek Tarihi*, İst 1937.

KUUN, GEZA, Codex Cumanicus Bibliothecae ad Toplum divi Marsi Venetiarum. Primun ex Integro Edidit, Prolegomenis Notis et Compluribus Glossariis İnstruxit Codex. Budapestini 1880.

MAHMUD, KAŞGARÎ, *Divanu Lûgati't Türk.* T. T. K. Ankara 1943.

PRİTSAK, O., "Das Kıbtschakische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1959.

RASONYİ, L. *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942.

TİMURTAŞ, F. K., *Şeyhî'nin Husrev ü Şirini* İst. 1963.

______, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin Hikâyeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IX*, 1954.

TOGAN, ZEKİ VELİDİ, "Hârizm'de Yazılan Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mec. II*, s. 313-345(İst. 1928).

TOPARLI, RECEP, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, V+76s. , Erzurum 1984.

______, *Harezm Türkçesi Grameri*, V+64s. , Erzurum 1985.

Türk Kültürü Araştırmaları, *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*. Yıl:XXVIII / 1-2, 1990, Ank. 1991.

YAZIKSIZ, N. A. , "Kıpçak Türkçesine Dâir", *Edebiyat Fak. Mec.* Yıl 1 sayı 4, s. 380-388 , 1332.

______, "Sekizinci Asırda Irak Türkçesi İbni Mühenna", *Darülfünûn Edebiyat Fak. Mec.* III. s. 2-3.

YÜCE, NURİ, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK. yay. , Ank. 1988.

ZAJACZKOWSKİ, ANANİASZ, *Bulgat Al Muştâq Fi Lugat At-Turk Wa-l-Qıfçâq II* Warszawa 1954.

______, *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Şirin Qutba III.* Warszawa 1961.

______, *Najstarsza Wersja Turecka, Husrav u Şirin Qutba I*, Warszawa 1958.

KISALTMALAR

CC. : *Codex Cumanicus*, Grönbech K. , Kopenhagen 1936

DK : *Dede Korkut Kitabı*, I. , (yay. Muharrem Ergin), TDK, Ankara 1958.

DLT : *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, I, II, III, IV, (yay. Besim Atalay), Ankara 1943.

GT : *Seyfi Sarayi, Gülistan Tercümesi*, (doç. tezi., Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu teksir edilmiş nüsha)

HŞ : *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i*, (yay. Dr. M. Necmettin Hacıeminoğlu), XIV+477s. , İstanbul 1968.

KE : *Kısas-ı Rabguzî, (Kısasü'l-Enbiya)*, Yazuvçı Neşriyatı, Taşkent 1990, (Haz:Ergeş İnvailoviç Fazılov, Abdulla Yunusova, Hamıdulla Dedebayev, Kril Harfleri ile)

ME : *Mukaddimetü'l-Edeb, E'z-Zemahşerî el-Hârizmî*, (yay. Nuri Yüce), TDK, Ankara 1988.

NF : *Nehcü'l-Feradis, Kerderli Mahmud*, çeviri yazı:Janos Eckmann, yayınlayan:Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, TDK, 518XI+313s.

Ost. Gr. : C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, Leiden 1954.

Rb. : *Rabguzi Kısasü'l-Enbiya*, Mezuniyet Tezi, Sevinç Uraz. Türkiyat Enstitüsü

TZ : *Tuhfetü'z-Zekiyye*, Besim Atalay, İst. 1946.

GRAMERLER

Banguoğlu, T. , *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, İstanbul 1940.

Banguoğlu, T. , *Türk Grameri, Birinci Bölüm Ses Bilgisi*, Ankara 1959.

Bergamalı, K. , *Müyessiretü'l-ulûm*, (yayınlayan Besim Atalay), İstanbul 1946.

Brockelmann, C. , *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*, İst. 1941, (terc. Ali Ulvi Elöve)

Eckmann, J. , *Chatgatay Manual*, Indiana Universitey, puplications, Uralien and Altaic Series, Voluma 60, 1967.

Ediskun, Haydar, *Yeni Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1963.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, ikinci baskı, İstanbul 1963.

Gabain, A., *Özbekische Grammatik*, Leibzig 1945.

Grönbech, K. , *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936.

Kononov A. N. , *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskova - Leningrat.

Rasanen, M. , *Materialien Zur Morphologie der Türkkischen Sprachen*, Helsinki 1957.

Vambery, H. , *Cagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867.

SÖZLÜKLER

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İst. 1968.
Ebu Hayyan, Kitâbü'l-İdrâk-Li-Lisâni'l-Etrak, (yay. Ahmet Caferoğlu), İst. 1933.
Grönbech, K. , *Comanische Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
Hüseyin K. Kadri, *Türk Lûgati*, I-IV, İst. 1927, 1928, 1943, 1945.
Özön, M. Nihat, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, 3. basılış, İst. 1959.
Radloff, W. , *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I. -IV, St. Petersburg 1893-1911.
Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* , Dersaadet 1317.
Şeyh Süleyman , *Lûgat-i Çagatayî ve Türkî*, İst. 1928.
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I, II, III, IV, TDK, Ankara 1943-1957.
Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Ankara 1945.